

SUOMEN MUINAISMUISTOYHDISTYKSEN AIKAKAUSKIRJA
FINSKA FORNMINNESFÖRENINGENS TIDSKRIFT

73

HAILUODON PALANUT PUUKIRKKO JA SEN MAALAUKSET

KARLÖ BRUNNA TRÄKYRKA OCH DESS MÅLNINGAR

LARS PETTERSSON

HELSINKI 1971

TOIMITTAJA—REDAKTÖR:
LARS PETERSSON

Sisällysluettelo

HUOMAUTUKSIA LUKIJALLE	6
ALKUSANAT	7
KIRKON RAKENNUSAIKA	8
KESKIAIKAISEN KAPPELIN MUISTOJA	8
KIRKON VANHIN ASU N. 1620	9
ENSIMMÄINEN MAALAUSKORISTELU	10
V:N 1659 MAALAUKSET JA CHRISTIAN WILBRANDT	11
V:N 1686 LAAJENNUS JA LAURI GALLENIUksen MAALAUKSET V:LTÄ 1690	12
ISONVIHAN JÄLKEISIÄ TOIMENPITEITÄ	13
MATTI HONGAN JOHTAMA PERUSKORJAUS JA MIKAEL TOPPELIUKSEN MAALAUSTYÖT v. 1756	14
HEIKKI VÄÄNÄSEN TAPULI V:LTÄ 1760 JA KIRKKOTARHAN MUODONVAIHDOKSET	15
KIRKON MYÖHEMPIÄ VAIHEITA	15
VIITTEITÄ	17
REFERAT	20
KUVAT	22

Huomautuksia lukijalle

Päätekstin marginaalissa olevat arabialaiset numerot viittaavat mustavalkoiseihin kuviin ja roomalaiset numerot värikuviin.

Kuvateksteissä on käytetty seuraavia lyhenteitä:

- EP—VT = Eero Pettersson ja Veijo Toppinen (piirustukset kirjoittajan hallussa)
- KM = Suomen kansallismuseo, historiallinen osasto
- LP = Lars Pettersson
- PK = Paavo Korhonen, Helsingin yliopiston kuvalaitos (negatiivit Helsingin yliopiston taidehistorian laitoksessa)
- SMY VI 1896 = Suomen Muinaismuistoyhdistyksen VI taidehistoriallinen retkikunta 1896

Alkusanat

1—6 Kauniin kesäisen sään vallitessa perjantaina elokuun 2. päivänä 1968 Hailuodon kirkko ja tapuli joutuivat muutamassa tunnissa liekkien saaliiksi. Selvittämättä jääneellä tavalla, ehkä auton pakoputken kipinästä, tuli oli riistäytynyt irti tapulissa, josta se nopeasti levisi silloin tuulen alla olleeseen kirkkoon. Sammutusyritykset eivät johtaneet tulokseen. Irtaimisto saatiin kuitenkin pääosiltaan pelastetuksi, samoin saarnatuoli sen katosta lukuun ottamatta.¹ Kunnianarvoisan pyhäkön menetys oli ankara isku hailuotolaisille ja myös niille ulkopuolisille, jotka tavalla tai toisella olivat perehtyneet kirkon olemukseen ja vaiheisiin, viimeksi pari vuotta aiemmin valmistuneen restauroinnin yhteydessä. Laajemmasta näkökulmasta oli ensinnäkin kysymys Pohjanmaan vanhimman säilyneen ns. tukipilarikirkon ja sen maalauskoristelun tuhoutumisesta. Sitä paitsi kirkko ilmeisesti oli koko Suomen vanhin vielä pystyssä ollut puukirkko ja hirsinen monumentaalirakennus.

7—27 V. 1964—66 toimeenpannun restauroinnin tulokset oli esitelty seurakunnalle syyskuun 18. päivänä 1966 kirkkoherra Lauri Holmin virkaanastujaisten yhteydessä.² Uudelleenviikkimistä ei toimitettu, sillä kirkko oli ollut käytössä koko työvaiheen ajan. Suunnittelijaksi seurakunta oli saanut professori Esko Järventauksen, joka taitavasti ratkaisi monet arkaluontoiset kysymykset. Hänen pääavustajanaan oli arkkitehtiylioppilas Jouko Mähönen. Rakennusteknisenä asiantuntijana toimi professori Aarre Putkonen. Kirvesmiehen- ja puusepäntyö tehtiin paikallisin voimin perinteisen ammattitaidon keinoin. Vaativimpana kohteena oli runkokuoneen lautaholvi, joka yhdessä uusittujen konsolien kanssa jätettiin maalisivelyä vaille. Jälleen esille tulleiden seinämaalausten kunnostamisesta huolehti Kansallismuseon konservaattori, taiteilija Veikko Kiljunen. Rakennustoimikunnan puheenjohtajana oli herastuomari Juho Kalaja († 1967), rakennusmestareina Aarne Ulander ja Hannes Häyrynen. Tavoitteet olivat kahdenlaiset: kirkon saattaminen käytön kannalta moitteettomaan kuntoon ja samalla mahdollisuuksien mukaan siihen asuun, mikä sillä oli ennen v:n 1901 uudistusta, jolloin vanha holvi korvattiin taitteisella välikatolla ja sisäseinät maalauksineen peitettiin laudoituksella.

Esko Järventauksen ehdotuksesta tämän kirjoittajan tehtäväksi annettiin kirkon taidehistoriallisten vaiheiden selvittäminen varsinkin niiltä osin kuin se oli tarpeellinen restauroinnin suunnittelua varten. Valokuvaustyössä avusti valokuvaaja Paavo Korhonen, mittaus- ja rekonstruktiopiirustusten laadinnassa arkkitehtiylioppilaat Eero Pettersson ja Veijo Toppinen. Jo v. 1949 konservaattori Thorvald Lindquist oli tehnyt kirkosta ja tapulista alustavat mittauspiirustukset.

Tutkimustyön tuloksista on tässä mahdollista esittää vain pääkohtia ja nekin osittain väliaikaisessa muodossa. Kuvitus on kuitenkin pyritty valitsemaan siten, että se Hailuodon osalta olisi kohtalaisen tyhjentävä. Viitataan vielä julkaisemattomaan, pohjalaisen tukipilarikirkon syntyongelmia käsittelevään tutkimukseeni, jossa Saloisten, Hailuodon ja Vöyrin kirkoilla on keskeinen asema. Samassa yhteydessä käsitellen täyteläisemmin myös vastaavia 1600-luvun maalauksia.

Jollaksessa syyskuussa 1971

Lars Pettersson

Kirkon rakennusaika

Kirkon rakennusvuotena on 1700-luvulta lähtien mainittu sekä 1610 että 1620. Edellinen vuosiluku esiintyy ensimmäisen kerran P. N. Mathesiuksen väitöskirjassa *Dissertatio Geographica de Ostrobotnia v:lta 1734*.³ Tietonsa väittelijä ilmoittaa saaneensa Hailuodon kirkkoherralta Simon Soliniukselta. Jälkimmäinen vuosiluku on ensimmäisen kerran kirkon v. 1756 maalatussa muistotaulussa.⁴ Kesällä 1965 löytyi alkuperäisen kuorin pohjoisesta sisäseinästä allekkain kaksi puukolla vuoltua vuosilukumerkintää, A 1620 ja 1620. Jälkimmäisen kakkosen poikkisakarot olivat maalia täynnä siten, että vuosiluku on voitu lukea vain 1610:ksi.⁵ Vuosiluvut olivat vaikeasti havaittavissa ja yksinomaan sattumasta riippui, kumman niistä huomasi ensin. Rakennusvuosi 1610 perustuu varmaankin kirkkoherra Soliniuksen puutteelliseen havaintoon. Rakennustyön ratkaiseva vaihe on ilmeisesti sijoitettava n. v:een 1620. Valmistelut oli ehkä aloitettu jo vuosia aikaisemmin ja viimeistelytyötkin ovat saattaneet kestää kauan. Muita samanaikaisia, rakennusvuotta koskevia lähteitä en ole toistaiseksi tavannut. Muut kirkossa säilyneet vuosiluvut olivat huomattavasti myöhäisemmät.⁶ V. 1618—25 seurakunnan paimenena oli Marcus Amundi, kovia kokenut ja väkivaltainen mies, joka v. 1610 ja 1611 oli ollut mukana Oulunlinnasta Venäjän puolelle suunnatuilla sotaretkillä.⁷ Rakennusmestarin henkilöllisyydestä on vaikeata esittää edes arvailuja.

167

56

56

57—58

Keskiaikaisen kappelin muistoja

P. N. Mathesius on Simon Soliniukselta saanut tiedon, että Hailuodossa ennen lopullisen kirkon valmistumista olisi käytetty taloa kirkkona (*Hoc antequam fieret, domus pro templo usurpabatur*). Mahdollisesti on tarkoitettu muodoiltaan vaatimatonta, ns. saarnatuvan kaltaista pyhäkköä. Kirkossa säilyneet katolisaikaiset puuveistokset valtionarkeologi C. A. Nordman on ajoittanut n. v:iin 1450—1510 siten, että suurin ryhmä, yksitoista apostolia ja P. Laurentius olisivat samasta alttarikaapista, ehkä keskiruotsalaista työtä n. 1460—80.⁸ Veistokset viittaavat myöhäiskeskiaikaisen seutukirkon tai kappelin olemassaoloon, josta myös prof. Armas Luukko on huomauttanut.⁹ Kirkon korjauksen aikana kesällä 1964 voitiin todeta, että runkokuoneen alkuperäisen osan kattotuolien vinotukiin ja alimpiin kitapuihin oli käytetty suuri määrä kirkkoa vanhemman rakennuksen seinähirsistä ja että päänutuksen aluslaudoituksessa oli niinkään runsaasti vanhempia veistolautoja jo aiemmin valuneen tervan jäljin. Lisäksi oli tornin itäseinää kannattaneessa välipäätykolmiossa entinen ulkoseinään kuulunut, toiselta puolelta tervattu ja auringon paahtama hirsi sekä siinä poikkihirsien loveuksia. Läntiseenkin päätykolmioon oli ehkä käytetty vanhoja hirsistä. Veistolaudoissa oli primitiivisten, tervalla siveltyjen turnajaiskuvien, hannunvaakunoiden ja muiden maagisten merkkien katkelmia sekä kuvio, joka tarkoittanee P. Laurentiuksen halstaria. Turnajaiskuvat olivat sävyiltään hyvin samankaltaisia kuin ne, jotka tunnetaan Nousiaisten ja Maarian kirkkojen holveista, edelliset n. v:lta 1400, jälkimmäiset n. 1450—70 väliseltä ajalta.¹⁰

23

59—61

47

50

96

62—63

52

64—68

Hirret ja laudat eivät kernaasti voineet olla tavallisesta asuinrakennuksesta, aitasta tai riihestä peräisin. On syytä epäillä, että kysymyksessä olivat Hailuodon myöhäiskeskiaikaisen kappelin seinähirret ja kattopäänutuksen aluslaudat; viimeksi mainitut olisivat ”tervamaalauksineen” näkyneet alla olevaan tilaan. Ilmeeltään kappeli varmaankin oli melko karu, saaren silloisten asukkaiden elinehtoja kuvastava. Säilynyt veistos ja halstari-kuvio oikeuttavat arvailemaan, että suojeluspyhimyksenä oli P. Laurentius. Vielä v. 1896

ja myöhemminkin asukkaat tiesivät, että patsas esittää P. Lauria.¹¹ Kappeli olisi hyvinkin voinut säilyä n. v:een 1620 eli tässä käsiteltävän kirkon rakentamiseen saakka. V:sta 1587 Hailuoto oli itsenäisenä kirkkoherrakuntana,¹² joten uuden ja entistä isomman pyhäkön aikaansaaminen varmasti oli tarpeen sanelema. Vanhan puutavaran keskittyminen uuden kirkon kattovyöhykkeeseen voisi selittyä siten, että kappeli purettiin vasta kirkon ehdittyä tasakertaan. Maaston korkeussuhteista päättäen kappeli todennäköisimmin oli lopullisella kirkonpaikalla ja siis vanhan sataman lähellä. Tästä taas seuraa, että kirkon seinät ehkä salvottiin kappelin ympärille sen vielä ollessa pystyssä.

Kirkon vanhin asu n. 1620

- 29—55 Ulkovuorauksen ollessa purettuna kesällä 1965 saatiin selvyys kirkon vanhimpien rakennusmuotojen useimmista avoimista pysyneistä kohdista.
- 80—84 Lamasalvosseinien ulkonurkat olivat kaksilovisia pitkänurkkia. Niihin liittyi huolellisesti veistetty fasetointi siten, että kaulat olivat kuusikulmaiset mutta hirsien päät pystyn suorakaiteen muotoiset. Nurkkaketjujen ala- ja yläpäissä oli ollut voimakkaampaa profiointia.
- 69—79 Kirkko oli valmistuessaan lyhyempi kuin viimeisessä asussaan. Lopullinen kuoritravee oli lisätty vasta v. 1686.¹³ Runkohuoneen sivuseinät oli kaikesta päättäen tahallisesti tehty lievästi ulospäin kalteviksi eli liuhalle. Niiden tukena oli periaatteessa kaksi hirsipilari-
paria, kuitenkin siten, että eteläsivun eteinen on korvannut puuttuvan lounaispilarin. Näytti siltä, että pilarit oli tarkoitettu ylöspäin kapeneviksi. Vaakasuuralla laipiolla varustettu eteinen oli sittemmin v:ien 1872—73 korjauksessa sahattu irti ja siirretty papinoven eteiseksi nuoremman kuorin eteläsivulle. Ensimmäinen sakaristo oli lopullisesta länteen ja välikattoa vailla.
- Torni on alusta lähtien vastoin yleistä tapaa ollut kirkon länsitraveen päällä eikä edessä. Sen sivuilla oli tiheään sijoitetut vuoliaiset, jotka yhdessä länsipäädyn ja välipäätykolmion kanssa muodostivat suhteellisen vankan alusrakenteen. Tornin seinät olivat alkuperäiset mutta korkea ja suippo katto oli purettu ja korvattu v. 1756 matalahkolla torninpääteellä. Ns. tornihirsi ja sen vaakasuurat kiinnityspalkit saattoivat olla perintöä kirkon alkuvaiheesta. Välittömästi tornin alla oli alusta lähtien tornikamarin ja aition luonteinen
94 tila, joka todennäköisimmin oli tarkoitettu saarella vierailevien valtiiovallan edustajien
78 lehteriksi.
- Kirkkosalin pääosa oli komean, korkealle nousseen ja pyöristetysti kulmikkaan tynnyriholvin kattama. Sen ohuet veistolaudat oli naulattu tappiliitoksilla varustettujen kattotuolien alapintaan. Vanhat valokuvat¹⁴ osoittavat, että holvissa oli ns. peiterimat jokaisen
95—96 kattotuolin kohdalla. Tukipilarien ja sidehirsien liittymäkohdissa sekä kuorin peräkulmissa sijainneet konsolit olivat voimakkaasti profiloituneet, erityisillä reunauurteilla varustetut ja samalla kirkon hienoimpia arkkitehtonisia yksityiskohtia. Ne poistettiin tai tyypistettiin kahdessa erässä, v. 1872—73 ja 1901. Yksi miltei eheänä säilynyt konsoli oli kuitenkin jäänyt lehterin pohjoissivulle laudoituksen taakse. Mainittujen valokuvien ohella se helpotti muiden konsolien rekonstruointia, joka kuitenkin eräin kohdin jäi hypoteettiseksi.
85
- Alkuperäisen koillispilarin eteläisestä konsolista sidehirteen jatkuneessa voluuttikuviossa
87 oli vuoltuna kirjain M. Se on ehkä tarkoittanut rakennusmestaria tai tämän konsolin tekijää. Ei sovi myöskään unohtaa yllä mainittua Marcus Amundia. Kolmantena ja ehkä todennäköisimpänä vaihtoehtona voidaan ajatella Neitsyt Marian symbolia.¹⁵ Katoli-

suuden muistumia esiintyi Pohjanmaalla vielä myöhemminkin ja näkyvämmässä asemassa.

Alkuperäiset ovet olivat luultavasti kaikki ylöspäin kapenevat ja yläpäistään viistetyillä pihthielillä varustetut. Parhaiten olivat säilyneet sakariston ovi ja ns. papinovi, molemmat tukittuina. 89—91

Ensimmäisessä vaiheessa runkokuonetta mahdollisesti valaisi vain kaksi varsinaista ikkunaa, toinen eteläseinän keskivaiheilla, toinen alttarin yläpuolella. Ensin mainitun itäpieli ja puitteita varten ulkoseinään veistetty kynte olivat säilyneet lopullisen ikkunan vieressä. Länsipäädyn pohjoisosan pieni ikkuna oli kaikesta päättäen tehty vasta v:n 1659 maalauskoristelun jälkeen ja sitten taas tukittu v. 1756. Myös keskitraveen pohjoisseinän ja kuorin eteläseinän ensimmäiset ikkunat näyttivät olleen sisämaalausta nuoremmat. Lehterillä ja sakaristossa oli alkuaan luultavasti vain aivan pieni valoaukko.¹⁶ 92

Joskus v:ien 1642 ja 1686 välillä jo aiemmin tervatut ulkoseinät on vuorattu vaakasuorilla, viistoreunaisilla veistolaudoilla, menetelmä, josta näin varhaiselta ajalta on vain hyvin vähän tietoja.¹⁷ 97

Kirkon vanhimman asun arkkitehtuuri näyttäisi miltei kauttaaltaan olleen sävyltään keskiaikainen. Selvimmin erottui gotiikan osuus mutta enimmäkseen hyvin erilaisena kuin kivistä kirkkoissa. Konsolimuotoja täytynee sitävastoin pitää lähinnä roomaanisina. Myös ylöspäin kapenevat ovet edustivat gotiikkaa varhaisempaa muotia, joka tosin kauan säilyi kansanomaisessa rakennustaiteessa.¹⁸ Leveät ja suorakulmaiset ikkunat vastasivat Länsi-Euroopan myöhäiskeskiajan puu- ja kivistä rakennuksissa ilmenneitä pyrkimyksiä. Tärkeimpänä yleisesikuvana on ilmeisesti ollut Hailuodon entisen emäseurakunnan Saloisten v. 1930 palanut kirkko. Se oli varmasti usein ilmoitettua rakennusvuotta 1622 vanhempi ja luultavasti tehty kohta v:n 1496 venäläishävityksen jälkeen. Vuosiluku 1622 tarkoittaa kirkon siirtämistä Kirkkoluodolta mantereelle ja entistä pitemmän keskitraveen tekemistä. Saloisista on saatu idea Hailuodon tornin poikkeukselliseen sijoitukseen ja tornin alla olleeseen lehteriin. Torni oli kuitenkin esikuvaansa tuntuvasti pienempi. Toisaalta Hailuodon kirkossa oli piirteitä, jotka viittasivat haluun yksinkertaistaa teknisiä ratkaisuja vastoin jo vakiintuneita tapoja. Lounaispilarin pois jättäminen oli yksi tällainen kohta. Itse asiassa lienee tässä palattu tukipilarijärjestelmän keksimistä edeltäneeseen käytäntöön.

Ensimmäinen maalauskoristelu

Tuntemattomana ajankohtana mutta varmasti ennen v:ttä 1659 kirkon sisätila on saanut ensimmäisen tiedossa olevan maalauskoristelunsa.¹⁹ Sitä löytyi vain alkuperäisen itäisen pilariparin poikittaisesta sidehirstestä. Tämän länsikyljessä oli lyijymönjällä siveltyä tekstiä, joka oli jäänyt v. 1659 tehdyn ornamenttiikan ja tekstin alle. Itäkyljessä oli Viisaitten ja tyhmien neitsyitten sarja figuurien väliin sijoitetuin kukka- ja hedelmäornamentein. Keskellä oli Kristuksen kuva. Tekniikka oli ilmeisesti liimaväri tempera. Tyyli ja käsiala olivat selvästi toiset ja graafisemmat kuin v:n 1659 kuvissa. Pukuhistorialliset seikat viittaavat nekin varhaisempaan ajankohtaan. Neitsytsarja oli luultavasti maalattu yhtä aikaa vastakkaisen puolen tekstin kanssa mutta jäänyt peittämättä.²⁰ Se muistutti jonkin verran Saloisten kirkossa olleiden kolmiotaulujen v. 1632 tehtyjä maalauksia²¹ ja ehkä vielä enemmän Vöyrin v. 1626 rakennetun kirkon muutamissa vesikaton aluslaudoitukseen siirretyissä holvilaudoissa säilyneitä maalausfragmentteja.²² Koska Hailuodossa alttarin ikkunan yläpuolella on ollut samankaltainen kolmiotaulu kuin Saloisissa, tämä voisi antaa viitteen maalausten iästä ja myös kuorin puusepäntyönä toteutetusta sisustuksesta. 13 25 27
15 18 19
98 99
130

V:n 1659 maalaukset ja Christian Wilbrandt

100–133 Nimeltä mainitsematon mestari on v. 1659 koristellut kirkon silloisen sisätilan sakaristoa
I–V ja lehteriä lukuun ottamatta maalauksilla, jotka liimaväritemperalla tehtyinä peittivät kaikki seinät, pilarit, sidehirret, holvin ja eteisen vaakasuoran laipion.²³ Yllä mainitun sidehirsren itäkylkeä maalaus ei kuitenkaan koskenut. Kysymys oli ornamenteista, Vanhan ja Uuden testamentin kuvista sekä raamatunlauseista ja selittävästä teksteistä. Ornamentiikka oli keskimäärin huomattavasti taitavampaa työtä kuin figuurisommitelmat, jotka eivät kuuluneet maalarin vahvoihin puoliin. Varsinkin klassillinen pukudraperia ja anatomia ovat tuottaneet vaikeuksia.

109–128 Kirkkosalin seinissä oli alinna yhtenäinen draperiamaalaukset. Tämän yläpuolella seurasi
Jeesuksen elämää ja kärsimyshistoriaa esittelevä kuvasarja rehevän kukka- ja hedelmä-
ornamentiikan kehystämänä. Se alkoi eteläseinän itäosasta, kiersi ympäri kirkon ja päättyi itäseinän eteläosaan. Aiheet olivat seiniittäin seuraavat. Eteläseinä: Jeesuksen syntymä, Ympärileikkaus ja Kaste. Länsiseinä: Ratsastus Jerusalemiin ja Getsemane. Pohjoisseinä: Jeesusta ruoskitaan, Orjantappurakuunaus, Jeesus Pilatuksen edessä ja Ristinkanto. Itäseinä: Kristus ristillä, Kristuksen ylösnousemus, Taivaaseenastuminen ja Pyhän Hengen vuodatus. Tukipilarien sisäkylkiin oli maalattu luoteessa iso valkopukuinen figuuri, koillisessa Marian ilmestys (veistetty pois v. 1901) ja kaakossa tavallista korkeammalle ulottuva draperia, mikä johtui hävinneen saarnatuolin alkuperäisestä sijainnista tällä paikalla.

129–133 Itäpäädyn yläosassa holvin tasossa kuvat olivat kahdessa päällekkäisessä vyöhykkeessä
ja samaan tapaan kehystetyt kuin alempana. Ylärivissä oli pohjoisesta laskien Maailman luominen, Syntiinlankeemus ja Karkoitus paratiisista, alemmassa Joonas merihirviön kidassa ja Aabraham uhraa Iisakin. Länsipäädyn vastaavassa kohdassa mahdollisesti olleet maalaukset olivat ehkä jo varhain turmeltuneet kattovuodon takia.

100–103 Tynnyriholvin alimpaan, miltei pystysuoraan osaan oli sekä pohjois- että eteläpuolella
106–107 maalattu verhokoristeisia kaariaukkoja näitä toisistaan erottavin pienoispilarein. Pohjoispuolella aukot olivat pyörökaariset ja niitä oli kaksitoista. Kussakin seisoi yksi apostoli, joista Pietari ensimmäisenä idässä. Eteläpuolella aukot olivat leveämmät ja kiilakaariset. Tästä johtuen niiden lukumäärä oli supistettu seitsemään. Jokaisessa oli yksi istuva figuuri, idästä lukien neljä evankelistaa, Johannes Kastaja, Paavali ja kirkkoisä Augustinus. Kaarisarjojen yläpuolella holvipinta oli leveillä poikkijuovilla jaettu kolmeen kaistaan. Holvin laessa oli vastaavasti kolme kookasta ympyräsommitelmaa. Jokaisen keskiympyrässä oli iso enkelihahmo. Muu holvipinta oli täytetty runsaalla akantus-, kukka- ja hedelmäornamentiikalla, johon täytekuvioiden lisäksi liittyi yksisarvisia, merenneitoja, juomakannuja ym.

V:n 1659 kuvien tärkeimpinä lähtökohtina ovat olleet hartauskirjojen puupiirroksiset ja ehkä muutkin graafiset esitykset. Ainakin osa oli 1500-luvun puolelta.²⁴ Eriyisesti seinien ornamentiikka mutta myös kuvapintojen käsittely perustuu, kuten Riitta Pylkkänen on todennut, renessanssin kuvakudonnaisiin,²⁵ eräin kohdin nimenomaan brysseliläisten 1500-luvun kuvatapettien Pohjois-Saksaan ja Ruotsiin levinneeseen traditioon. Pienenä mutta karakteristisena detaljina mainittakoon punos- ja kierrenauha, joka luullakseni juontuu Brysselissä v. 1515–19 Rafaelin kartonkien mukaan kudotuista Vatikaanin Sikstuksen kappelin apostolitapeteista.²⁶

Käsiala oli valtaosaltaan sama kuin Saloisten maalauksissa v:lta 1641 ja Pyhämaan maalauksissa v:lta 1667.²⁷ Eriasteiset eroavuudet ja toisistaan poikkeavat tyyllielementit johtuvat kaikeksi apulaisista, uusista virikkeistä ja maalarin karttuvasta iästä. Nähtävästi

saman mestarin töitä on katkelmina säilynyt eräissä muissakin Pohjanmaan kirkkoissa tai niistä peräisin olevissa hirsissä ja holvilaudoissa: Uusikaarlepyy n. 1637–38,²⁸ Vähäkyrö 1642,²⁹ Laihia 1643 tai 1645³⁰. Myös Lohtajan kirkosta Kansallismuseoon siirretyt Granbergien votiivitaulut (todennäk. n. 1675) liittyvät läheisesti tähän ryhmään.³¹ Tyyllillä on verrattain läheisiä yhtymäkohtia Ruotsissa Kaarle IX:n aikana erityisesti hänen herttuakuntansa alueella harrastettuun linnojen maalauskoristeluun ja sen jälkivaikutukseen.³² Seurakuntakirkoissa on luullakseni tavoiteltu kuvatapetein verhottujen linnan-kappeleiden tilavaikutelmaa.

Ainoa Pohjanmaalta tiedossa oleva maalari, jonka tekemiksi mainitut kuvakoristelut sopivat kronologisessa ja alueellisessa mielessä, on käsittäkseni Christian Hendherson Wilbrandt.³³ Vaikkei ehdottoman sitovasti Wilbrandtin nimeen kytkettäviä töitä olekaan tavattu, kokonaistilanne puhuu siksi vahvasti hänen puolestaan, että asiaa voidaan pitää varmana. Hän esiintyy Vaasan manttaaliluetteloissa v:sta 1643, hänen kuolinkellojaan soitettiin Oulussa 26. 11. 1677³⁴ ja hänet haudattiin Vaasaan 16. 12. samana vuonna.³⁵ Hän oli työskennellyt Oulun kirkossa v. 1639 ja 1658³⁶, Kokkolan pitäjän kirkossa v. 1640³⁷ ja Lohtajan kirkossa ennen v:n 1641 heinäkuuta.³⁸ Sukuperältään tämä Vaasaan asettunut maalari melko varmasti oli saksalainen mutta ehkä Ruotsissa syntynyt. Hänen appensa oli Kokkolan pormestari Carl Jönsson ja anoppinsa Kokkolan kirkkoherran Carolus Erics Sursillin tytär.³⁹

Kaiken kaikkiaan näyttää erittäin todennäköiseltä, että Wilbrandt 1630-luvun lopulta kuolemaansa asti v. 1677 oli Pohjanmaan johtava kirkkomaalari. Saloisten kirkon palon jälkeen Hailuodolla oli esitettävänä laajin yhtenäinen sarja hänen tuotantoaan. Nykypolvi, joka arvostaa myös primitiivistä, naivia ja deformatiivista, pystyy paremmin kuin lähinnä edelliset eläytymään Cristian Wilbrandtin rehevään ja värikkääseen taiteeseen. Nyt ovat eheinä säilyneet vain hänen vanhuuden kautensa työt, Pyhämaan interiööri ja Granbergien votiivitaulut.

V:n 1686 laajennus ja Lauri Galleniuksen maalaukset v:lta 1690

Oletettavasti tilanpuutteen takia kirkkoa v. 1686 pidennettiin itään uudella pilariparilla ja kuorilla siten, että päätyseinäksi siirrettiin vanha itäpääty, jonka maalaukset ja vuosilukumerkintä 1659 seurasivat mukana. Uuteen holvijaksoon sijoitettiin peiterimat vain joka toisen kattotuolin kohdalle. Tarpeelliset konsolit tehtiin edellisiä yksinkertaisemmiksi ja ilman reunauurteita. Eteläseinään tuli ikkuna kaiketi jo rakennusvaiheessa. Epävarmaksi jää, oliko lehterin ensimmäinen varsinainen ikkuna tehty jo ennen uutta kuoria, pidentämisen yhteydessä vai vasta v. 1756. Seuraavana vuonna suunniteltiin uuden osan vuoraamista sekä kuistia tai pientä eteistä uuden papinoven eteen. Asiaan palattiin keväällä 1690, minkä jälkeen hanke nähtävästi toteutettiin.⁴⁰

Vain muutamaa vuotta aikaisemmin, 1682–84, Oulun kaupungin v. 1613 pystytettyä kirkkoa oli pidennetty vastaavalla tavalla. Rakennusmestareina mainitaan Pietari ja Matti Suorsa sekä Iisak Simonpoika. V. 1686 esiintyy lisäksi katonkorjaustöiden yhteydessä Matti Härmä.⁴¹ Iisak Simonpojalla on luultavasti tarkoitettu Israel Simonpoika Annalaa, joka v. 1693–94 rakensi Iin kirkon.⁴² Matti Härmä vuorostaan johti Tornion kirkon rakentamista v. 1684–86.⁴³ Todennäköistä lienee, että joku näistä mestareista vastasi Hailuodon kirkon pidennyksestä.

134–142

102

102–103

143—150 holvin vastaavaan jatkokseen Lauri Gallenius maalasi v. 1690 lisäkoristelun, josta miltei kaikki muu paitsi holvin koristelu oli eheänä tallessa.⁴⁴ Holvimaalauksistakin oli alareunojen lisäksi sattumalta säilynyt katkelmia pappilan entisen kaapin takaseinälaudoituksessa, joka tehtiin v. 1901 silloin puretun holvin laudoista. Kaappi paloi kuitenkin tapulin mukana.

142 Gallenius (s. n. 1658, k. 1753), joka v:sta 1688 oli Oulun kaupungin maalarina,⁴⁵ on selvästi pyrkinyt myötäilemään v. 1659 käytettyä aiheistoa. Tyyli oli kuitenkin ratkaisevasti toinen, enemmän barokin maalaustavan mukainen. Eniten huomiota ansaitsevat pohjoisseinän Ecce homo-sommitelma, eteläseinän kaksi runsaudensarvia pitelevää nais-hahmoa sekä holvin kylkiin kahteen päällekkäiseen riviin sijoitettujen kasettikenttien henkilöfiguurit. Ylärivit oli omistettu allegorisille hahmoille, joista osa tarkoitti kristillisiä hyveitä. Pohjoissivulla olivat länneistä lukien Fortitudo, Prudentia, Oratio ja Pietas, etelä-sivulla vastaavasti Providentia, Caritas, Spes ja Fides. Alariveissä oli Vanhan testamentin miehiä, pohjoissivulla kuninkaat Josia, Josafat, Salomo ja Daavid, kaikki kruunupäisinä, ja etelä-sivulla Esaias (?) Elias, Aaron ja Mooses. Holvin laessa oli kaksi peräkkäistä laakeriseppelettä ja kummankin sisäpuolella renkaan kehystämänä polvistunut enkeli. Sep-pelten ulkopuolelle oli maalattu vapaasti kiemurtelevaa kasvi- ja hedelmäornamentiikkaa. Varsinkin kasettikenttien avulla Gallenius on korostanut kuorin erikoisasemaa. Uuden pilariparin poikittaiseen sidehirteen hän lisäksi oli maalannut itäpuolelle komeita kasvi-kiemuroita ja länsipuolelle suomenkielisen lahjoittajatekstin, Danielin jalopeurain luolassa sekä kukka- ja hedelmäornamentiikkaa. Samasta vaiheesta lienee ollut uuden 109 kaakkoispilarin aurinkosommitelma, joka liittyi nyt tähän siirrettyyn saarnatuoliin.

Galleniuksen Hailuodossa käyttämiä graafisia malleja en toistaiseksi ole tarkoin identifoinut. V. 1741 hän joka tapauksessa omisti muutamia maalaus- ja kuvakirjoja,⁴⁶ jotka saattaisivat valaista lähtökohtien luonnetta.

Galleniuksen varmoja töitä on muualta tallessa vain suhteellisen pieni määrä. Raahen, Sotkamon ja Pietarsaaren kaupunkikirkon taulut ovat Kansallismuseossa, kun taas Evi-järven ehtoolliskuva on Pohjanmaan museossa Vaasassa.⁴⁷ Reino Mähösen käsityksen mukaan myös Tornion kirkon holvikupujen maalaukset (1687 ja 1688) ovat Galleniuksen käsialaa.⁴⁸ Oulunsalon puretun uhrikirkon Pohjois-Pohjanmaan museoon talteen otet-tujen holvilautojen maalauskatkelmat ovat ilmeisesti nekin Galleniuksen kuvakoristelusta peräisin.⁴⁹ Tileistä ja muista arkistolähteistä voidaan lisäksi päätellä, että hänen töitään on ollut ainakin Kemin, Iin, Oulun, Kempeleen, Limingan ja Kalajoen kirkoissa sekä Pietarsaaren pitäjänkirkossa.⁵⁰ Myös Pyhäjoen laaja koristelutyö v:lta 1699 saattoi olla Galleniuksen.⁵¹

Isonvihan jälkeisiä toimenpiteitä

Katselmuksessa 9. 10. 1726 todettiin kirkon sotavuosina kärsimät vahingot.⁵² Tapulista oli viety molemmat kellot sekä kirkosta kolmetkymmenetkuudet ikkunanpuitteet ja neljän oven lukot avaimineen. Penkeistä oli osa poltettu. Lattiapalkit ja kirkkotarhan hirsiaita (Kyrckio Balckarne) olivat enimmäkseen rappeutuneet. Katosta ja tornista oli putoillut paanuja.

Pahimmat vauriot oli nähtävästi korjattu jo ennen katselmusta.⁵³ Vakavampaa harmia seurakunnalla kuitenkin oli korkeasta ja kaiketi merimerkkinä käytetystä tornista, joka viimeistään isonvihan aikana oli alkanut kallistua kaakkoon. Yhtenä syynä oli luultavasti lounaispilarin puuttuminen, jota eteinen ei pystynyt korvaamaan. Tornin sisäpuolella

voitiin vielä ennen paloa nähdä, kuinka hirrenrakoihin oli isketty huolellisesti veistettyjä 62
kiiloja tornin oikaisemiseksi, ehkä mm. v. 1729, jolloin tileissä mainitaan tornin korjaus.
Opettaja J. L. Suomelan kuulema perimätieto Siikajoelle asti näkyneestä vinosta kirkon-
tornista voisi juontua juuri tästä kallistumisvaiheesta. V. 1739 tornin katto oli lopulta
purettava. Työtä johti Oulun porvari Eerik Vaikko⁵⁴ (s. n. 1699, k. 1749).⁵⁵ Tilalle
tehtiin aluksi luultavasti matala tilapäiskatto, josta ei tullut pitkäaikaista.

Matti Hongan johtama peruskorjaus ja Mikael Toppeliuksen maalaustyöt v. 1756

Kuten miltei kaikkialla Pohjanmaalla Hailuodossakin kirkon perusteellisempi korjaus
siirtyi vuosisadan puoliväliin. Jo alkuvuodesta 1751 rakennusmestari Matti Honka (s. 1713,
k. 1774) Kokkolan maaseurakunnasta piti katselmuksen. Kesäkuussa hänen tekemänsä
suunnitelma lähetettiin tuomiokapitulille.⁵⁶ Huhtikuussa 1754 Honka näyttää toimittaneen
uuden katselmuksen.⁵⁷ Itse korjaustyö keskittyi v:een 1756,⁵⁸ ja Honka oli paikalla
ainakin työn tärkeimmässä vaiheessa. Mukanaan hän toi Johan Frisk-nimisen puusepän,
häntäkin Kokkolasta.⁵⁹

Alkuperäinen sakaristo purettiin ja uusi, entistä tilavampi tehtiin koillispuolelta koh- 151–162
dalle, muualta siirretyn vanhan hirsirakennuksen kolmea seinää hyväksi käyttämällä. 43

Välikatoksi tuli laakea holvi. Torninkatto sai lopullisen muotonsa⁶⁰ ja samalla koko kirkon
kattopaanutus. Kivijalka tehtiin $1\frac{1}{4}$ kyynärän korkuiseksi ja seinien alimpia, lahoja
hirsikertoja vaihdettiin uusiin. Haudat täytettiin ja lattiatasoa madallettiin. Länsipää-
tyyn puhkaistiin uusi oviaukko ja samalla tehtiin kirkossa paloon asti säilyneet sulkapa-
neeliövet. Ikkunoita suurennettiin tuntuvasti, nyt pystyn suorakaiteen muotoisiksi. Sa-
malla tehtiin kokonaan uusia ikkunoita. Vanhaa lehterinaukkoa laajennettiin ja lehterin
vaakasuora laipio korvattiin tynnyriholvilla. Penkit, alttari ja kuorin sisustus saivat nekin 21–22
väistyä ajanmukaisempien tieltä. Nähtävästi alttarinkehästä oli peräisin sittemmin tapu-
lissa säilytetty balusterikaiteen osa. Uuden pääosiltaan rokokootyylisen saarnatuolin
valmisti pitäjänrakennusmestariksi ja pitäjännikkariksi mainittu Johan Kangas (s. 1725, 163 182
k. 1803), varmaankin sama ”pilthukari” ja ”Kankaan mestari”, joka Samuli Paulahar-
jun kuuleman perimätiedon mukaan oli veistänyt Oulun porvareille laivojen keulakuvia.⁶¹

Loppukesästä ja alkusyksystä saarnatuolin, muun sisustuksen ja sakariston interiöönin 164
maalasi Mikael Toppelius (s. 1734, k. 1821), sittemmin laajalti toiminut oululainen kirk-
komaalari, joka vielä oli uransa alussa.⁶² Samalla ilmeisesti juuri hän maalasi puretun
sakariston tukitun oven täytelaudoille hedelmäpuusommitelman (Matteus 3: 10) ja länsi- 165 I
päädyn tukitun ikkunan kohdalle viehättävän kukkakoriaiheen. Työn päätteeksi aseteti- 166
ttiin kirkkoon muistotaulu, senkin maalaustyö kaikesta päättäen Toppeliuksen käsialaa. 167
Tässä vaiheessa hän käytti nimeä Michaël Toppell.

Ulkoa kirkko luultavasti vielä saman korjauksen aikana vuorattiin pysty-laudoilla ja sivel-
tiin tervan ja punamullan sekoituksella. V. 1826 tämä vuoraus mainitaan vanhanaikaisena.⁶³

Hongan johtama korjaus oli itse asiassa melko radikaali. Entistä isompi sakaristo,
matala torninkatto ja isot ikkunat olivat uutuuksia, joita tuomiokapitulista käsin lienee
suositeltu seurakunnille. Honka oli aivan erityisesti tuomiokapitulin luottamusmiehen ja eni-
ten tunnettu viistokulmaisten ristikirkkojen rakentajana. Hailuodon kirkon v. 1756
saama asu heijasteli varovaisesti ajan muotityyliä, yli-intendentti Carl Hårlemanin lan-
seeraamaa ranskalaisperäistä rokokooklassisismia. Vanhassa jyrkkäkattoisessa hirsikir-
kossa vanhahtava sävy kuitenkin sai selvän ylliotteen.

Heikki Väänäsen tapuli v:lta 1760 ja kirkkotarhan muodonvaihdokset

168—175 Hongan ensimmäinen katselmus oli koskenut myös vanhaa tapulia, josta ei ole lähempiä tietoja. Siinä oli tehty v. 1707 pienehkö korjaus ja v. 1712 mainitaan sen lukko.⁶⁴ V. 1760 rakennettiin uusi, paloon asti säilynyt tapuli, jossa oli kaksi kellonsijaa ja liuhalle salvotut pohjakerroksen ulkoseinät. Tapuli pystytettiin kirkon länsipäädyn edustalle kirkkotarhan aidan yhteyteen, jossa se samalla toimi porttihuoneena. Mestarina oli Heikki Väänänen (s. 1724, k. 1789) Ylikiimingistä.⁶⁵ Tapulin maalasi kesällä 1762 Mikael Toppelius.⁶⁶

Väänäsen tapuli oli ns. pohjalaista renessanssityyppiä, jonka maakunnallisena lähtökohtana käsittääkseni oli Mustasaaren ja Vaasan tapuli v:lta 1674—75. Tämän oli kaikesta päättäen suunnitellut ranskalaissyntyinen valtakunnanarkkitehti Jean de la Vallée Korsholman ja Vaasan kreivikunnan haltijan Gabriel Gabrielsson Oxenstiernan toimeksiannosta.⁶⁷ Tyylihistoriallisesti pohjalainen renessanssitapuli oikeastaan kuuluu suurvalta-ajan loppupuolelle varhaisten ristikirkkojen rinnakkaisilmionä. Pohjois-Pohjanmaalla se saavutti suurimman kukoistuksensa vasta vapaudenajan lopulla ennen kaikkea Heikki Väänäsen taitavissa käsissä.⁶⁸

Hailuodon tapuli laudoitettiin ensimmäisen kerran v. 1830 ja maalattiin uudelleen v. 1843.⁶⁹ V. 1904 se sai vaakasuoran ponttilautavuorauksen, myös yläosien luukkuihin, ja vaalean öljyvärisivelyn.⁷⁰ Näin se menetti ilmeensä herkimvät piirteet. Viimeksi oli tarkoituksena saattaa tapuli parempaan sopusointuun kirkon kanssa, mutta aietta ei ehditty toteuttaa.⁷¹

170 Väänäsen tapulia rakennettaessa kirkkotarha vielä oli melko pieni ja luultavasti hirsi-aidan ympäröimä. V. 1823 ja 1835 sitä laajennettiin itään ja viimeistään v:sta 1826 se oli kivistä ladotun aidan suojaama.⁷² Maanmittari A. Hammarin v. 1836 tekemä kartta osoittaa silloisen tilanteen ja tapulin aseman porttihuoneena.⁷³ Länsi- ja eteläsivu ovat sittemmin pysyneet entisillä paikoillaan. V. 1868 seurasi laajennus pohjoiseen ja itään sekä v. 1914 vielä kerran itään.⁷⁴

Kirkon myöhempiä vaiheita

156—157 Ajan mittaan Matti Hongan uudistukset eivät tyydyttäneet muuttuvia tarpeita. V. 1781 sakariston ovea vahvistettiin ja samassa yhteydessä seppä Kalle Rautio takoi sakariston ikkunoihin rautaristikot. V. 1843 näihin ikkunoihin lisättiin rautapellillä päällystetyt luukut. Itäinen ristikko poistettiin v. 1872—73 ja pohjoinen v. 1901.⁷⁵ Kirkon ovet käännettiin ulospäin avautuviksi v. 1830.⁷⁶ Ulkovuoraus uusittiin kahdessa erässä, itä- ja länsipäädyn osalta v. 1831, eteläseinän ja sakariston osalta v. 1838. Jatkuvasti oli kysymys pystylaudoituksesta, johon kuitenkin kuului leveät saumarimat. Vuoraus punamullattiin. Pohjoisseinän laudoitus lienee toistaiseksi jäänyt paikalleen. Jo v. 1831 tehtiin lehterin länsiseinään kaksi pientä neliömäistä sivuikkunaa. V. 1847 nämä ikkunat muutettiin pyöreiksi ja samalla runkokuoneen muut ikkunat usklassillisuuden makua noudattaen laajennettiin pyörökaarisiksi.⁷⁷

177—179 V. 1872—73 toimeenpantiin raahelaisen Heikki Puskalan johdolla peruskorjaus, jonka tärkeimpinä tuloksina olivat uusi kivijalka Hailuodon graniitista ja tilava länsieteinen lehterille johtavine portaineen sekä viimeksi parihuoneena tai talvihautana (gravkammeren) käytetyn vanhan pääeteisen siirtäminen papinoven uudeksi eteiseksi, tosin typistetyssä asussa. Eteiset jätettiin vuoraamattomina harmaantumaan. Kuorin sisustus ja penkit

uusittiin. Vanha lehteri purettiin ja tilalle tehtiin väljempi parvi.⁷⁸ Maalaukset jätettiin vielä ennalleen.

Kun Suomen Muinaismuistoyhdistyksen VI taidehistoriallinen retkikunta kesällä 1896 inventoi Hailuodon kirkon, Emil Nervander laati maalauksista ja esineistä tarkan luettelon sekä teetti joukon piirroksia ja akvarelleja. Itse rakennuksesta retkikunta ei ollut yhtä kiinnostunut. Valokuvia otettiin vain muutamia.⁷⁹ Samoihin aikoihin syntynyt kiista Saloisten kirkon korjauksesta keskitti museomiesten ja arkkitehtien kaiken huomion Saloisiin, jonka kirkko senaatin päätöksellä pelastettiin vandalismilta. Se restauroitiin v. 1902 arkkitehti Victor J. Sucksdorffin johdolla ja valtion kustannuksella. Hailuodon kirkon hyväksi ei tehty mainittavasti mitään,⁸⁰ ja niin se korjattiin v. 1901⁸¹ taidehistoriallisista arvoista juuri lainkaan välittämättä. Ulkoasussa vesikatot jäivät ennalleen, mutta seinät saivat vaakasuoran, tavallaan uusklassillissävyisen ponttilautavuorauksen ja vaalean öljyvärisivelyn. Interiöörissä säilytettiin vain länsitraveen ja sakariston holvi, saarnatuoli ja edellisen korjauksen sisustus. Seinien ja taitteisen välikaton helmiponttilaudoitus, sinertävänharmaa öljyväri ja rautakamiinat muuttivat sisätilan entiseen verrattuna ankean asialliseksi. Sakariston itäseinään oli avattu suoraan ulos johtava ovi jo v. 1899. Joku työmiehistä kätki vuorauksen alle lastun, jolle oli kirjoittanut mielipiteensä: ”Eivätköhän tulevat sukupolvet näe turhaksi tämän työn”.⁸² Maalatut holvilaudat joutuivat eri tahoille, vuorauksen alusrimoiksi, pappilan heinäladon kattoon ja aiemmin mainitun kaapin taka-seinään.

Kävi kuitenkin toisin kuin mitä vuosisadan vaihteessa oli kaavailtu. Saloisten pelastettavaksi valittu kirkko paloi maalauksineen päivineen loppiaisenä 1930, mutta väheksytty Hailuodon kirkko pääsi restauroinnin ansiosta lyhyeksi ajaksi kunniasijalle maamme puuarkkitehtuurissa. Laajemmin tunnetuksi se ei ehtinyt tulla ennenkuin se väistyi nykyajan tieltä. Nyt se on säilynyt vain valokuvina ja piirustuksina sekä toistaiseksi aikalaisten muistissa.

102–108

179

183–188

180–182

186

142

Viitteitä

- 1 Kts. esim. Kaleva 3. 8. 1968, Liitto 3. 8. 1968, Helsingin Sanomat 3. 8. ja 4. 8. 1968.
- 2 Kts. kirjoittajan esitelmä Hailuodon puukirkon vaiheet, Kaleva 18. ja 19. 9. 1966.
- 3 Petrus Nicolaus Mathesius, D. D. *Dissertatio Geographica de Ostrobotnia. Upsaliae 1734.* Luku 3, § 6. — Pehr Niclas Mathesius, *Geografisk Beskrifning om Österbotten* (Joh. Fredr. Ticklénin ruotsinnos). Suomi. Tidskrift i fosterländska ämnen 1843. Helsingfors 1843. S. 140. — Myös ns. Codex Falander ja Codex Peitzius (Alceniuksen kokoelma VI, Valtionarkisto) mainitsevat rakennusvuoden 1610, mutta se on ilmeisesti peräisin Mathesiukselta ja Codex Falanderissa toisella käsialalla myöhemmin lisätty. Vrt. Sven-Erik Åström, *Ur Genealogia Sursillianas tillkomsthistoria. Historiska och litteraturhistoriska studier* 27–28. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland CCCXXXV. Helsingfors 1952. Erit. s. 418–419.
- 4 Puulle maalattu muistotaulu sisältää suppean katsauksen kirkon rakennusvaiheisiin.
- 5 Maali kuului v:n 1659 maalauskoristeluun.
- 6 Seuraava vuosiluku 1642 oli vuoltu alkuperäisen keskitraaveen eteläiseen ulkoseinään, vielä vuoraamattomaan hirsipintaan. Seuraava, 1657, oli papinoven avainkyltissä ja seuraava, 1667, kattotuolin kitapuussa alkuperäisen kuorin kohdalla. Lisäksi oli v:n 1659 maalauskoristelu merkitty vuosiluvulla.
- 7 Carl Henric Strandberg, *Åbo stifts herdaminne II. Åbo 1834.* S. 180 — K. G. Leinberg, *Handlingar rörande finska kyrkan och presterskapet II. Jyväskylä 1893.* S. 90–94. — Yrjö Blomstedt — Eero Matinoli, *Turun hiippakunnan paimenmuisto — Åbo stifts herdaminne 1554–1809.* I. vihko. Turku 1963. S. 111.
- 8 C. A. Nordman, *Medeltida skulptur i Finland. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja* 62. Helsinki 1965. S. 598, 612–615.
- 9 Armas Luukko, *Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin keskiaika sekä 1500-luku. Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia II.* Oulu 1954 (Luukko 1954). S. 262.
- 10 L. Wennervirta, *Suomen keskiaikainen kirkko-maalaukset.* Porvoo 1937. S. 50–52, 63. — Tove Riska, *Mynämäen rovastikunta. Suomen kirkot* 2. Helsinki 1961. S. 228. — Tove Riska, *Turun tuomiorovastikunta I. Suomen kirkot* 3. Helsinki 1964. S. 72.
- 11 Emil Nervanderin selostus Hailuodon kirkosta. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen VI taidehistoriallisen retkikunnan raportti 1896, Kansallismuseo (Nervander 1896). — Kirjoittaja on 1950-luvulla kuullut saman perimätiedon.
- 12 Luukko 1954, s. 660–661. Jo v. 1558 asui saarella Johannes-niminen pappi.
- 13 Alkuperäiset sisämitat n. 17,65 × 8,80 m. — Kirkon pidentämistä koskeva tieto on säilynyt muistotaulussa. Kts. viite 40. — V:sta 1686 sisäpituus oli n. 24,80 m.
- 14 Kansallismuseo, hist.os. negat. 247, 251, 253, 455, 486.
- 15 Kts. Egil Sinding-Larsen, *Mariasymboler. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid XI.* Helsingfors 1966. Palstat 412–413.
- 16 Rovastintarkastusptk. 3. 4. 1687. Rovastintarkastusptk. 1687–1703. Pyhäjoki, kirkonarkisto. ”Twänne glaas skola giöras uthi Sacer Stigan efftersom mycket mörk ähr . . .”
- 17 Vrt. Saloisten kirkon 19. 1. 1802 pidetyn katselmuksen pöytäkirja. Oulun läänin maaherra kuninkaalle 9. 8. 1804. Valtionarkisto, Tukholma. *Kirkon ulkovuoraus ”spikad längs efter väggarne”.* Tämä vuoraus oli ilmeisesti tehty viimeistään v:ien 1755–69 kunnostamistyön yhteydessä.
- 18 Hailuodon kirkonovien taustaa olen käsitellyt Suomen Muinaismuistoyhdistyksessä 7. 5. 1971 pitämässäni esitelmässä.
- 19 Näiden ja myöhempien maalausten kuvauksesta kts. ensi sijassa Nervander 1896. Ajoitus ja attribuointikysymyksissä on kuitenkin pa-hoja väärinkäsityksiä. Kts. viitteet 23 ja 44.
- 20 Sidehirteen maalauksia koskevat havainnot teki heinäkuussa 1965 konservattori Veikko Kiljunen. — Neitsytten puvuista kts. Riitta Pyllkänen, *Säätyläispuku Suomessa vanhemmalla Vaasa-ajalla 1550–1620.* Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 55. Helsinki 1955 (Pyllkänen 1955). S. 44, 345, kuva 184.
- 21 Pyllkänen 1955, kuva 104.
- 22 Vöyrin 1600-luvun maalauksia en ole vielä julkaissut. Väridiat v:lta 1966, Helsingin yliopiston taidehistorian laitos.
- 23 Itäpäädyn maalauksiin sisältyi merkintä ”Kyrckian bleff måladh ANNO 1659.” — Muistotaulu mainitsee saman vuosiluvun. Maalarin nimi oli muistotaulun tekstin laatijalle varmaankin jo tuntematon. — Yhtenä syynä Nervanderin väärinkäsityksiin oli luultavasti se, että vanha itäpääty maalauksineen oli v. 1686 siirretty uuden kuorin pätyseinäksi, johon maalausvuosiluku 1659 seurasi mukana. Vrt. viitteet 19 ja 44.
- 24 Hailuodon kuvista ainakin Ratsastus Jerusalemiin, Jeesusta ruoskitaan, Taivaaseenastuminen ja Pyhän Hengen vuodatus perustuvat käsittääkseni Hans Brosamerin passiosarjaan n. v:lta 1544. Sitä oli käytetty Bönbok-nimisen rukouskirjan kuvituksena v. 1552, 1553 ja 1590. Kts. Riitta Pyllkänen, *Isonkyrön vanha kirkko. Kytösavut VI.* Vaasa 1954 (Pyllkänen 1954). S. 53–54. — Kristuksen ylösnousemus muistuttaa läheisesti Albrecht Dürerin samanaiheista puupiirosta n. v:lta 1509 (fil.kand. Jukka Ervamaan ystävällinen huomautus). Kts. Karl-Adolf Knappe, *Dürer. Das graphische Werk.* Paris — Wien 1964. Kuva 238. — Joonas-aihe voisi perustua Matthaeus Merianin vastaavaan kuvaan n. v:lta 1630. Kts. Peter Meinhold, *Matthaeus Merian. Die Bilder zur Bibel.* Hamburg 1965. Kuva s. 176.
- 25 Pyllkänen 1955, s. 44.
- 26 Vrt. esim. Dora Heinz, *Europäische Wandteppiche.* Würzburg 1963. Erit. s. 165, 239,

- kuvat 116–118, 142–143, 151–152, 158, 162–163, 165, 169, taulu XII.
- 27 Vrt. Sven Axel Hallbäck, Det efterreformatöriska dekorativa kyrkomåleriet i Finland. Några anteckningar delvis i jämförelse med liknande svenskt måleri. Fornvännen 1950 (Hallbäck 1950). S. 314–317. — Nils Cleve, Pohjois-Suomen vanhat kirkot kunniaansa. Kالتio 2/1951 (Cleve 1951). S. 41. — Pylkkänen 1955, s. 44. — Tove Riska, Vehmaan rovastikunta. Suomen kirkot 1. Helsinki 1959. S. 259–264 (Pyhämaan maalaukset).
- 28 Kronikka ja pappisluettelo, irrallaan kirkkoneuvoston ptk. 1693–1743. Uusikaarlepyy, kirkonarkisto. Viitteitä maalausten tekoajasta.
- 29 Maalattuja holvilautoja säilynyt kirkkotarhan porttihuoneessa. Aiheena Vedenpaisumus. Maalausvuosi 1642 mainitaan Historisk beskrifning öfwer Lillekyro Sokns Församlings märkwärdigheter. Samling af Documenter angående Lillkyro Sokn Kyrka och Prästegård af år 1763. Vähäkyrö, kirkonarkisto.
- 30 Maalattuja seinähirsä Laihian Ylipotin luhtiaitassa. Ylioppilas Eevi Aholan muistiinpanot 1964 ja valokuvat 1968, Helsingin yliopiston taidehistorian laitos. — Maalausvuosi 1643 mainitaan katselmuspkt. 13. 10. 1786. Yli-intendentti kuninkaalle 3. 6. 1788. Valtionarkisto, Tukholma. — Maalausvuosi 1645 mainitaan E. R. Alenciuksen käsikirjoituksessa Hiereologia Ostrobotnica. Valtionarkisto.
- 31 Laurentius Matthiae Lochtovius, s. 1582, k. 1637, ja Ericus Laurentii Lochtovius I. Granberg, s. 1623, k. 1687, molemmat perheineen Vapahattajan ristin juurella. — Henkilötiedoista kts. Armas Luukko, Suur-Lohtajan historia vuoteen 1809. Suur-Lohtajan historia I. Kokkola 1957 (Luukko 1957). S. 416–419. Vrt. myös s. 372. — Tauluja pidettiin aiemmin Lauri Galleniuksen maalaamina. Kts. J. R. Aspelin, Lauri Gallenius, pohjalainen kirkkomaalari isonvihan aikana. Suomen Museo 1899 (Aspelin 1899). S. 32. Julk. uudelleen Opuscula Aspeliniana I. Helsinki 1942. S. 208. — Johannes Öhquist, Suomen taiteen historia. Helsinki 1912 (Öhquist 1912). S. 118–119. — Vrt. K. K. Meinander, 1600-luvun taide. Suomen taide esihistoriallisesta ajasta meidän päiviimme. Toimittanut L. Wennervirta. Helsinki 1927 (Meinander 1927). S. 115. Taulut eivät olisi Galleniuksen. — V. 1644 rakennetun kirkon maalausvuosi 1675 esiintyi nykyisen kirkon pilarin muistotekstissä. Kts. Esa Eetu Takala, Muinaismuistoja Pietarsaaren kihlakunnan suomalaisesta osasta. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XVII. Helsinki 1897. S. 264. — Riitta Pylkkänen on kiinnittänyt huomioni Granbergien votiivitauluihin, joista häntä kiitän. — Vrt. myös Riitta Pylkkänen, Barokin pukumuoti Suomessa 1620–1720. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 71. Helsinki 1970 (Pylkkänen 1970). Kuvat 151 ja 246.
- 32 Vrt. esim. Erik Bohrn, Nyköpings renässanslott och Herkules Mida. Stockholm 1941. S. 13, 41, 68, 102, 109–110, pl. LVIII: 1. — Per-Olof Westlund, Gripsholm under Vasatiden. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar 67. Lund 1948. Kuvat 176, 181–182, s. 300. — Erik Lundberg, Byggnadskonsten i Sverige. Sengotik och renässans 1400–1650. Stockholm 1948. S. 377, 382–383, pl. 133–134. — Hallbäck 1950, s. 318. — Ivar Schnell, Kyrkorna i Södermanland. Nyköping 1965 (Schnell 1965). S. 94–104.
- 33 Karl Hedman, Hantverkare i Vasa från stadens grundläggning år 1611 till näringsfrihetens införande år 1869. Suomen Sukututkimusseuran Julkaisuja VII. Helsinki 1928. S. 225. Hedmanin mukaan Wilbrandt mainitaan Vaasassa jo v. 1641. — Viittaana tässä Suomen Muinaismuistoyhdistyksessä 7. 5. 1969 pitämäni esitelmään Maalari Christian Wilbrandt. — Kts. myös Pylkkänen 1970, kuvat 151, 192, 213, 246, 351.
- 34 Oulun kirkon tilit 26. 11. 1677. Oulun maakunta-arkisto. — Vrt. A. H. Virkkunen, Oulun kaupungin historia I. Oulu 1953 (Virkkunen 1953). S. 160.
- 35 Kuolleet 1670–1785, Vaasa. Suomen Sukututkimusseuran jäljennökset. Valtionarkisto.
- 36 Oulun kirkon tilit 1639 ja 1658. — Vrt. Virkkunen 1953, s. 340–341 ja 467.
- 37 Kaarlelan vanhin tilikirja 1640–49. Kaarlela, kirkonarkisto. Maalari kirjoitti itse nimensä Christian Hendherson Wilbrandt.
- 38 Luukko 1957, s. 354–355.
- 39 Wilbrandtin henkilökysymyksen selvittelyssä olen saanut apua neiti Liisa Poppiukselta ja professori Yrjö Blomstedtilta sekä intendentti Arne Appelgrenilta. — Codex Falander fol. 17 v. mainitsee Carl Jönssonin keskimmäisen tyttären ilman etunimeä ja hänen aviomiehensä ”Christian Mälaren”. Codex Peitzuiksesta ja lopullisesta Genealogia Sursillianasta pariskunta on jätetty pois. — Saltvikin kirkossa v. 1659 työskennellyt mestari Christiern on mahdollisesti ollut Christian Wilbrandt. Vrt. J. R. Aspelin, Några konstnärsminnen. 14. Mäster Christiern. Finskt Museum 1899. S. 87 (julk. uudelleen Opuscula Aspeliniana I, s. 245).
- 40 Muistotaulussa mainitaan, että kirkkoa v. 1686 pidennettiin mittansa neljänneksellä. Suuntaa ei kuitenkaan ilmoiteta. — Rovastintarkastuspkt. 3. 4. 1687. Rovastintarkastuspkt. 1687–1703. Pyhäjoki, kirkonarkisto. Mainitaan kirkon uusi pidennys, joka olisi vuorattava. Samalla määrätään ”En Quist Skiuhl” tehtäväksi papinoven eteen. — Rov.tark. ptk. ensimmäinen sunnuntai pääsiäisen jälkeen 1690 (äskeinen sarja). Luvattiin toimeenpanna vuoraus tulevana kesänä peltotöiden jälkeen. — Lähinnä seuraavissa tarkastuksissa 10. 4. 1692, 11. 4. 1695, 8. 4. 1697 ja 26. 2. 1699 (sama sarja) kysymykseen ei palattu. — A. Hammarin v. 1836 tekemän kirkkotarhan kartan (inv. kirja 1826) mukaan eteinen oli k.o. paikalla. — Se oli ilmeisesti tehty vaakasuoraa ulko- vuorausta vasten piiruista ja laudoista.
- 41 Johannes Snellman, Dissertatio Historica de Urbe Uloa I. Aboe 1737. § 8. — Tilit 1682–86. — Virkkunen 1953, s. 468.

- 42 Tilit 1693–94. — Heikki Klemetti, Suomalaisia kirkonrakentajia 1600- ja 1700-luvuilla. Porvoo 1927 (Klemetti 1927). S. 51.
- 43 Tornion kaupungin kassakirja. Tornion kaupunginarkisto E II 3. V:ttä 1686 koskevat merkinnät. — Kirkon tilit 1687. — Klemetti 1927, s. 52. — Ilkka Mäntylä, Tornion kaupungin historia 1. osa 1621–1809. Tampere 1971 (Mäntylä 1971). S. 160–161.
- 44 Galleniuksen työstä mainitaan muistotaulussa, että se koski kirkon uutta neljänestä. Ennen v:ttä 1901 otetut valokuvat ja v. 1964 paljastetut maalaukset osoittivat, että kysymyksessä epäilemättä oli kirkon lopullinen kuori, jonka itäseinä kuitenkin oli maalattu jo v. 1659.
- Nervander piti kuorin holvimaalauksia Mikael Toppeliuksen ja vanhan runkokuoneen holvimaalauksen pääosaa Galleniuksen tekeminä. Kts. Nervander 1896. Sama, Michael Toppelius och hans kyrkomålningar. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XXIII. Helsingfors 1905 (Nervander 1905). S. 73–74, 120–122.
- Nervanderin väärinkäsitys on johtanut myöhempiäkin tutkijoita harhaan. Kts. esim. Öhquist 1912, s. 111. — Meinander 1927, s. 114, 136. — Onni Okkonen, Suomen taiteen historia. Porvoo 1955. S. 220, 255. — Reino Mähönen, Tornion kirkon sisäkatteen kupujen maalauksista. Tornionjokilaakson vuosikirja 1968. Tornio 1968 (Mähönen 1968). S. 161.
- Vrt. Cleve 1951, s. 42. — Lars Pettersson, Kirkot ja kirkkotaide. Oma maa 6. Porvoo 1959. Kuvateksti s. 110. — Sama, Eräitä suurvalta-aikaisen taiteemme ilmiöitä. Valvoja 3/1961. Helsinki 1961. S. 120.
- 45 Galleniuksen henkilötiedoista: Aspelin 1899, s. 31–35 ja Opuscula Aspeliniana I, s. 207–213. — Mähönen 1968, s. 155. — Virkkunen 1953, s. 424, 479, 484–485, 487, 490, 499. — Aimo Halila, Oulun kaupungin historia II. Oulu 1953. S. 375–376, 548.
- 46 Oulun kaupungin perunkirjoituksia 1653–1750. Julkaissut Alf Brenner. Suomen Suku-tutkimusseuran Julkaisuja XXV: 1. Tampere 1963. S. 138, n:o 325, Galleniuksen vaimon Valborg Zebulonin perunkirjoitus 30. 9. 1741. — Vrt. Schnell 1965, s. 100. — Vrt. myös Nils-Arvid Bringéus, Caritas Romana och de bevingade dygderna. Rig. Årgång 52, 1969. S. 49–78, erit. kuvat 2–5, 9–14.
- 47 Mähönen 1968, s. 153–156. Virheellisen luetelomerkinän takia Mähönen ilmoittaa Pietarsaaren maalauksen olevan maaseurakunnan kirkosta. — S. J. Roos, Jakobstads kyrka och församling 1731–1931. Jakobstad 1931. S. 29–30. Roosin referoimat tiedot osoittavat selvästi, että Kansallismuseon maalaukset ovat Pietarsaaren kaupungin kirkosta.
- 48 Mähönen 1968, s. 153–162. — Cleve on jo aiemmin viitannut mahdollisuuteen, että Tornion maalaukset olisivat Galleniuksen. Cleve 1951, s. 42. — Vrt. Mäntylä 1971, s. 162–164.
- 49 Inv. 1772 ja 1836. Oulunsalo, kirkonarkisto. Kirkon oli maalannut sisältä v. 1689 Lauri Gallenius. — V. 1870 puretun kirkon holvi-lautoja tavattiin keväällä 1957 mm. pappilan silloin puretusta pihatuvasta. Talteenotosta huolehti eversti Ahti Paulaharju. — Kts. lisäksi J. N. Merenheimo, Oulunsalon uhririkko. Jouko. Pohjois-Pohjalaisen osakunnan kotiseutututkimuksia I. Helsinki 1910. — Atte Kalajoki, Oulunsalon uhririkon piirros löytö. Kaltio 7–8/1954. — V:n 1739 tileissä on merkintä siitä, että Gallenius on maalannut kirkon lehterin.
- 50 Kemi: tilit 1687, 1688, 1693; Ii: tilit 1698; Oulu: tilit 1687, 1688, 1738, kirkkoneuvoston ptk. 25. 5. 1746; Kempele: rovanstintarkastus ptk. 10. 10. 1692, rovanstintarkastus ptk. 1687–1703, Pyhäjoki, kirkonarkisto; Liminka: tilit 1695, 1697; Kalajoki: tilit 1696; Pietarsaaren maaseurakunta: tilit 1728, 1732–1734.
- 51 Tilit 1699. Nimeltä mainitsemaan maalari työskenteli kirkossa 18 viikkoa 19. 4.–22. 8. 1699. Työpalkkana ja väreistä aiheutuneina kuluina hänelle maksettiin 500 taalaria, tulomatkasta 11 taalaria 24 äyriä ja menomatkasta 9 taalaria. — V. 1847 tai pian sen jälkeen puretun kirkon hirsistä tehdyn Kittilän talon asuinrakennuksen ullakolla on näkyvissä maalauskoristelua, joka ilmeisesti on juuri v:lta 1699.
- 52 Katselmuspkt. 9. 10. 1726. Pohjanmaan läänin maaherra kuninkaalle 26. 5. 1727. Valtionarkisto, Tukholma.
- 53 Tilit 1721–26, 1728–29, 1731–33. — Inv. 1736 mainitsee v. 1722 ostetun uuden kellon.
- 54 Tilit 1739. — Muistotaulu. — Inv. 1826.
- 55 Vaikon henkilötiedoista kts. Lars Pettersson, Utajärven kirkko ja tapuli. Utajärven vaiheita. Helsinki 1962 (Pettersson 1962). S. 159.
- 56 Tilit 1751. — Matti Hongan henkilötiedoista kts. Klemetti 1927, erit. s. 82–85. — K. V. Åkerblom, Österbottniska kyrkobyggnästare. Kalender utgiven av Svenska folkskolans vänner 1928. Helsingfors 1928. S. 162–166. — Pettersson 1962, s. 160.
- 57 Tilit 1754.
- 58 Tilit 1756. — Muistotaulu. — Inv. 1826.
- 59 Johan Frisk esiintyy Kaarlelan kirkon tileissä v. 1747 ja 1749 uuden alttarilaitteen ja lehterin yhteydessä.
- 60 Tornin tuuliviirissä oli vuosiluku 1756.
- 61 Vihityt 1722–1812, syntyneet 1721–1840, kuolleet 1722–1850, Hailuoto. Suomen Suku-tutkimusseuran jäljennökset. Valtionarkisto. — Samuli Paulaharju, Kuvauksia Hailuodosta. Kansanvalistusseuran toimituksia 167. Helsinki 1914. S. 44.
- 62 Toppeliuksen henkilötiedoista kts. Nervander 1905, erit. s. 6–68. — Toppeliuksen töistä Hailuodon kirkossa Nervander 1905, s. 73–75, 120–122. — Kuten yllä olen todennut, Toppelius ei kuitenkaan maalannut kuorin holvikoristelua. — Vrt. myös Emil Nervander, Suomalainen kirkkomaalari Michael Toppelius ja hänen teoksensa. Kansanvalistusseuran toimituksia 103. Helsinki 1905. — Saarnatuolin kuvasommitelmien graafisia lähtökohtia Reino Mähönen on käsitellyt vielä julkaisemattomassa Toppelius-tutkimuksessaan. — Sakariston sisäseinät maalattiin uudelleen v. 1872

- 73. Inv. 1875.
- 63 Inv. 1826 (på gamla sättet).
- 64 Tilit 1707 ja 1712.
- 65 Tilit 1760. — Inv. 1826. — Väänäsen henkilötiedoista kts. Pettersson 1962, s. 156.
- 66 Tilit 1762. — Nervander 1905, s. 167.
- 67 Pettersson 1962, s. 194. — Viitataan lisäksi vielä julkaisemattomaan tutkimukseeni Mustasaaren ja Vaasan kellotapuli. Pohjalaisen renessanssitapulin alkuvaiheita ja taustaa. Käsikirjoitus v:lta 1967.
- 68 Pettersson 1962, s. 157—158.
- 69 Inv. 1826, lisäys.
- 70 Opettaja J. L. Suomelan käsikirjoitus ”Hailuodon kirkko”, jossa runsaasti poimintoja kirkonarkistosta. Tekijän hallussa Hailuodossa. — J. L. Suomela, Hailuoto — entisiä vaiheita. Oulu 1967 (Suomela 1967). S. 31. — Tapulista ovat Erkki Hyhkö ja Ilmari Veijola tehneet mittauspiirustukset v. 1919. Teknillinen korkeakoulu, arkkitehtiosasto.
- 71 Isomman kellon oli valanut uudestaan Gerhard Horner Tukholmassa v. 1821. Edellinen valu näyttää tapahtuneen v. 1792. Pienemmän kellon oli valanut Johan Fahlsten Tukholmassa v. 1752. — Inv. 1826. — Nervander 1896.
- 72 Inv. 1826 ja lisäys.
- 73 Kartta on v. 1826 aloitetussa inventaariokirjassa.
- 74 Inv. 1875, 1879, 1901 jne. — J. L. Suomelan käsikirjoitus. — Suomela 1967, s. 25—26.
- 75 Tilit 1781. — Inv. 1826 ja lisäys. — Inv. 1859. — Inv. 1875. — Inv. 1901. — Nervander 1896. Mainitsee vain yhden ristikon. Victor J. Sucksdorffin maalaamaan akvarelliin on merkitty, että ristikko oli pohjoisikkunassa. — Kts. myös Marta Hirn, Kuvia katoavasta Suomesta. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallisten retkikuntien piirroksia ja akvarelleja vuosilta 1871—1902. Tapiola 1970. Kuva 107.
- 76 Tilit 1830. Muutoksen aiheuttajana oli tuomiokapitulun kiertokirje 24. 2. 1830.
- 77 Inv. 1826, lisäys. — Rovastintarkastusptk. 21.—22. 7. 1847.
- 78 Inv. 1875. Rovastintarkastusptk. 13.—14. 3. 1875. — Eteisen käyttö paarihuoneena tai talvihautana kts. Pettersson 1962, s. 164. Utajärven kirkon korjauksessa 1970—71 totesin, ettei eteläsivun ”eteisestä” koskaan ole johtanut ovea kirkkosaliin.
- 79 Nervander 1896. Koko aineisto Kansallismuseossa.
- 80 Professori Gustaf Nyströmin kirje lääninarkkitehti W. A. Tötterströmille 12. 5. 1898 Saloisten kirkkoa koskevassa asiassa. Kansallismuseo. Viittaus Hailuodon kirkkoa uhkaavaan varaan.
- 81 Inv. 1901.
- 82 Lastu tuli esille koillis pilarin eteläisen konsolin vuorauksen alta viimeistä restaurointia valmisteltaessa. Kertonut konservaatoreita Th. Lindquist. Kts. myös Suomela 1967, s. 29—30.

Referat

När Karlö (fi. Hailuoto) kyrka och klockstapel brann 2.8.1968 förstördes inte bara Österbottens äldsta bevarade s.k. blockpelarkyrka utan hela Finlands äldsta ännu upprättstående träkyrka och knuttimrade monumentalbyggnad. Restaureringen 1964—66 hade planerats av prof. Esko Järventaus. Målningarnas konservering handhades av konstnären Veikko Kiljunen. Den konsthistoriska undersökningen hade anförtrotts författaren, som sedan länge tillbaka förberett ett arbete om blockpelarkyrkorna och motsvarande målningar med Salo (fi. Saloinen), Karlö och Vörå (fi. Vöyri) som nyckelmonument. Av resultatens framlägg här endast vissa huvudpunkter.

Kyrkans byggnadstid kan numera fixeras till ca 1620, vilket årtal fanns två gånger inskuret i det ursprungliga korets norra innervägg. Alla övriga årtal var avsevärt yngre. Församlingens kyrkoherde 1618—25 var Marcus Amundi, en hårt prövad och till lynnet våldsam man, som 1610 och 1611 deltagit i de från Uleåborg (fi. Oulu) mot Ryssland riktade fälttågen. Om en byggmästare finns inga uppgifter.

De från katolsk tid bevarade träskulpturerna har av C. A. Nordman daterats till ca 1450—1510. Elva apostlar och S. Laurentius skulle härröra från ett altarskåp ca 1460—80. I kyrkans ursprungliga takstolar och i mellangaveln under tornets östra vägg ingick virke, som utgjort väggstimmer i en äldre byggnad. Likaså härstammade en stor del av bräderna under takspånen från en äldre byggnad med redan tidigare runnen tjära. På dem förekom dessutom med tjära skisserade torneringsscener, magiska tecken samt en figur, som väl avsåg Laurentius' halster. Sannolikt var det fråga om material från öns senmedeltida, under Salo lydande kapell, som visserligen icke särskilt omtalas. En präst bodde här 1558 och 1587 blev Karlö eget pastorat.

Den brunna kyrkans äldsta utseende ca 1620 har kunnat rekonstrueras med tämligen stor säkerhet. Ytterknutarna var dubbelskåriga med sexkantig hals, tydliga halsningssnitt och rektangulär stockända. Knutkedjorna var profilerade både nedtill och upptill. Långhuset omfattade endast tre travéer och dess sidoväggar synas ha lutat en aning utåt. Den sydvästra blockpelaren hade utelämnats och ersattes av en farstu med vågrätt mellantak. Sakristian låg vid den nordöstra pelaren och saknade mellantak. Tornet reste sig över västra travén. Strax under tornet fanns ett utrymme, som sannolikt fungerade som läktare för kronans representanter. Kyrksalens höga och avrundat kantiga tunnvalv

hade ”vrängsträngar” vid varje takstol. Bindbjälkarnas konsoler var omsorgsfullt profilerade. En av dem hade bokstaven M inskuren, sannolikast en Mariasymbol. En konsol hade bevarats nästan intakt och av flere fanns det rester eller märken kvar. Dörrarna avsmalnade uppåt och gåtarnas övre ändar var sneda. Av mellantravéns sydfönster återstod rester med i väggstockarna inhuggen fals för bågar. Västra gavelns lilla fönster upphöggs senare, efter 1659 års målningsarbete. Mellan 1642 och 1686 panelades de redan tjärade ytterväggarna med vågräta, snedkantade foderbräder. Kyrkans formspråk var till övervägande del av medeltida karaktär. Tydligast gjorde sig gotiken gällande, men t.ex. konsolerna föreföll snarast romanska. Också dörrarnas avsmalnande var ett arv från tiden före gotiken. De breda och rektangulära fönstren motsvarade senmedeltida tendenser. Byggnadens viktigaste allmänna förebild har tydligen varit Salo kyrka, som brann 1930. Den var säkert äldre än det ofta uppgivna byggnadsåret 1622 och troligen timrad strax efter rysshärjningen 1496. Årtalet 1622 avser kyrkans flyttning från Kirkkoluoto holme till fasta landet, då samtidigt en längre mellantravé infogades.

Av kyrkans första målade dekor återstod betydande rester av De visa och fåvitska jungfrurna med Kristus i mitten, utförda på den mot koret vettande sidan av det ursprungligen östligaste pelarparets tvärgående bindbjälke, sannolikt i limfärgstempera. Mellanrummen fylldes av blomster- och fruktornament. Jungfruserien var tämligen grafiskt uppfattad och påminde dels om de målningar, som 1632 utfördes på tympanonfälten i Salo kyrkas inredning, dels om bildfragment på f.d. valvbräder i Vörå.

En anonym målare har 1659 dekorerat långhusets och farstuns interiör med en frodig ornamentik samt bilder ur Gamla och Nya testamentet jämte bibelspråk och förklarande texter. Tekniken var limfärgstempera. Figurscenernas förlagor har för det mesta bestått av träsnitt i andaktsböcker, åtminstone delvis från 1500-talet. Väggfältens ornamentik kan, som Riitta Pylkkänen påvisat, härledas ur renässansens bildvävnader. Till största delen är det fråga om samma hand, som målat i Salo 1641 och i Pyhämaa 1667. Tydligt är att samma mästare står dessutom för målningar i eller från några andra österbottniska kyrkor: Nykarleby (fi. Uusikaarlepyy) ca 1637–38, Lillkyro (fi. Vähäkylä) 1642, Laihela (fi. Laihia) 1643 l. 1645, Lochteå (fi. Lohtaja) ca. 1675. Stilen har nära beröringspunkter med det måleri, som florerade i Karl IX:s hertigdöme. I församlingskyrkorna har troligen eftersträvat en interiörverkan, som torde ha förekommit i slottskapell med bildvävnader. Den ende från Österbotten till namnet kände målare, som ur kronologisk och territoriell synvinkel kan vara upphovsman till ifrågakvarnens dekorationer, är Christian Hendherson Wilbrandt, mantalsskriven i Vasa fr.o.m. 1643 och död 1677 under en vistelse i Uleåborg. Han hade arbetat i Uleåborgs kyrka redan 1639 och 1658, i Gamla Karleby (fi. Kokkola) sockenkyrka 1640 samt i Lochteå kyrka före juli 1641.

År 1686 förlängdes kyrkan mot öster med ett tredje pelarpar och ett nytt kor. Som gavelvägg övertogs den gamla östgaveln med målningarna från 1659. Det nya valvpartiet fick vrängsträngar endast vid varannan takstol och konsolerna gjordes enklare än de tidigare. Efter våren 1690 brädfodrades tillbygget i likhet med den äldre ytterpanelningen och försågs med en farstukvist eller liten farstu framför den nya prästdörren. Korets interiör målades 1690 av Lars Gallenius (ca 1658–1753), fr.o.m. 1688 stadsmålare i Uleåborg. Motiven var dels arkitektoniska och ornamentala, dels bibliska och allegoriska. De grafiska förlagorna har förf. tillsvidare ej närmare identifierat.

Efter stora ofreden hade man bekymmer av det mot sydost lutande tornet. Mellan väggstockarna inslagna kilar hjälpte ej. Tornhuven nedtogs 1739 av Erik Vaikko (ca 1699–1749) från Uleåborg och ersattes troligen av ett lågt, provisoriskt tak.

En grundlig reparation och modernisering genomfördes 1756 under ledning av byggmästaren Matts Honga (1713–74) från Gamla Karleby socken. En ny predikstol förfärdigades av öns egen sockensnickare Johan Kangas (1725–1803). Ännu samma år målades predikstolen, den övriga inredningen och sakristians interiör av Mikael Toppelius (1734–1821) från Uleåborg, sedermera känd kyrkomålare. Han synes dessutom ha utfört ett par kompletterande bilder samt en minnestavla. Troligen fick kyrkan redan nu en lodrät, rödstruken brädfodring.

En äldre klockstapel ersattes 1760 av en ny, uppförd av byggmästaren Heikki Väänänen (1724–89) från Överkiminge (fi. Ylikiminki). Den målades 1762 av Toppelius, brädfodrades 1830, målades ånyo 1843 samt moderniserades grundligt 1904. Stapeln var av s.k. österbottnisk renässanstyp med huvudsaklig utgångspunkt i Mustasaari och Vasa klockstapel från 1674–75. Projektet hade av allt att döma utarbetats av Jean de Vallée med Gabriel Gabrielsson Oxenstierna som uppdragsgivare.

I kyrkans yngre byggnadshistoria intar reparationerna 1872–73 och 1901 en framskjuten plats, den senare snarast i negativ mening. När Finska Fornminnesföreningens VI konsthistoriska expedition 1896 under Emil Nervanders ledning inventerade kyrkan, var det värdefullaste ännu i behåll.

V 1

√ 2

√ 3

4 √

5

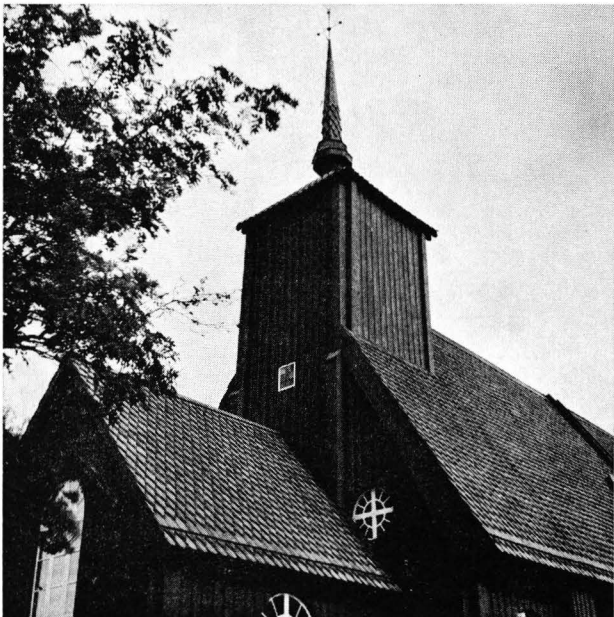

6

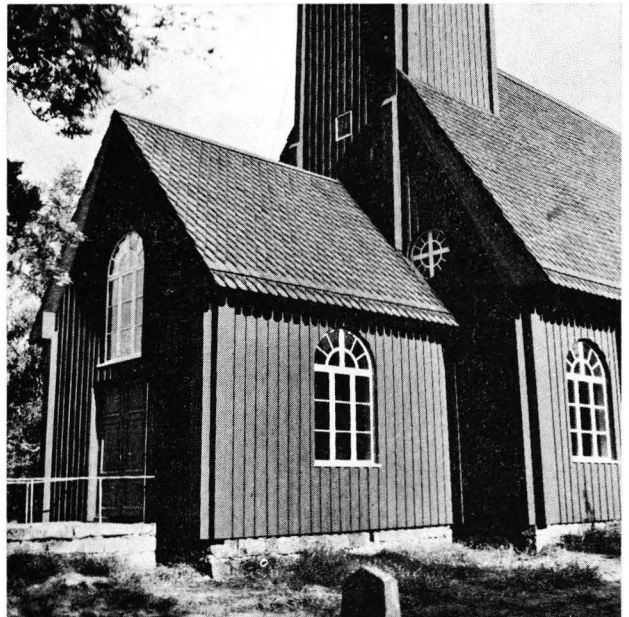
1. Tapuli on syttynyt. Valok. Kalevi Dahl.
2. Tapuli palaa. Valok. Eero Helle.
3. Tuli on leviämässä kirkkoon. Valok. Kalevi Dahl.
4. Tapuli ja kirkon länsiosa ovat jo sortuneet. Valok. lentokoneesta Jaakko Pihlaja.
5. Palava kirkko pohjoisesta. Valok. lentokoneesta Jaakko Pihlaja.
6. Viimeisenä paloi sakaristo. Valok. Kalevi Dahl.

7

8

9

7. Tapuli ja kirkko lounaasta. Valok. LP 18. 9. 1966.

8. Torni lounaasta. Valok. LP 18. 9. 1966.

9. Länsieteinen lounaasta. Valok. LP 18. 9. 1966.

✓ 10

✓ 11

✓ 12

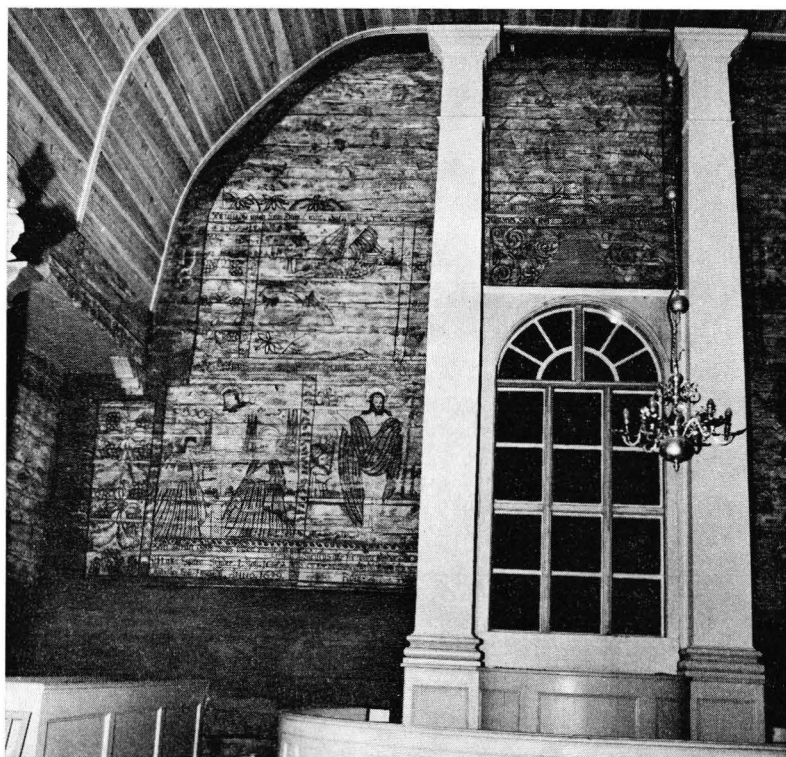
10. Runkohuone ja papinoven eteinen kaakosta. Valok. LP 18. 9. 1966.

11. Sakaristo koillisesta. Valok. LP 18. 9. 1966.

12. Runkohuoneen pohjoissivu ja sakaristo luoteesta. Valok. LP 18. 9. 1966.

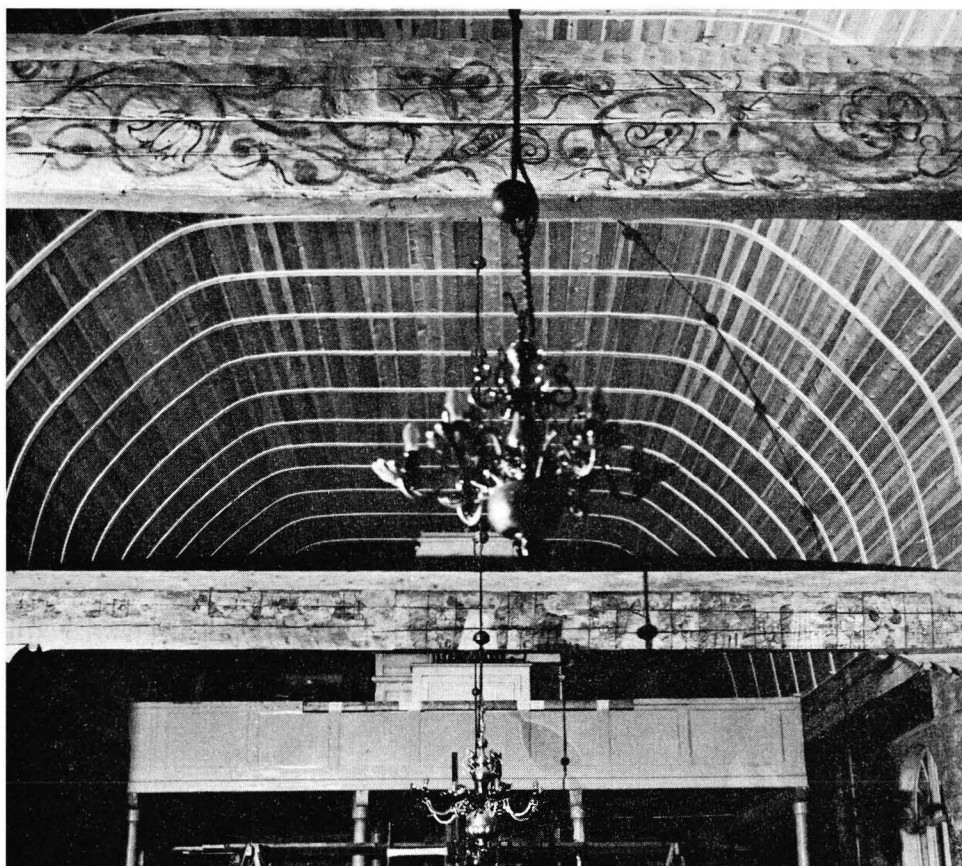
✓ 13

✓ 14

13. Kirkkosali itään. Valok. Jouko Mähönen 19. 7. 1967.

14. Kirkkosalin koilliskulma. Valok. PK 8. 11. 1965.

V 15

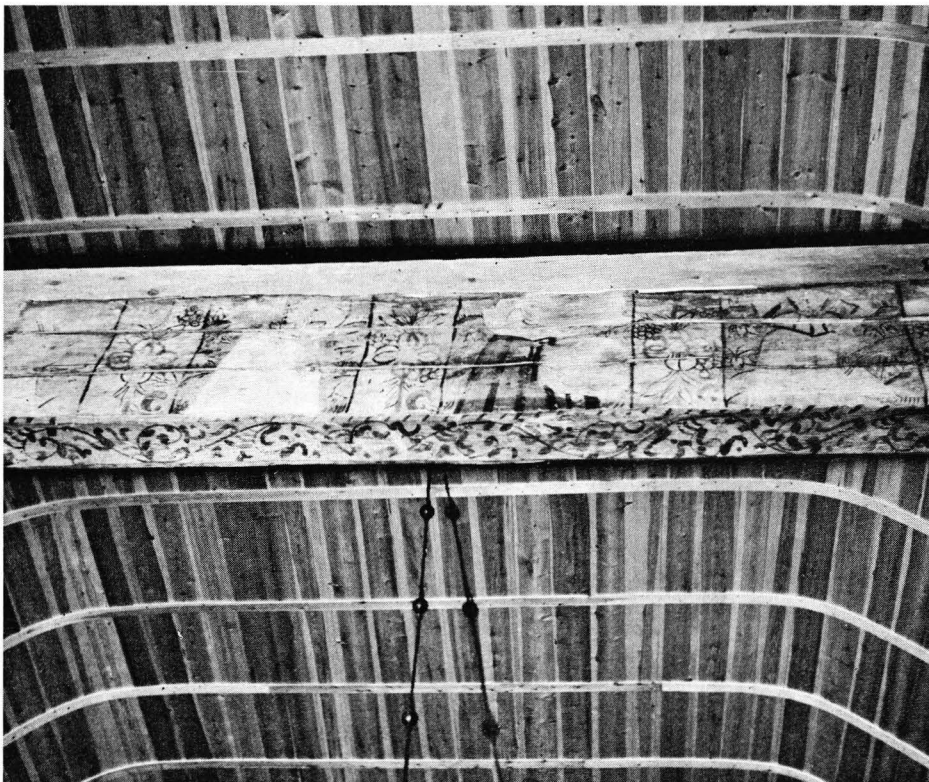
V 16

15. Holvi ja poikittaiset sidehirret idästä. Valok. PK 8. 11. 1965.

16. V. 1686 lisätyn kaakkoispilarin seutu ja papinovi koillisesta. Valok. PK 8. 11. 1965.

✓ 17

✓ 18

17. V. 1686 lisätyn ja alkuperäisen kaakkoispilarin välinen eteläseinä ja holvi koillisesta. Valok. PK 8. 11. 1965.

18. Holvi ja alkuperäisen itäisen pilariparin sidehirsi alhaalta idästä. Valok. PK 8. 11. 1965.

19

20

19. Alkuperäinen koillispilari sidehirsineen ja konsoleineen kaakosta. Valok. PK 8. 11. 1965.

20. Alkuperäinen koillispilari sidehirsineen ja konsoleineen etelästä. Valok. PK 8. 11. 1965.

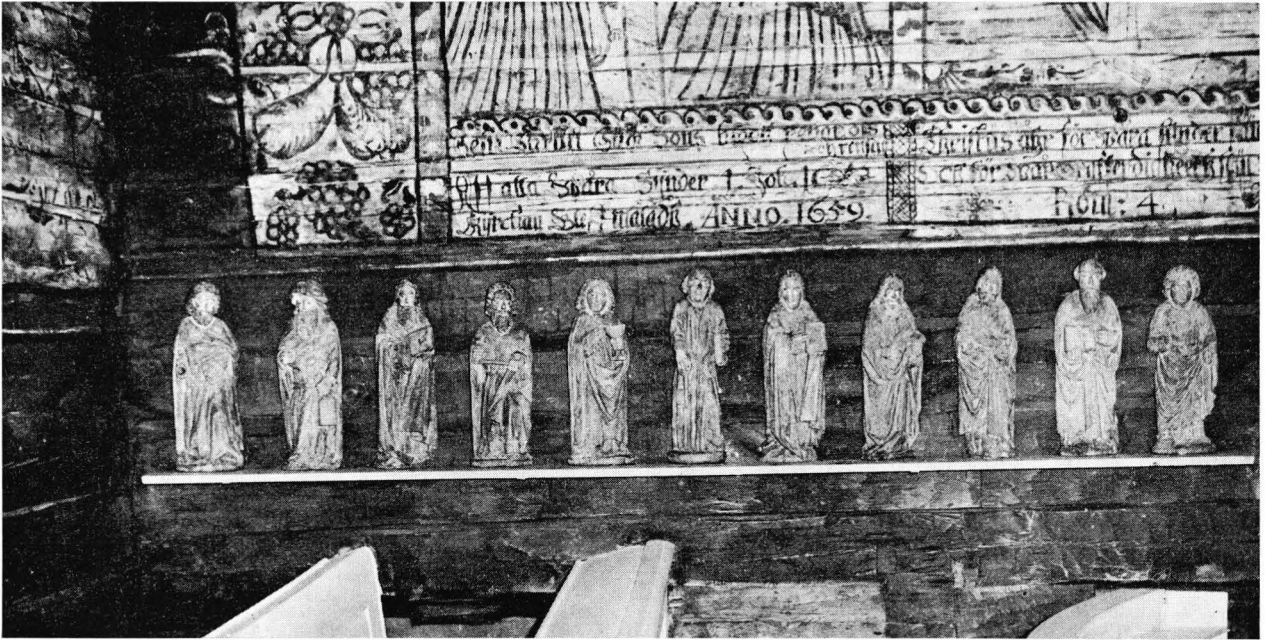
✓ 21

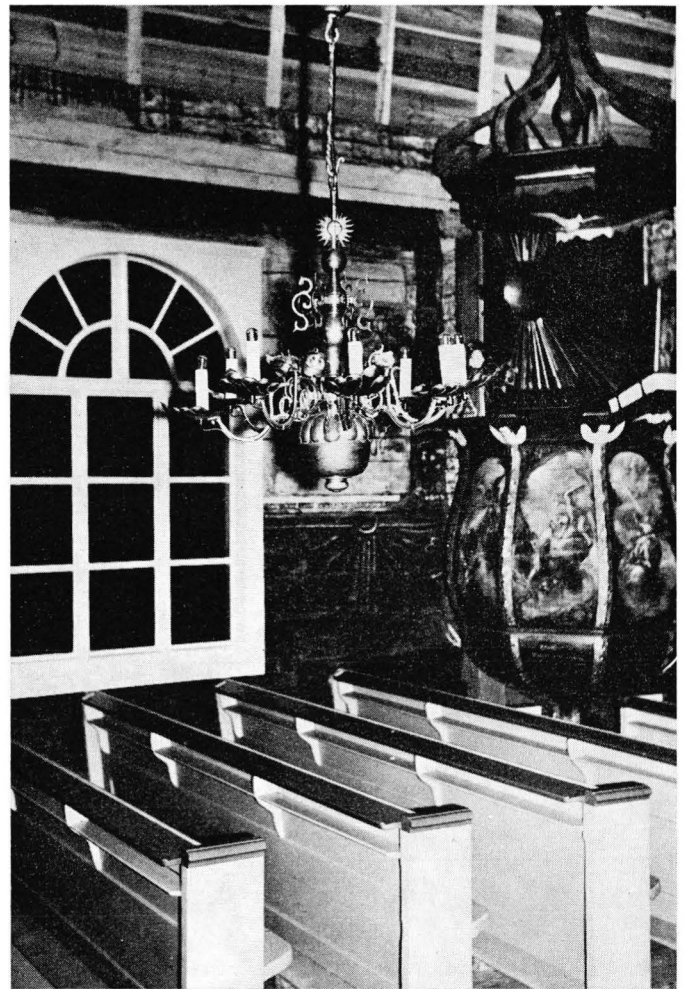
✓ 22

21. Lehterin lounaiskulma. Valok. PK 8. 11. 1965.

22. Lehterin luoteiskulma. Valok. PK 8. 11. 1965.

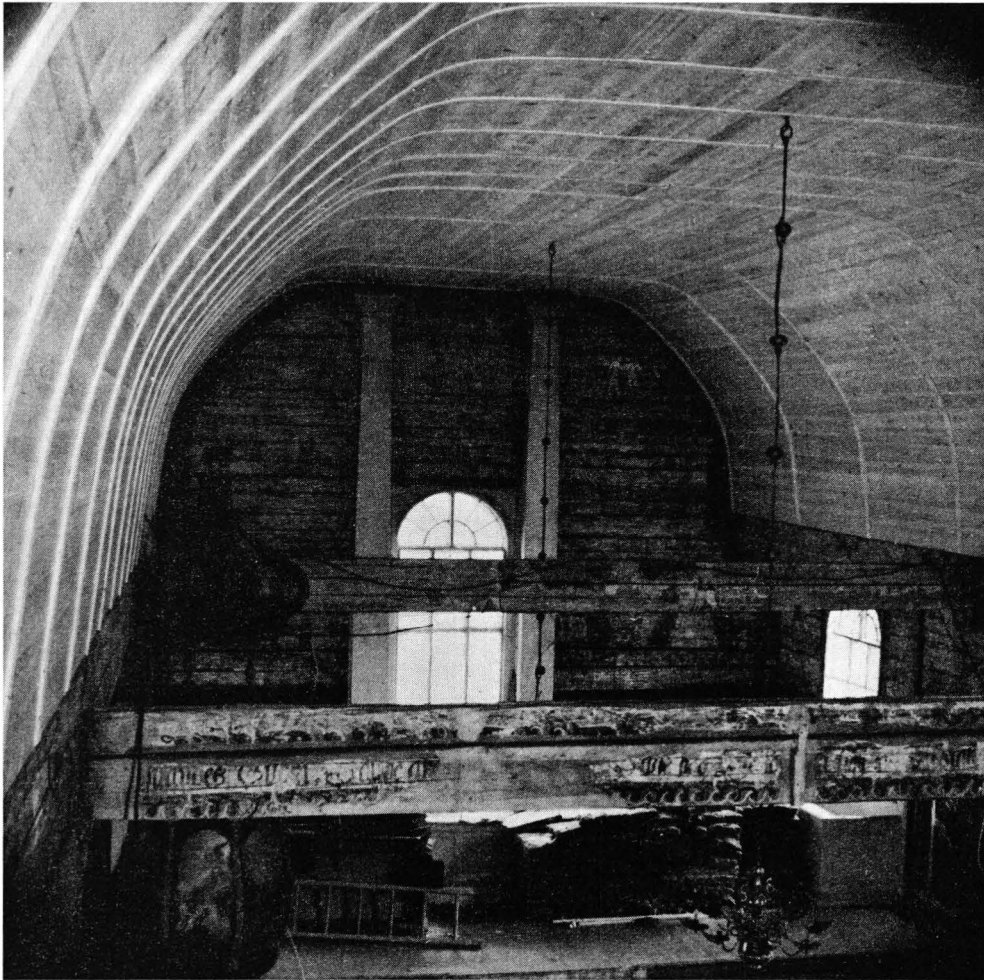

23

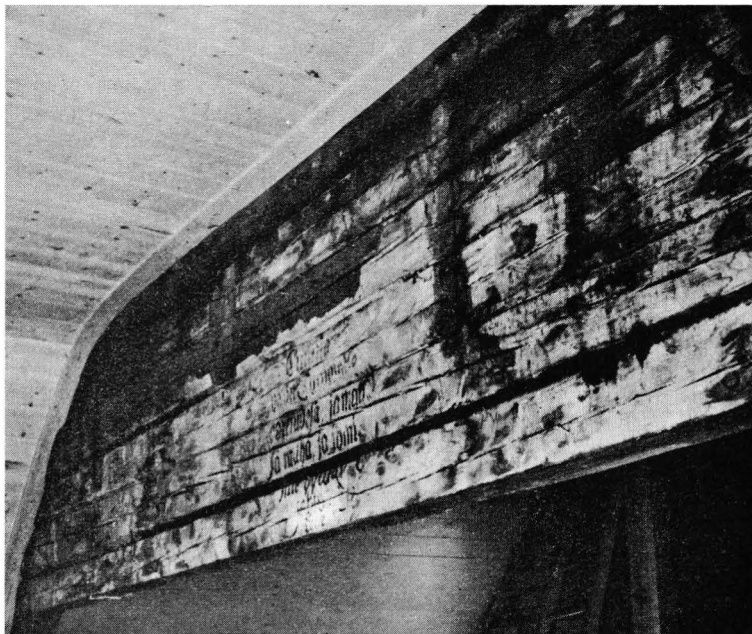

24

23. Alttariseinän pohjoisosaa ja keskiaikaiseen alttarikaappiin kuuluneita veistoksia. Valok. Aarne Kopisto 18. 9. 1966.
 24. Saarnatuoli ja kirkon komein kynttiläkruunu lounaasta. Valok. Aarne Kopisto 18. 9. 1966.

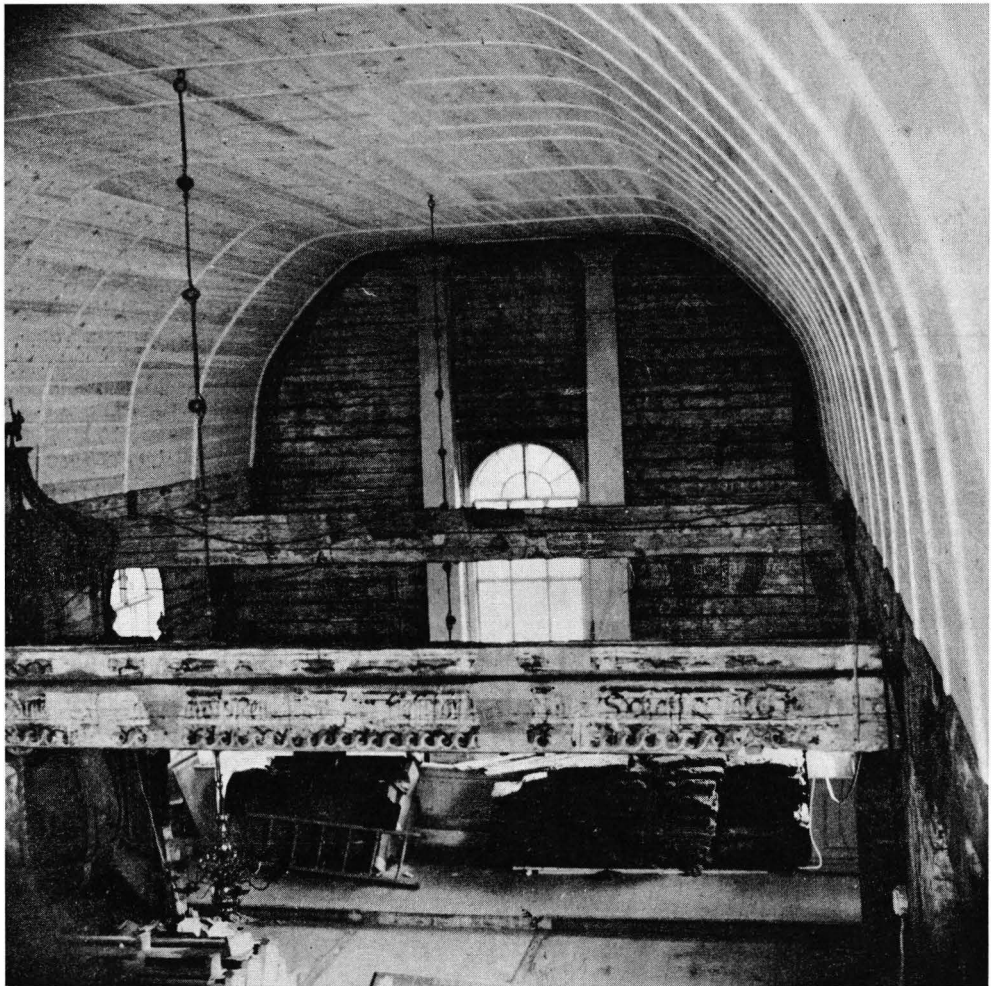
✓ 25

✓ 26

25. Uusittu holvi lehterin tasosta luoteesta. Valok. PK 3. 10. 1964.

26. Uusitun holvin ja tornin itäseinää kannattavan välipäätykolmion liittymäkohta koillisesta. Valok. PK 3. 10. 1964.

✓ 27

✓ 28

27. Uusittu holvi lehterin tasosta lounaasta. Valok. PK 3. 10. 1964.

28. Runkohuoneen kattotuoleista poistettuja kitapuita ja vinotukia. Niiden joukossa oli entisiä seinähirsiiä kirkkoa vanhemmasta rakennuksesta. Valok. LP 12. 8. 1964.

✓ 29

✓ 30

✓ 31

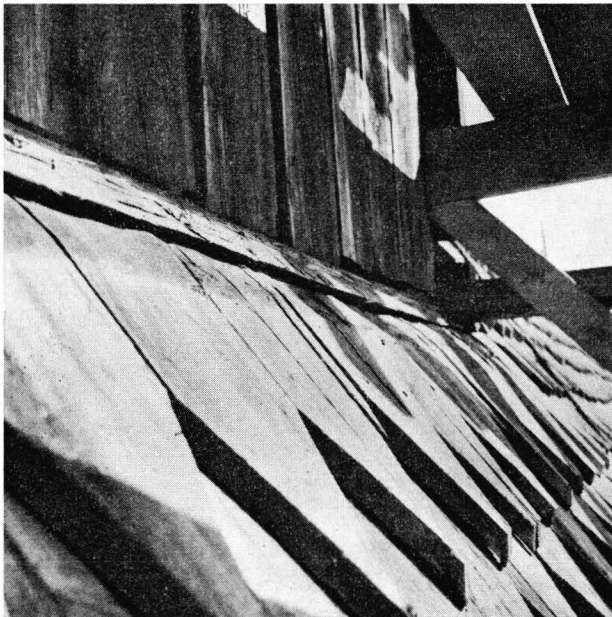
29. Runkohuoneen lounaiskulma, tornin alaosa ja länsietäinen. Valok. LP 12. 7. 1965.

30. Länsitraveen pohjoislappeen vuoliaisia ja niiden varassa lepäävä vanha selkäpuu. Valok. LP 12. 7. 1965.

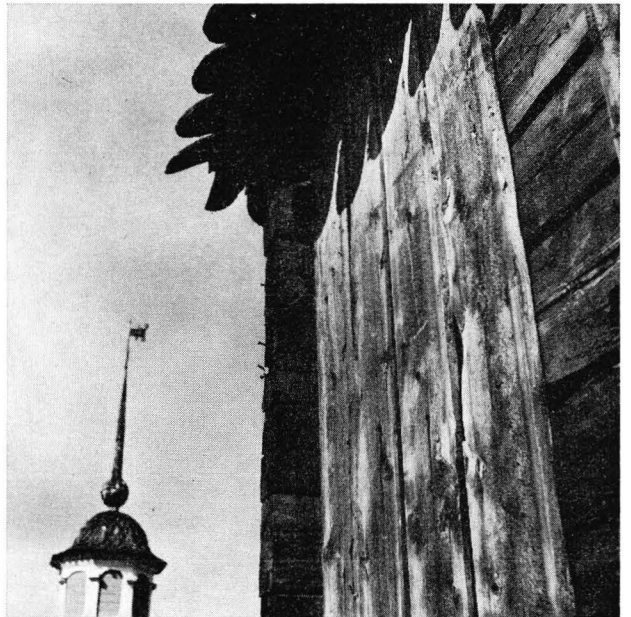
31. Runkohuoneen länsipäädyn pohjoisosan ikkuna-aukko, joka lienee puhkaistu v:n 1659 jälkeen ja tukittu v. 1756. Valok. LP 12. 7. 1965.

32

33

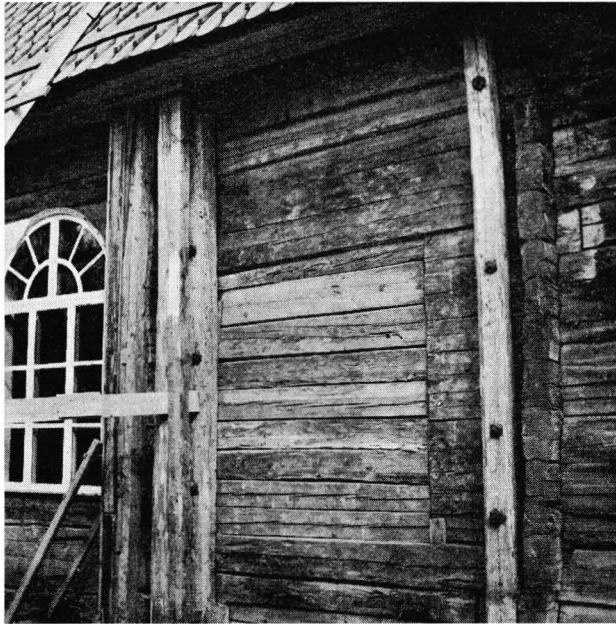

34

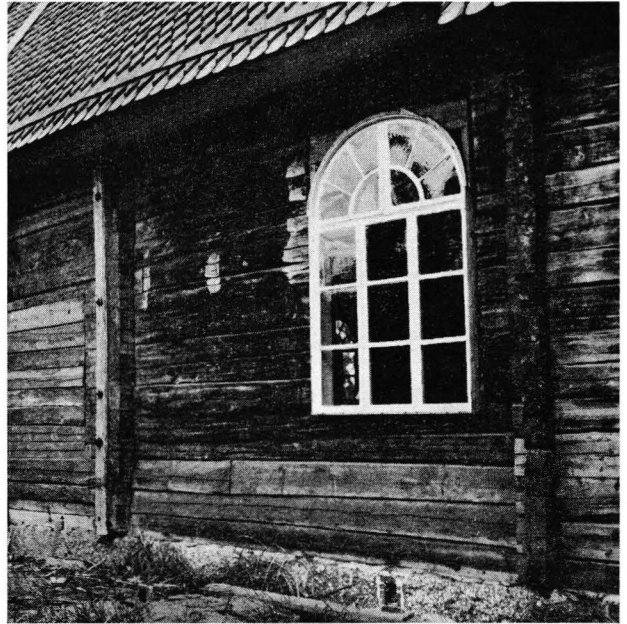
32. Tornin kaakosta v:n 1901 vuorauksen purkamisen jälkeen. Valok. LP 20. 7. 1965.

33. Tornin eteläseinää ja runkokuoneen kattopaanutusta. V:n 1901 vuorauksen alta tuli esiin punamullattua pystylautavuorausta, jossa oli ollut saumarimat. Valok. LP 20. 7. 1965.

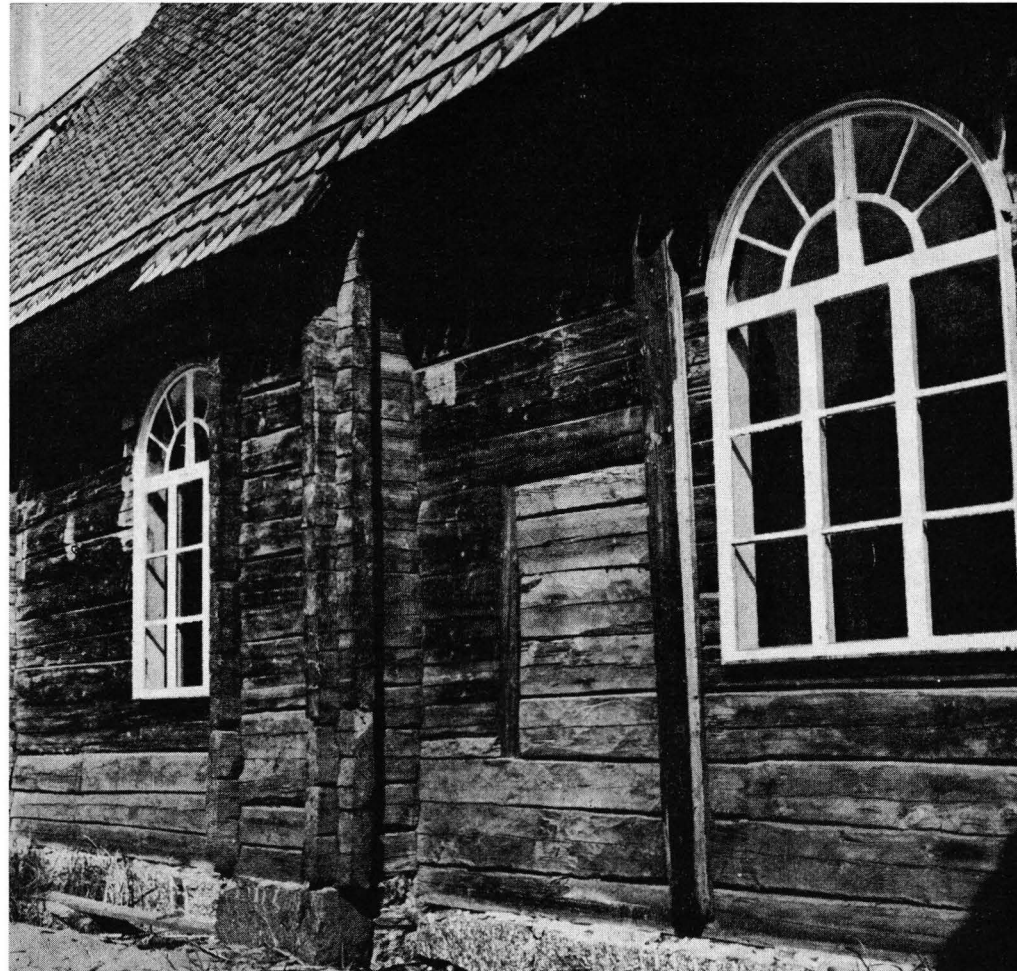
34. Tornin eteläseinää pystyine vuorilautoineen. Taustassa tapulin lanterniini. Valok. LP 20. 7. 1965.

35

36

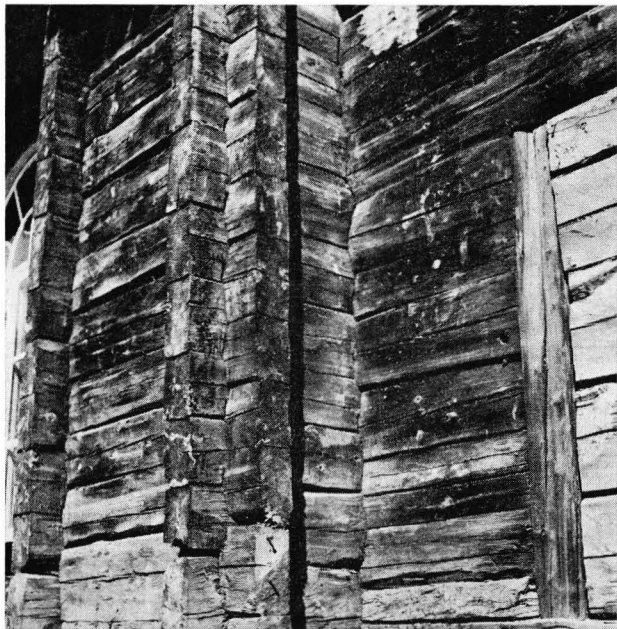

37

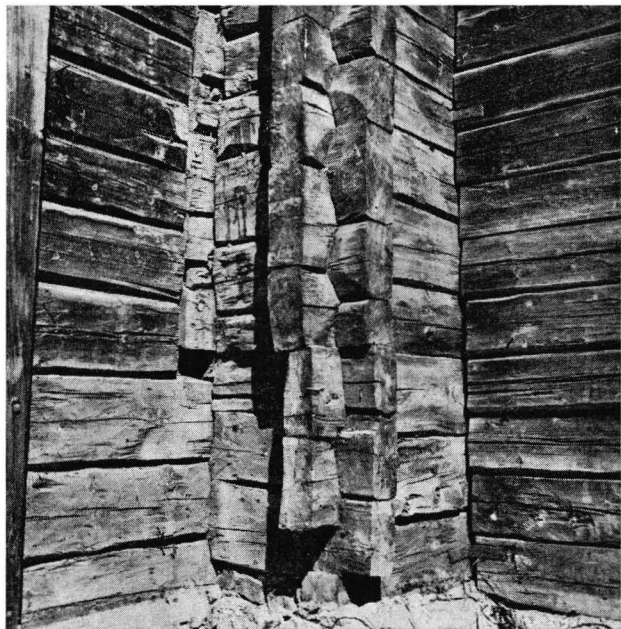
35. Eteläseinä alkuperäisen keskitraveen länsiosan kohdalla, jossa irti sahatun eteisen jälkiä ja v:n 1659 maalauskoristelua. Valok. LP 12. 7. 1965.

36. Eteläseinä alkuperäisen keskitraveen itäosan kohdalla. Ikkunan yläosan tasossa vanhimman ikkunan jälkiä. Valok. LP 12. 7. 1965.

37. Eteläseinä alkuperäisen kuoritraveen kohdalla. Vanhin papinovi on tukittu v. 1686. Valok. LP 12. 7. 1965.

√ 38

√ 39

√ 40

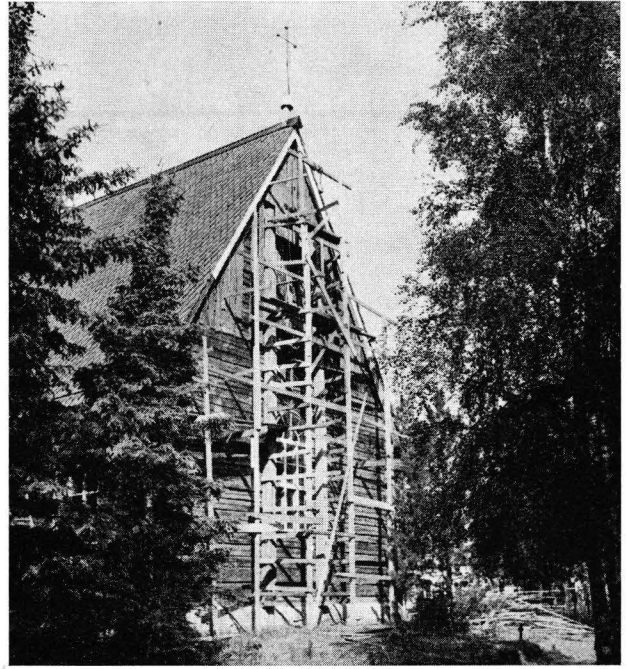
38. Eteläseinän alkuperäinen kaakkoispilari ja tukitun papinoven läntinen pihthiipieli. Valok. LP 12. 7. 1965.

39. Eteläseinän v. 1686 lisätty kaakkoispilari. Alimmat hirsikerrat on tässä kuten muuallakin uusittu v. 1756. Valok. LP 12. 7. 1965.

40. V. 1686 lisätyn kuoritraveen eteläsivulle v. 1872—73 papinoven eteiseksi siirretty alkuperäinen eteinen. Valok. LP 12. 7. 1965.

41

42

43

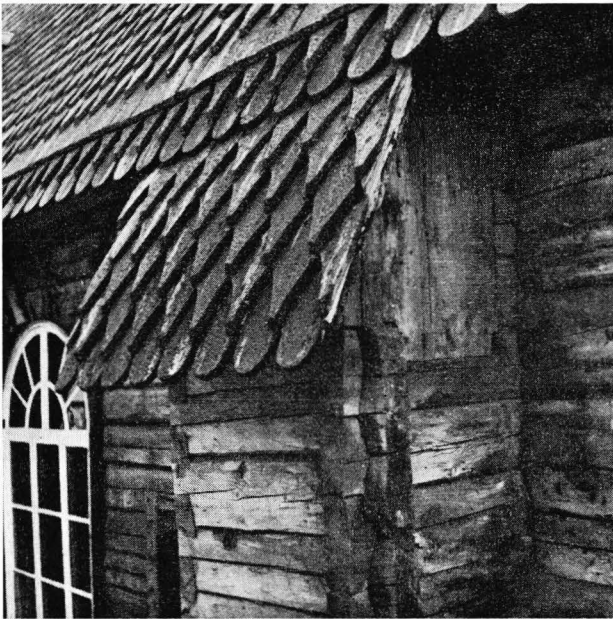
41. V. 1686 lisätyn kuoritraveen kaakkoismurkka ja papinoven eteisen itäseinä. Valok. LP 20. 7. 1965.

42. V. 1686 lisätyn kuoritraveen itäseinän hirret oli siirretty samassa järjestyksessä alkuperäisestä itäpäädyistä. Valok. LP 20. 7. 1965.

43. V. 1756 rakennettu entistä tilavampi sakaristo oli tehty vanhan hirsirakennuksen kolmea seinää hyväksi käyttämällä. Päätyikkunan yläpuolella v. 1838 tehtyä pystylautavuorausta. Valok. LP 12. 7. 1965.

✓ 44

✓ 45

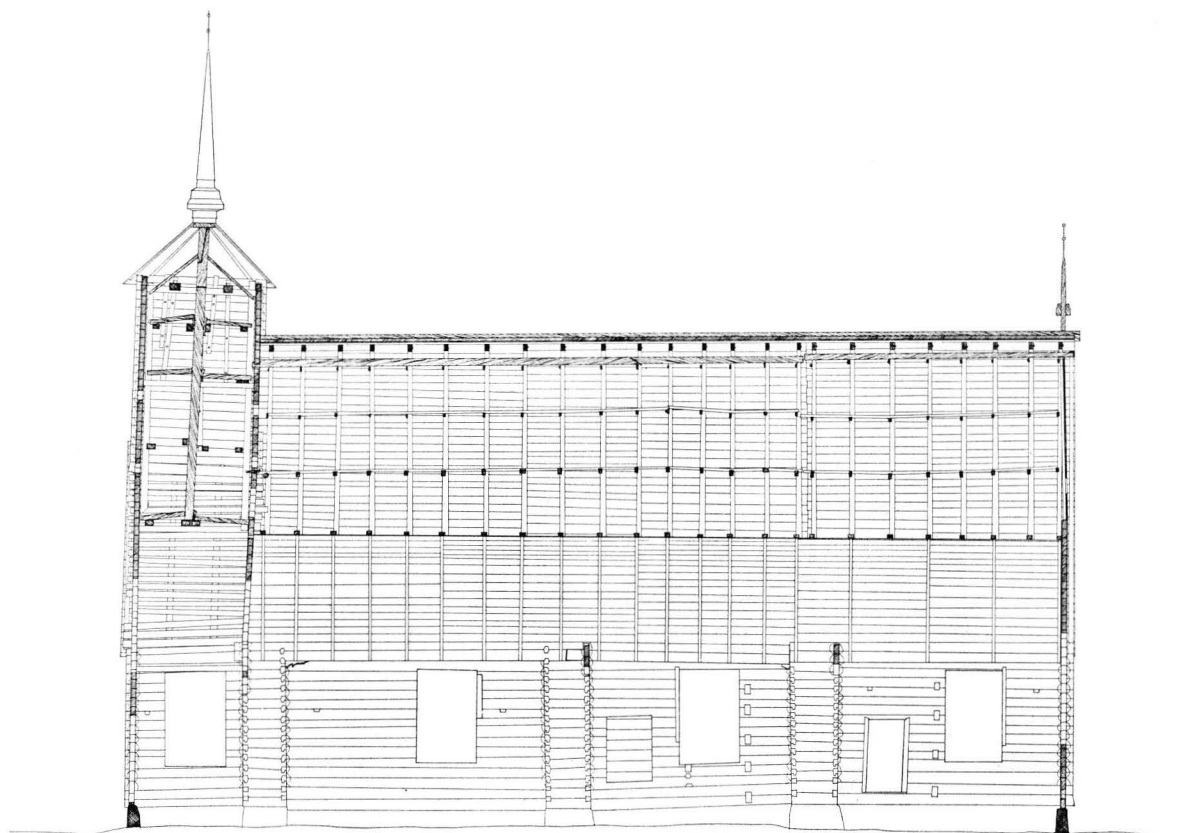

✓ 46

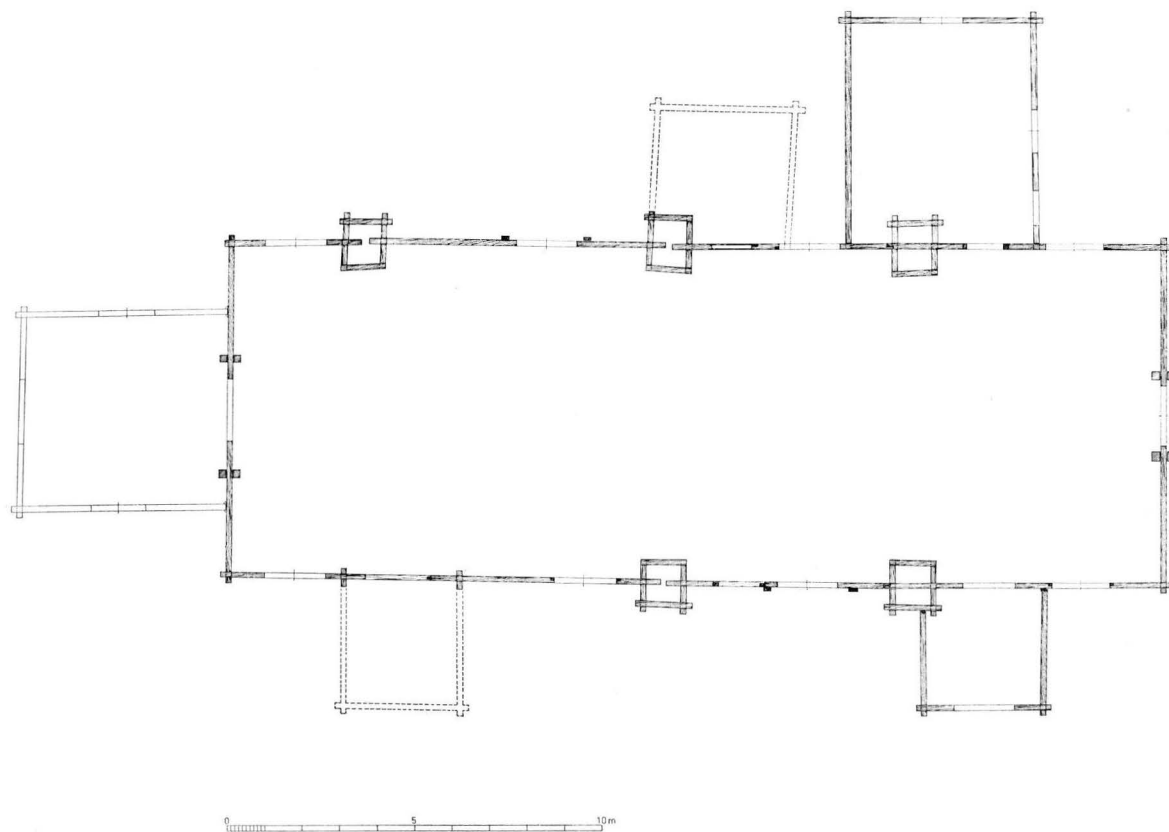
44. Pohjoisseinä alkuperäisen mutta v. 1756 puretun sakariston kohdalla. Kirkkosalista sakaristoon johtanut ovi oli tukittu laudoilla. Valok. LP 12. 7. 1965.

45. Edellisessä kuvassa näkyvän tukipilarin yläosa luoteesta. Sakariston purkamisen yhteydessä pilarin yläosaa on täydennetty laudoilla. Valok. LP 12. 7. 1965.

46. Pohjoisseinän alkuperäinen luoteispilari. Valok. LP 12. 7. 1965.

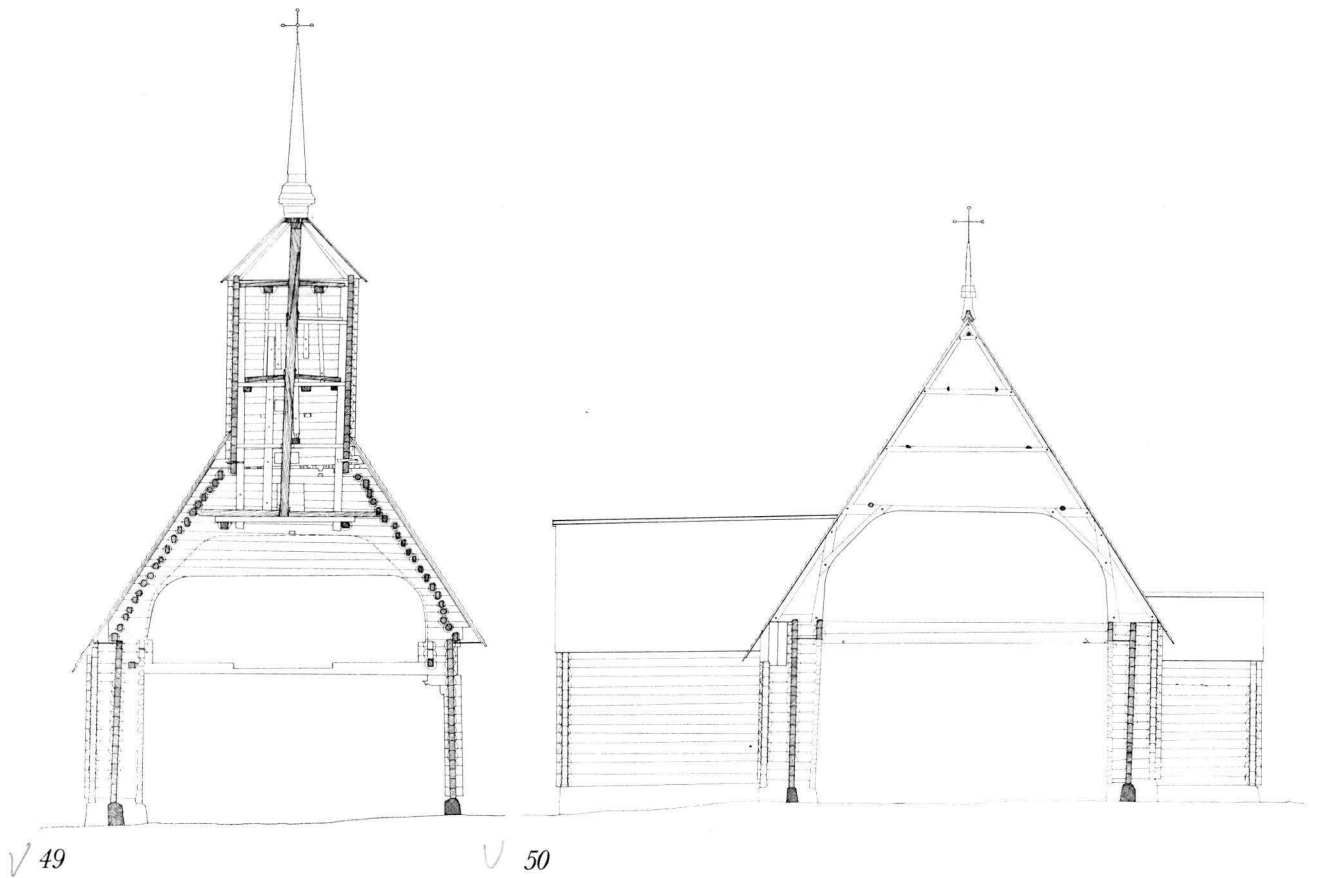
✓ 47

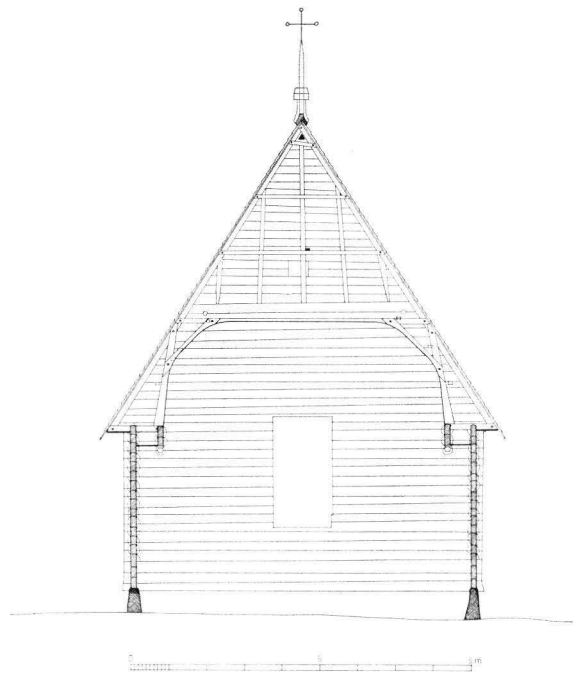
✓ 48

✓ 47. Pitkittäisleikkaus pohjoiseen.

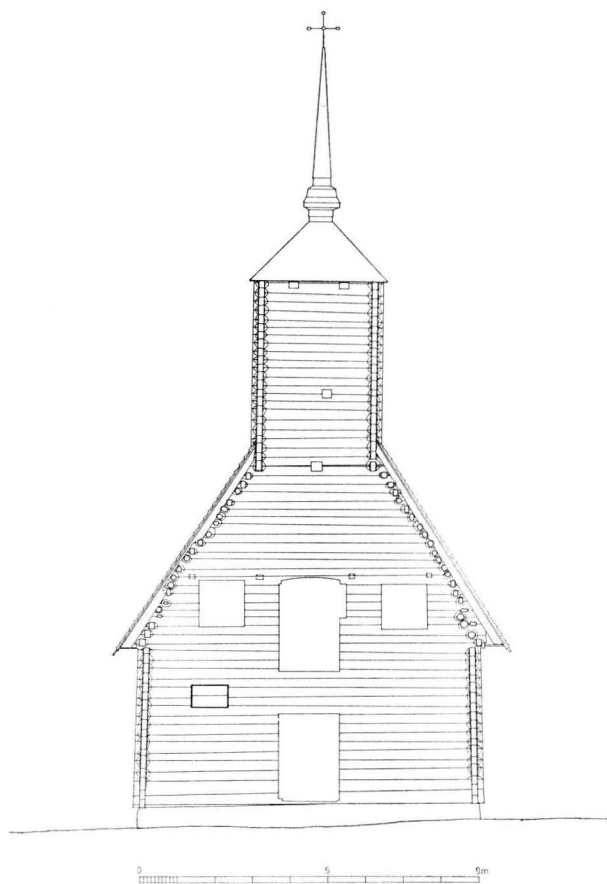
✓ 48. Pohjakaava. Alkuperäinen sakaristo ja eteinen merkitty katkoviivalla.

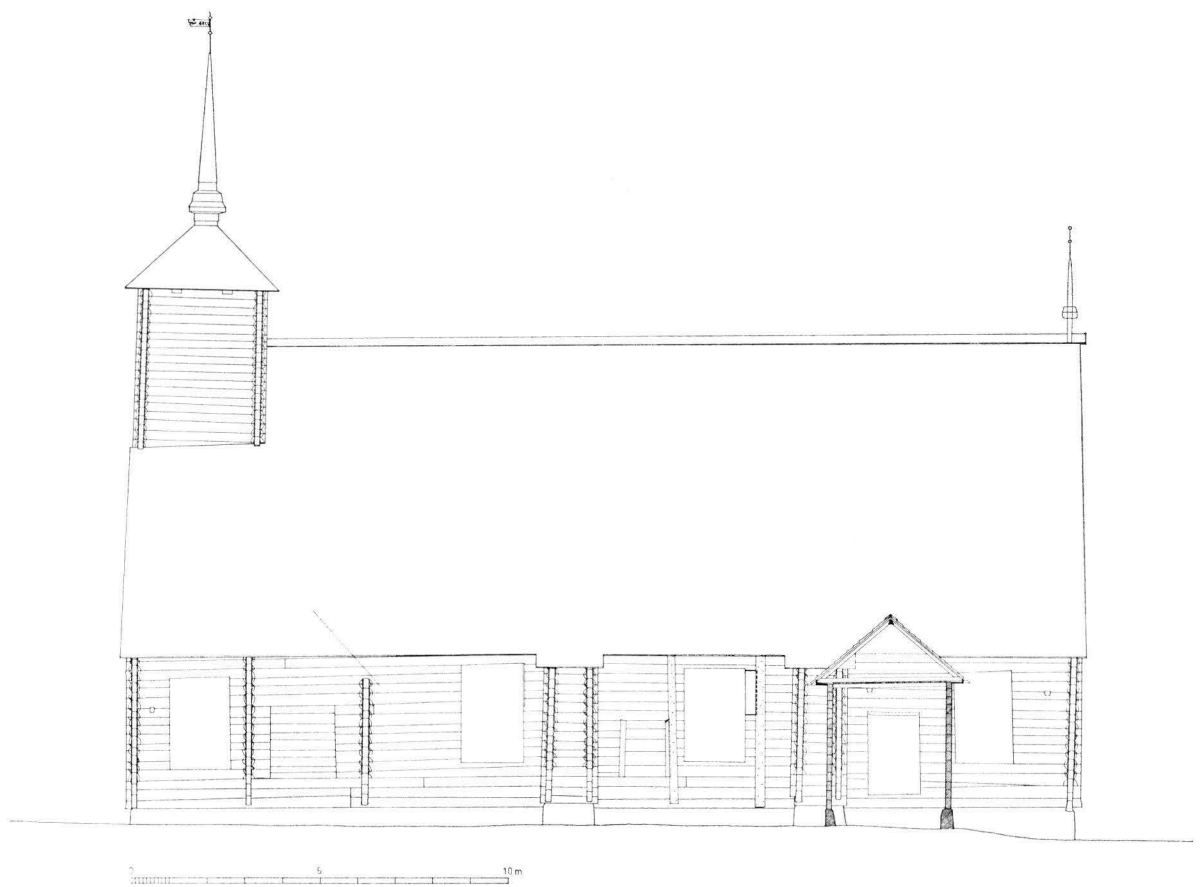
V. 1872—73 tehty länsietäinen on mukana vain pohjakaavassa. Runkohuoneen holvi on piirretty v:n 1901 korjausta edeltäneeseen asuun, kattotuolien ja valokuvien perusteella. Päähuomio on kiinnitetty kirkon perusrakenteisiin ja v:n 1756 korjausta varhaisempiin detaljeihin. Lopulliset oven- ja ikkunankehät, v. 1872—73 tehty lehteri, lattia, penkit ja muu sisustus on yleensä jätetty pois.

- ✓ 49. Länsitraveen ja tornin poikittaisleikkaus itään.
- ✓ 50. Alkuperäisen keskitraveen poikittaisleikkaus itään.
- ✓ 51. V. 1686 lisätyn kuoritraveen poikittaisleikkaus itään.

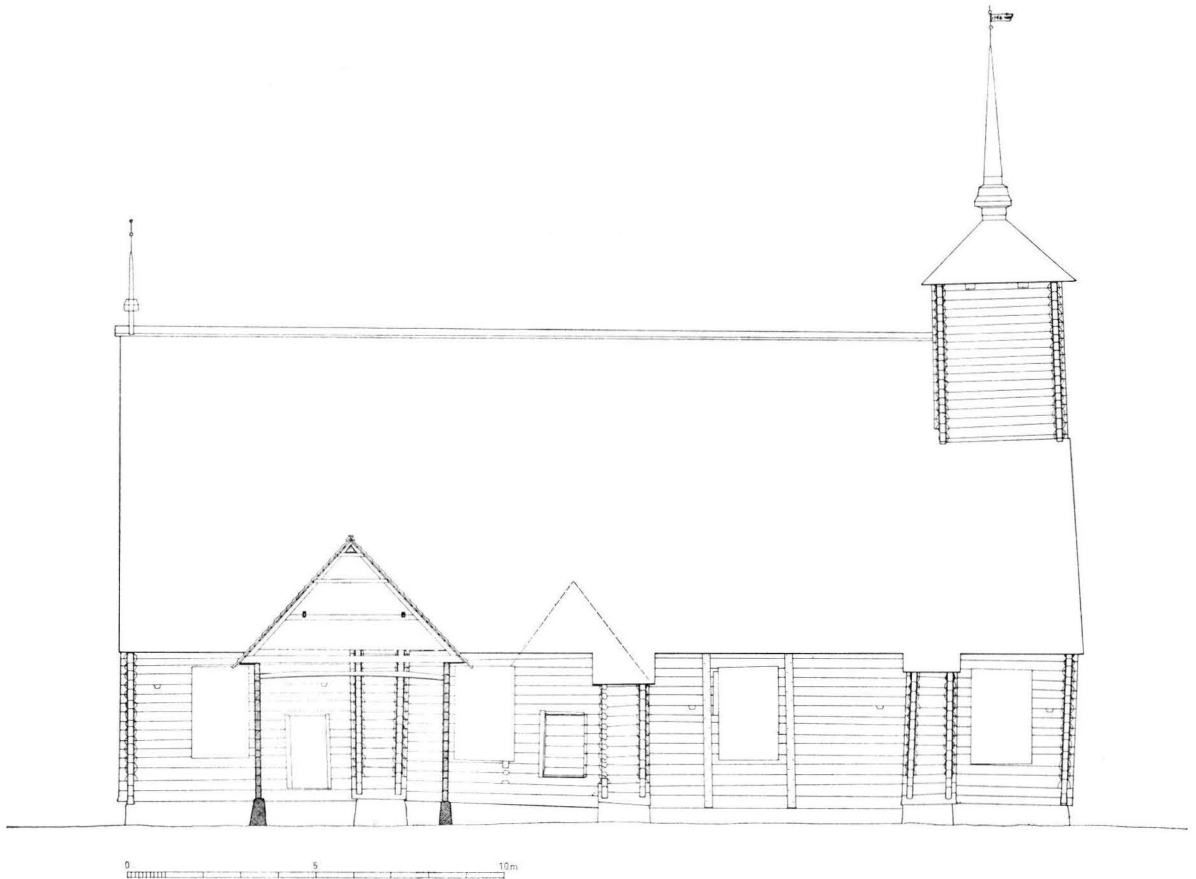
✓ 52. Länsisivu.

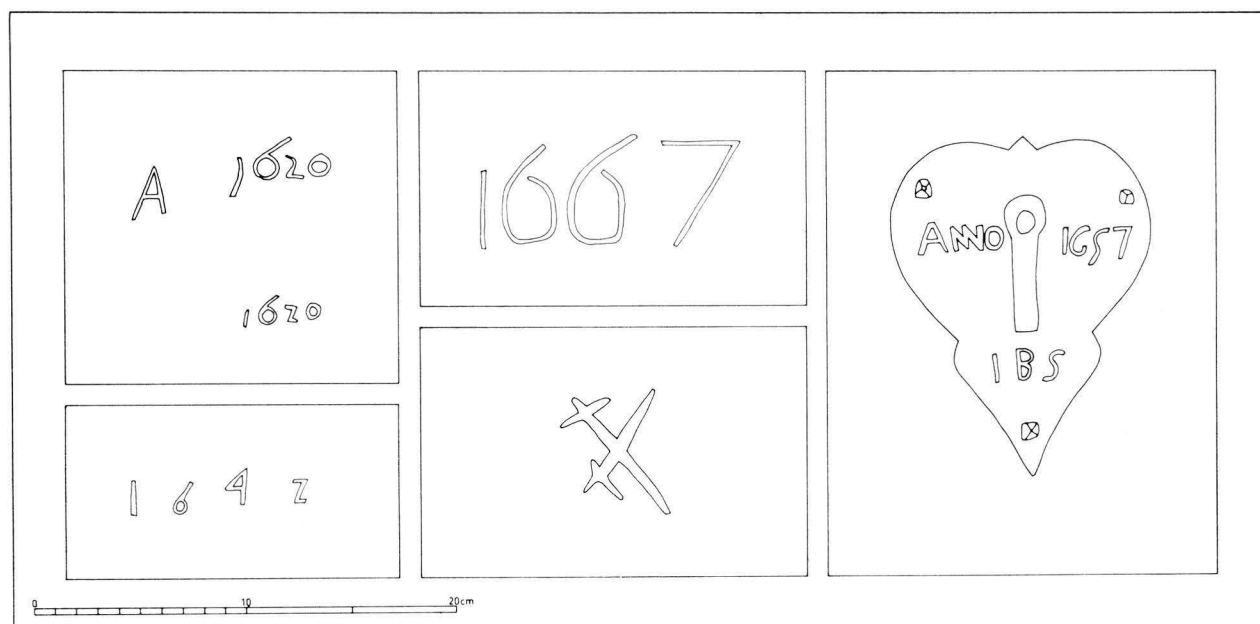
✓ 53. Eteläsivu. Papinoven eteinen poikittaisleikkauksena.

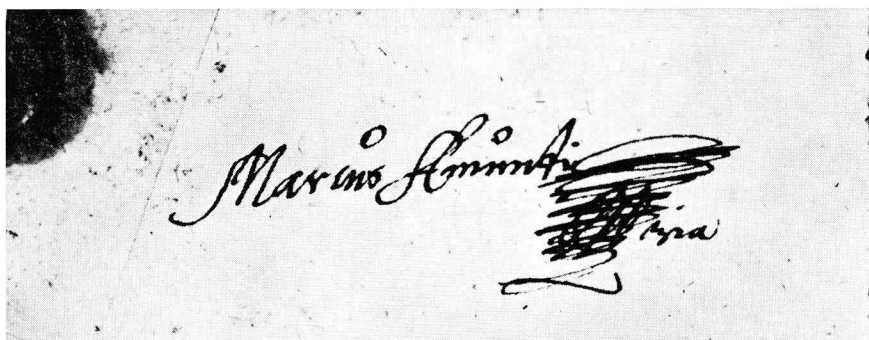
54. Itäsiivu.

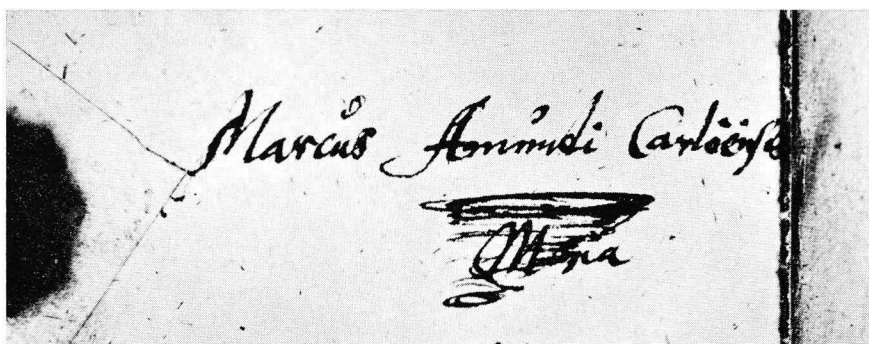
55. Pohjoissivu. Sakaristo poikittaisleikkauksena.

56

57 a.

57 b.

57

56. Alkuperäisen kuorin pohjoiseen sisäseinään vuollut vuosiluvut A 1620 ja 1620.

Alkuperäisen kesitraveen eteläiseen ulkoseinään eteisen ja ikkunan väliin vuoltu vuosiluku 1642.

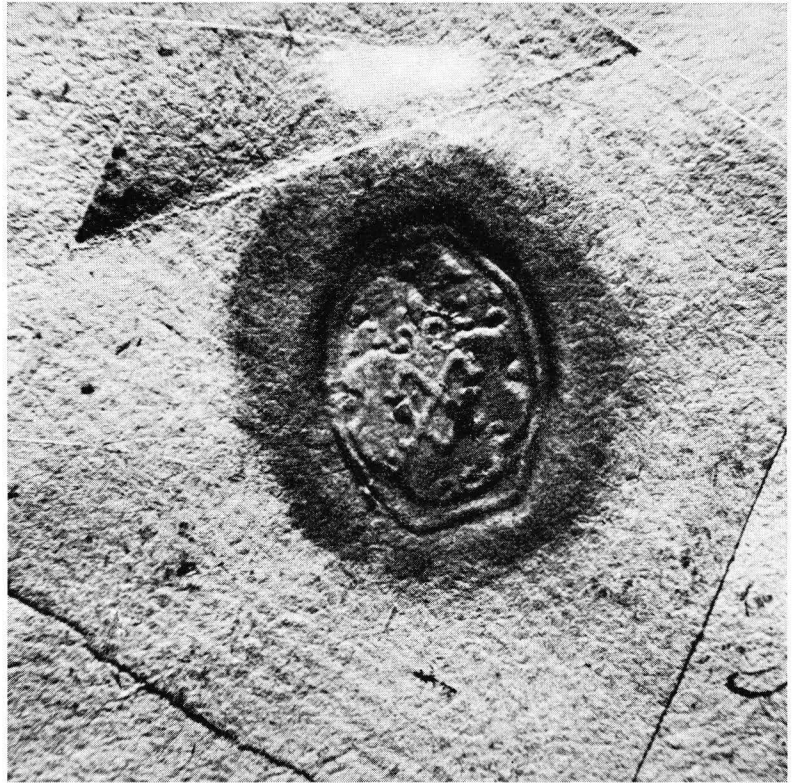
Itäpäädyistä kahdennentoista kattotuolin toiseksi alimman kitapuun itäkylkeen vuoltu vuosiluku 1667, jo aiemmin patinoituneessa puupinnassa.

Ristisommitelma, vuoltu tornin eteläseinän alaosan sisäpintaan lähelle kaakkoiskulmaa.

Papinoven taottu avainkyltti, jossa vuosiluku 1657 ja nimikirjaimet IBS. Alkuaan lopullista papinovea vanhemmassa ovesa. EP—VT 1965—66.

57. Marcus Amundin nimikirjoitukset Hailuodon kymmenysluetteloissa v:ilta 1618 ja 1619. Valtionarkisto.

v 52 n.

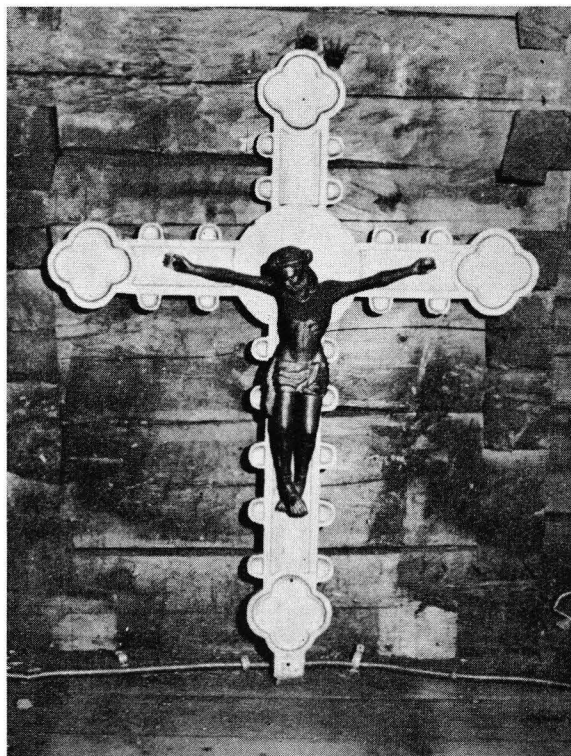
v 52 b.

58. Marcus Amundin sinetti Hailuodon kymmenysluetteloissa v:ilta 1618 ja 1619. Valtionarkisto.

59

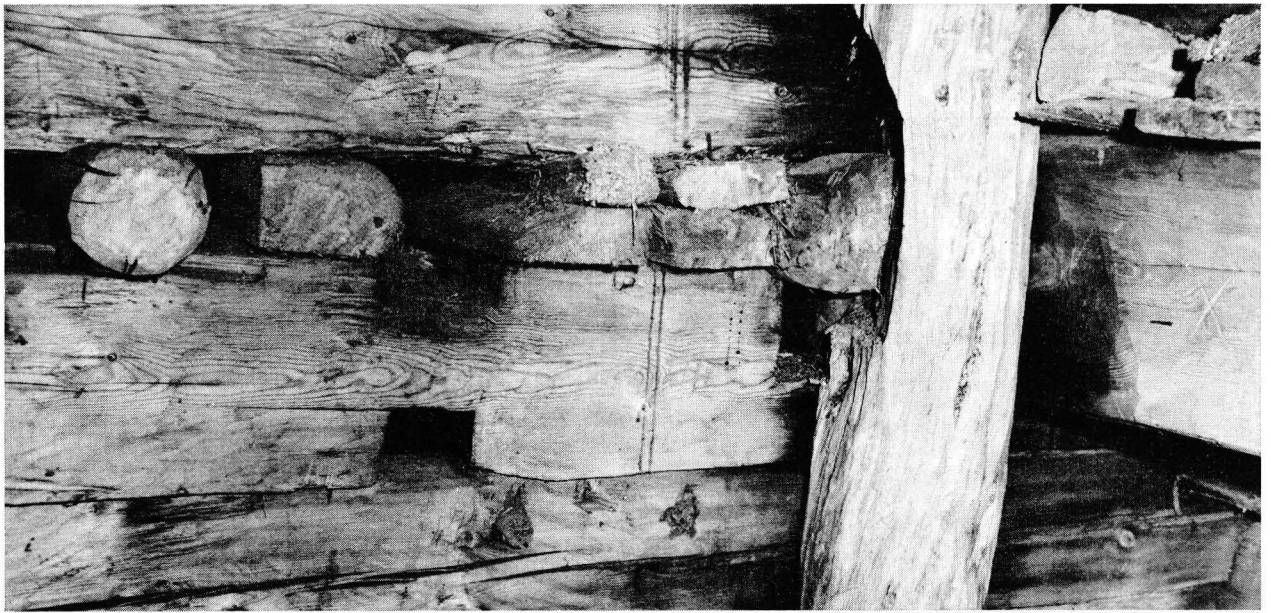

60

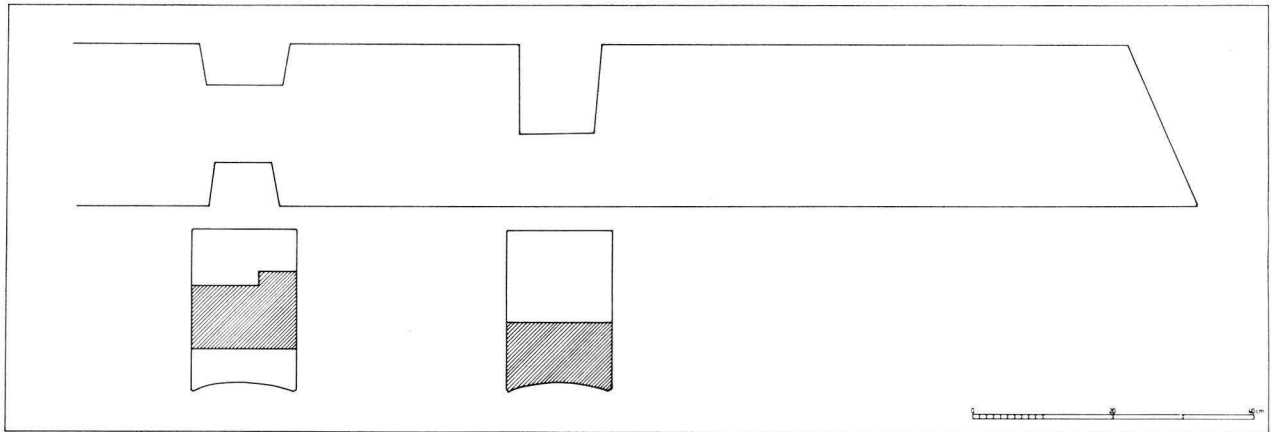
- ✓ 59. Pyhä Birgitta. Muistuttaa lähinnä Uplannin Hätunan erään alttarikaapin veistoksia, jotka lienee tehnyt lyypekkiläisen koulutuksen saanut ruotsalainen mestari n. 1450. Valok. Aarne Kopisto 18. 9. 1966.
- ✓ 60. Pieni krusifiksi, muistuttaa Närpiön ja Saloisten krusifikseja, jotka ovat lyypekkiläistä työtä, aikaisintaan n. 1450–75. Valok. PK 3. 10. 1964.

61. Pyhä Laurentius. Luultavasti keskiruotsalaista työtä n. 1460—80. Samasta alttarikaapista kuin yksitoista apostolia kuvassa 23. Valok. Jouko Mähönen 1966.

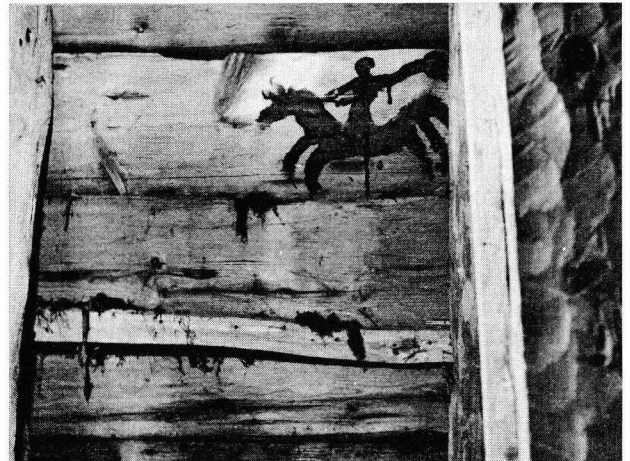
62

63

64

65

62. Tornin kaakkoiskulman alin osa sisäpuolelta. Keskellä aiemmin ulkoseinään kuulunut, toiselta puolelta tervattu ja auringon paahtama hirsi sekä siinä poikkihirsien loveuksia. Valok. Aarne Kopisto 18. 9. 1966.

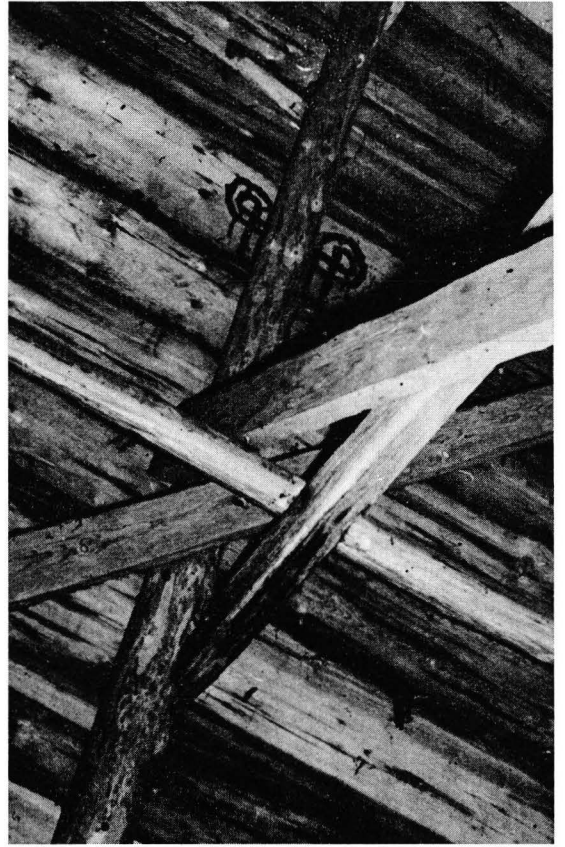
63. Edellisen kuvan lovettu hirsi mittauksena. Säilyneen osan pituus oli n. 4,5 m. Pää oli viistottu vasta lopullista kirkkoa rakennettaessa. EP—VT 1965—66.

64. Turnajaiskuvan ja hannunvaakunan katkelmia. Pohjoisen katonlappeen sisäpinnassa alkuperäisen koillispilarin kohdalla. Valok. LP 12. 8. 1964.

65. Turnajaiskuvan katkelma, lähellä edellistä. Valok. LP 12. 8. 1964.

66

67

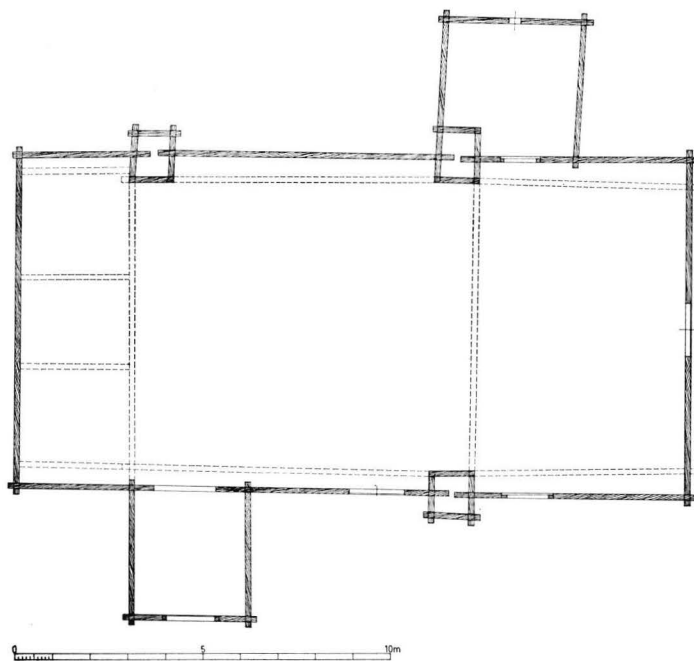

68

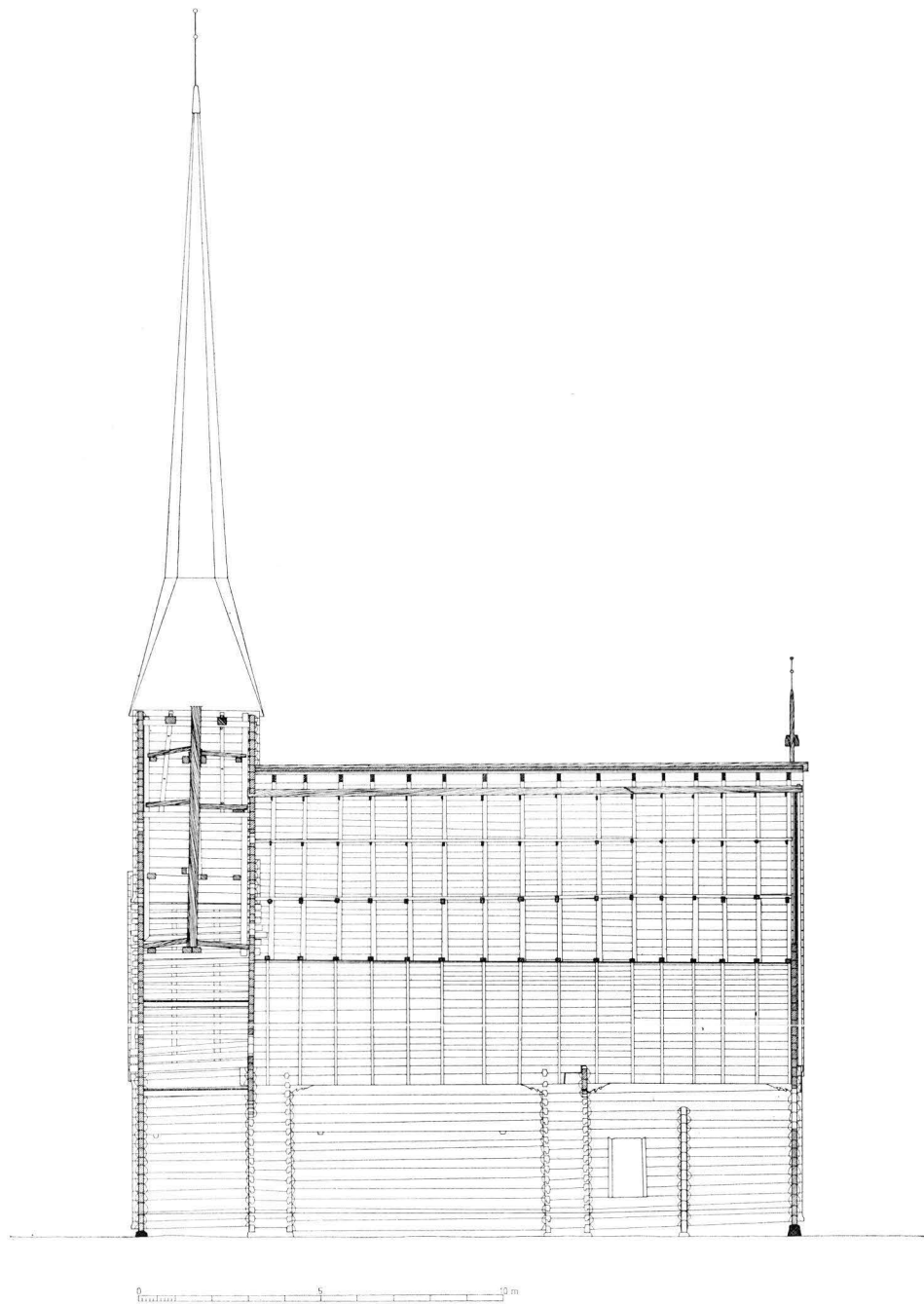
66. Halstarikuvio, edellisestä itään kirkon jatkoskohdan lähellä. Valok. PK 3. 10. 1964.

67. Hannunvaakunan katkelma eteläläpessa alkuperäisen kaakkoispilarin kohdalla. Valok. PK 3. 10. 1964.

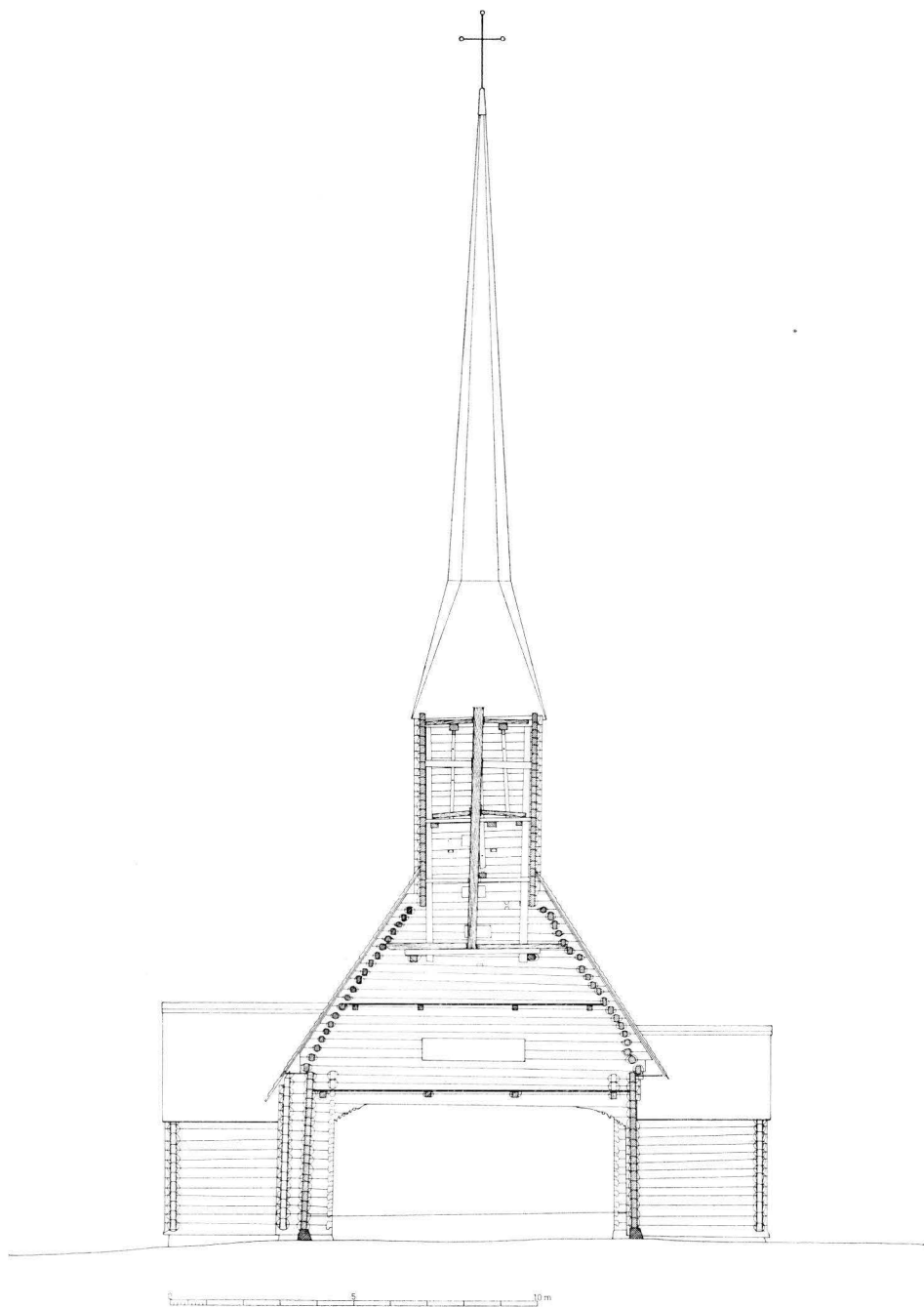
68. Rengaskuvio pohjoisläpessa alkuperäisen koillispilarin kohdalla. Valok. LP 12. 8. 1964.

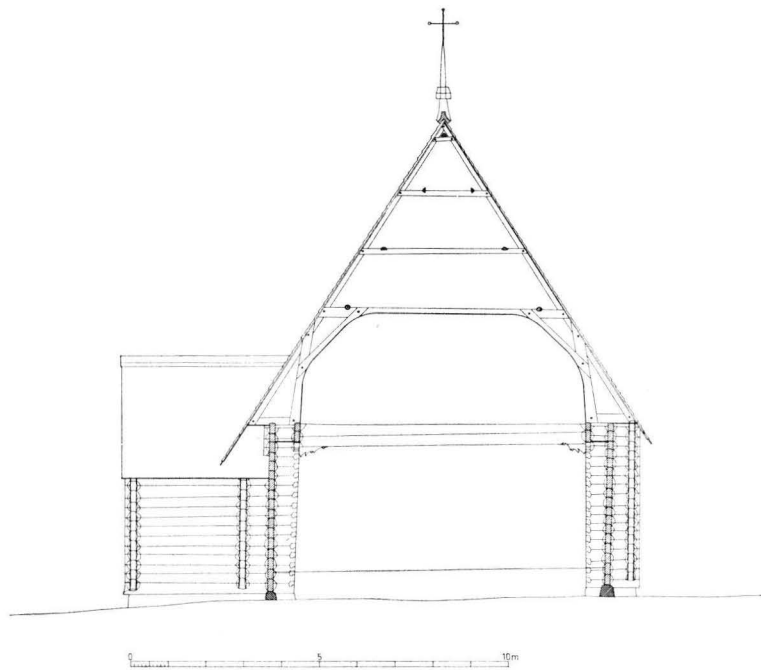
✓ 69. Pohjakaava.

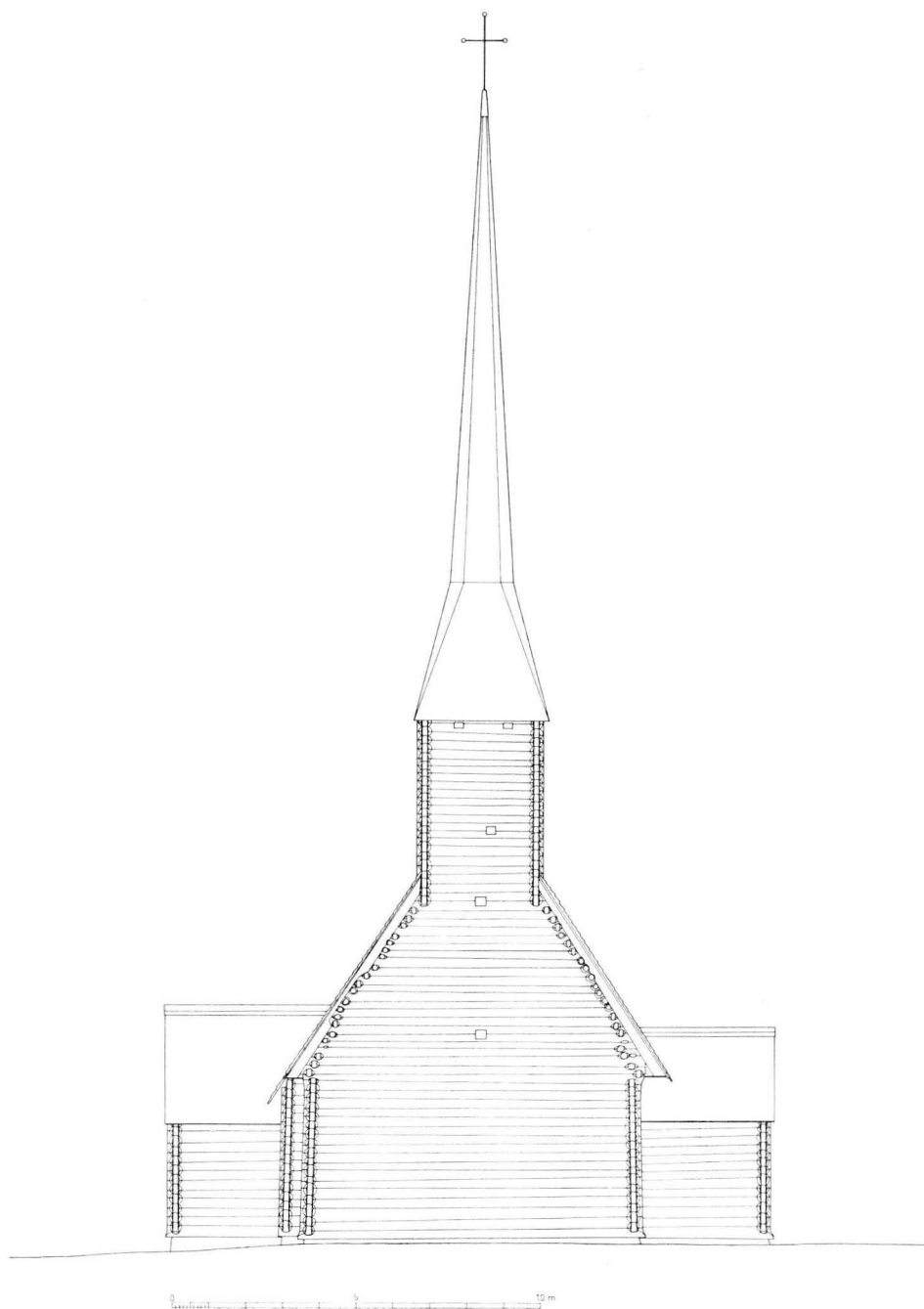
70. Pitkittäisleikkaus pohjoiseen.

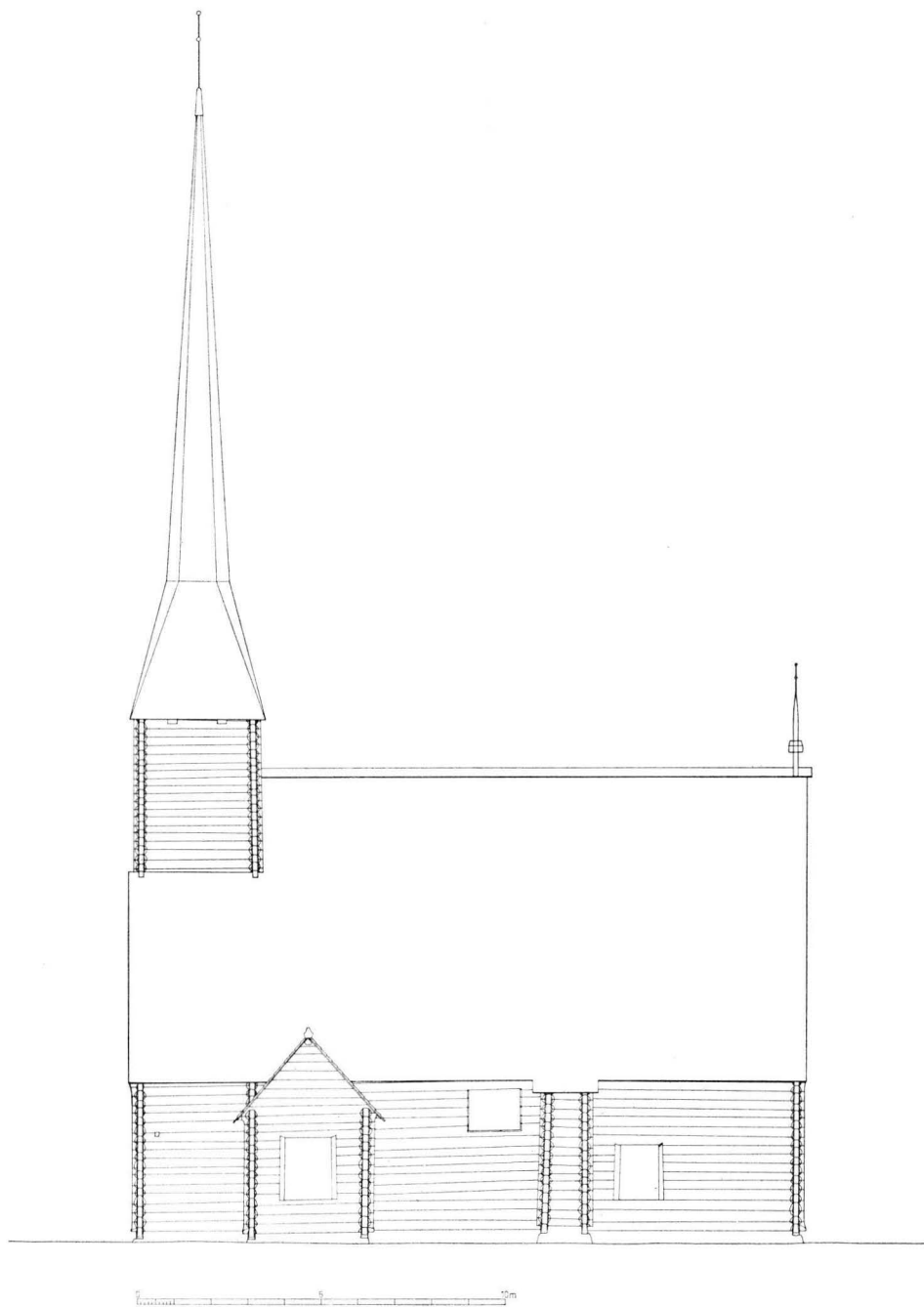
✓ 71. *Länstraveen ja tornin poikittaisleikkaus itään.*

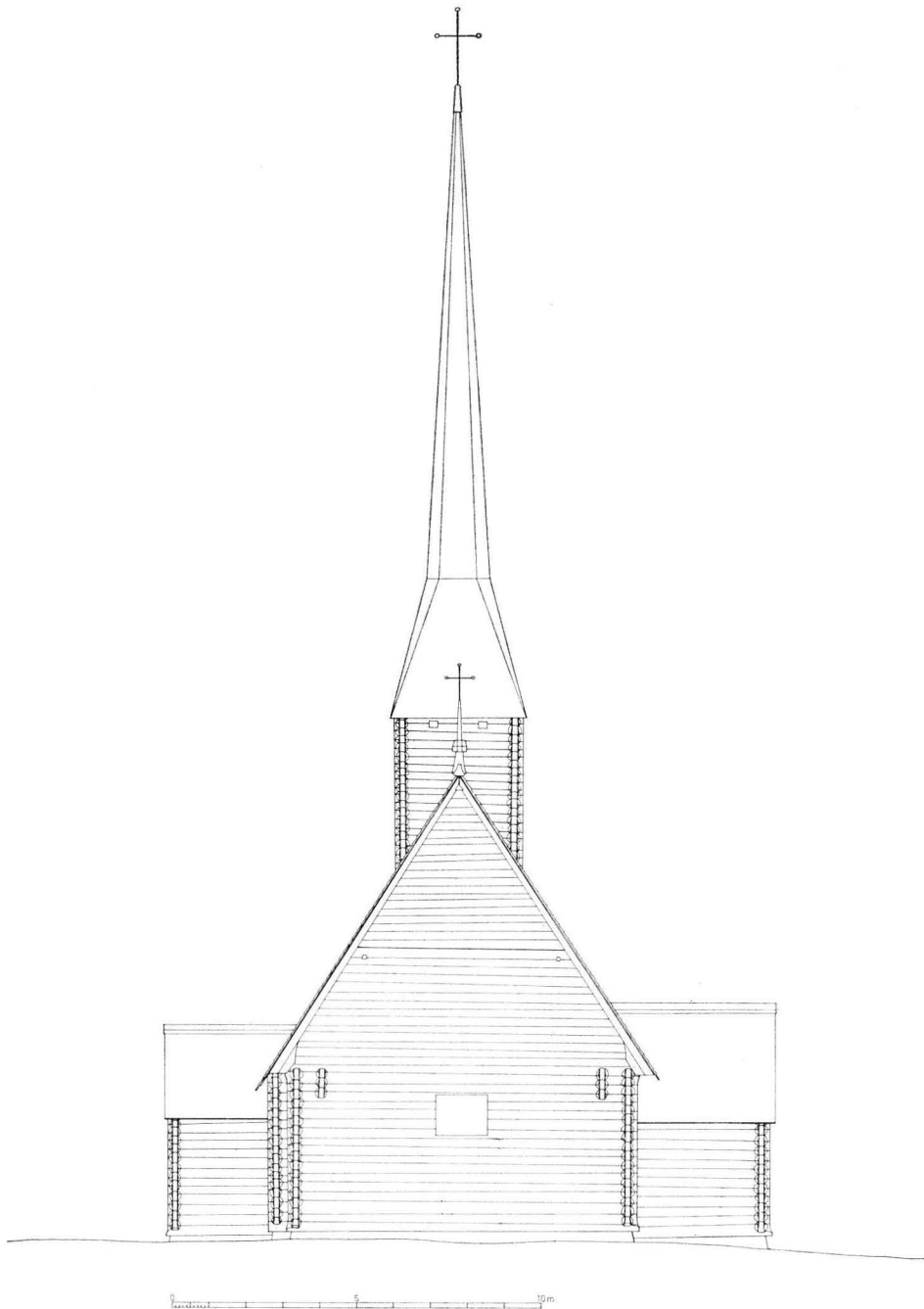
72. Keskitraveen poikittaisleikkaus itään.

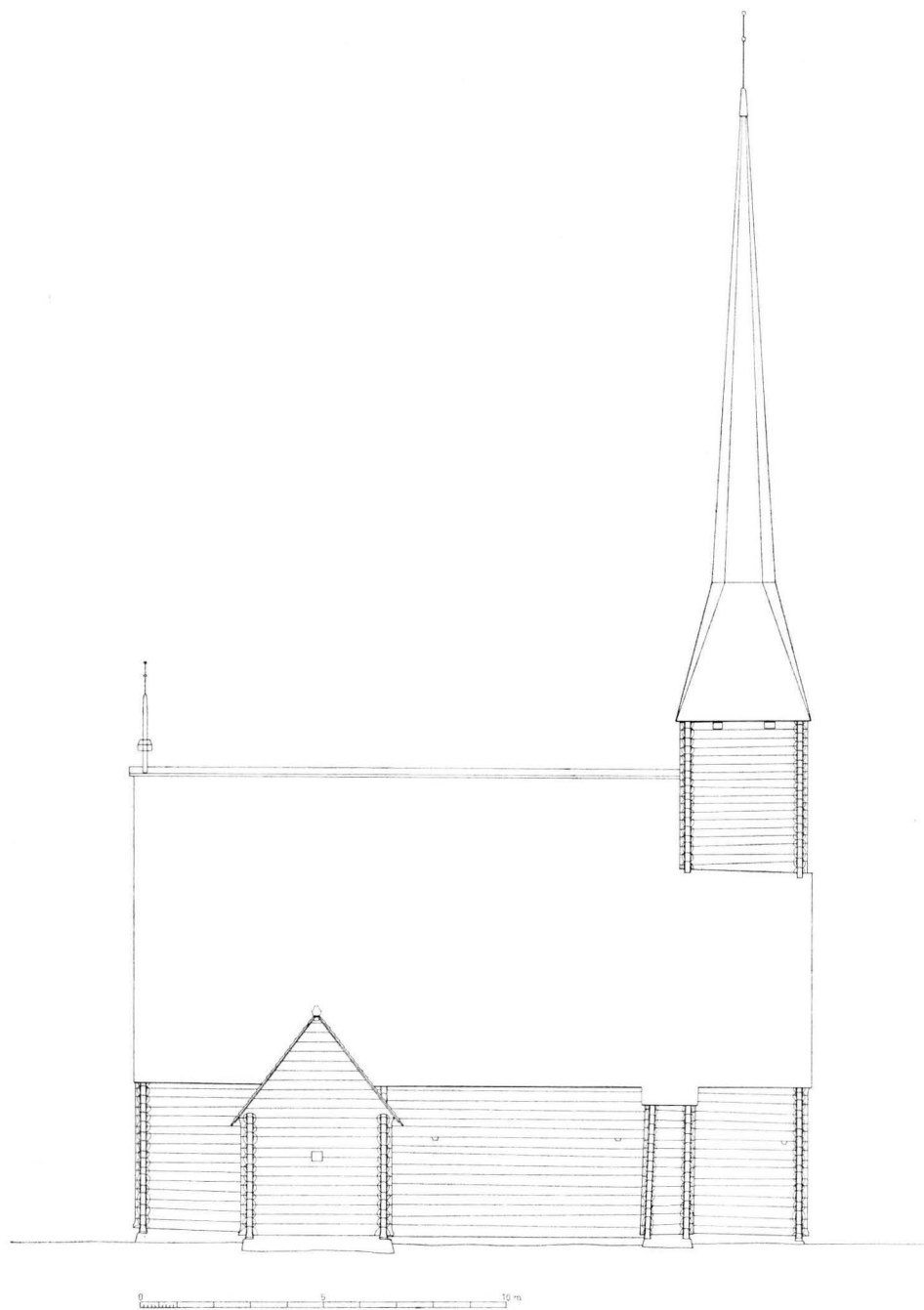
73. Länsisivu.

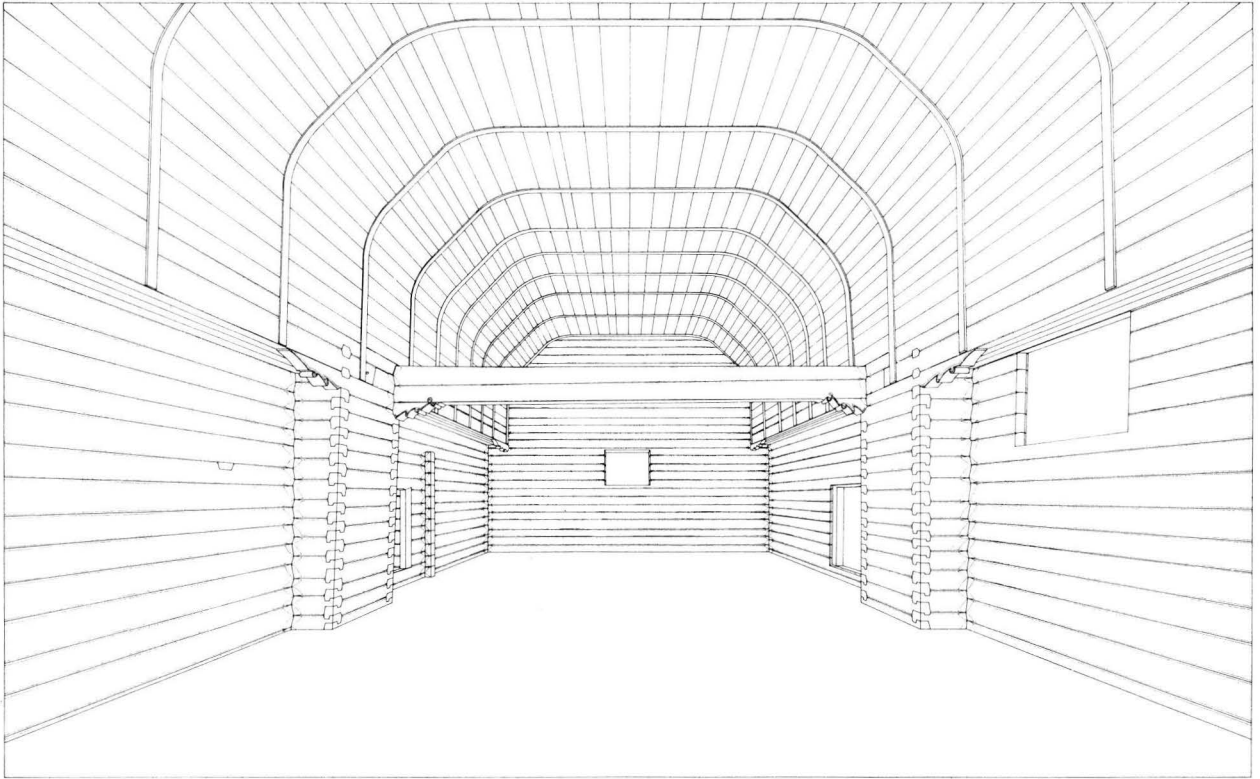
74. Eteläsivu.

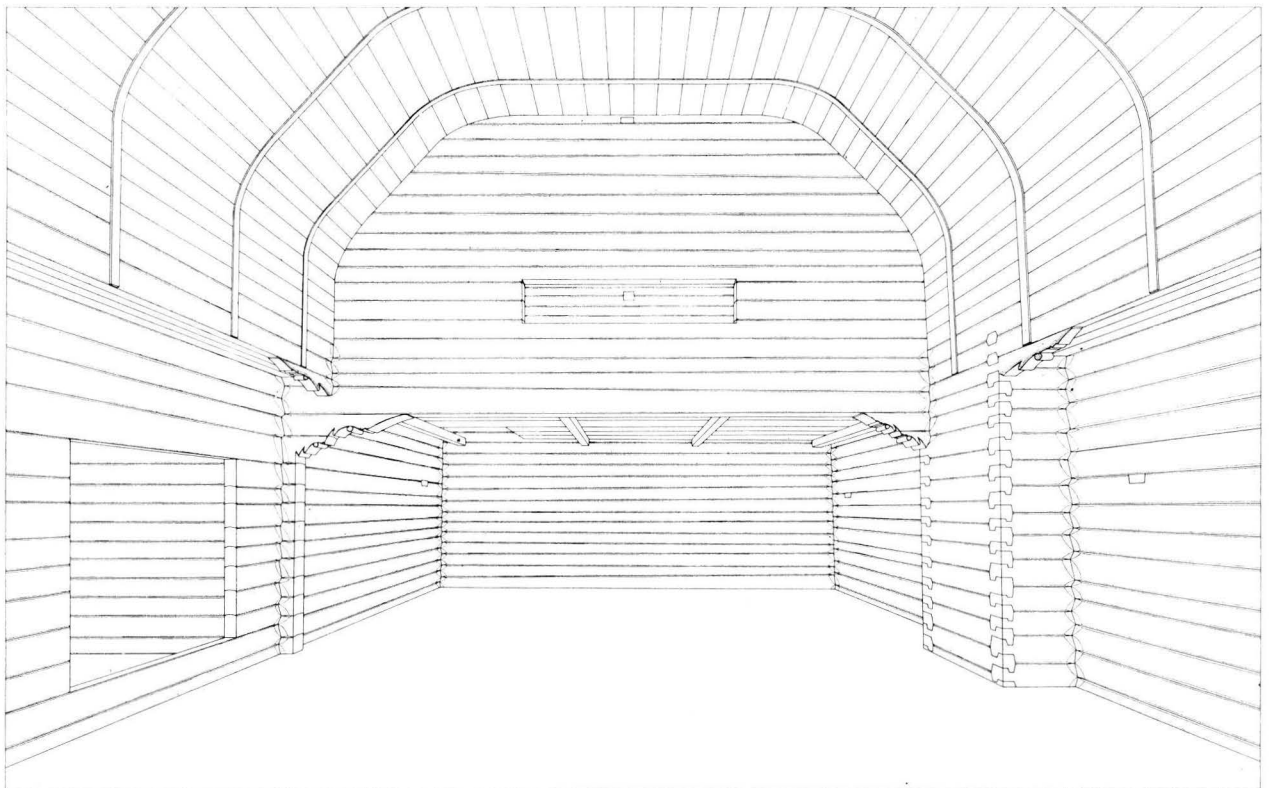
✓ 75. Itäsiivu.

76. Pohjoissivu.

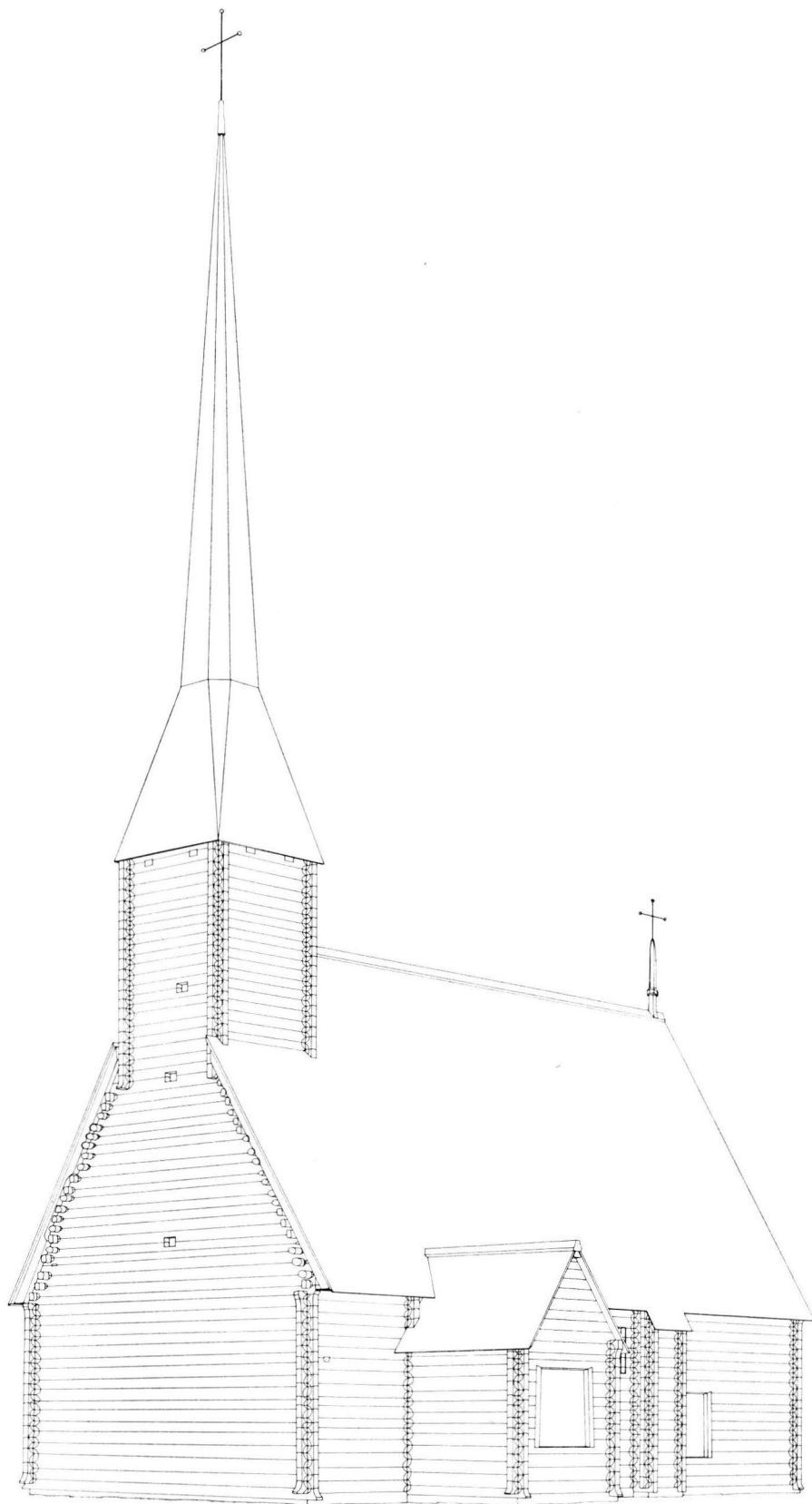
√ 77

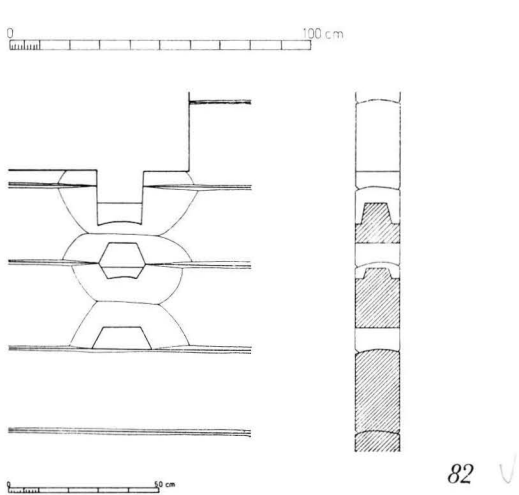
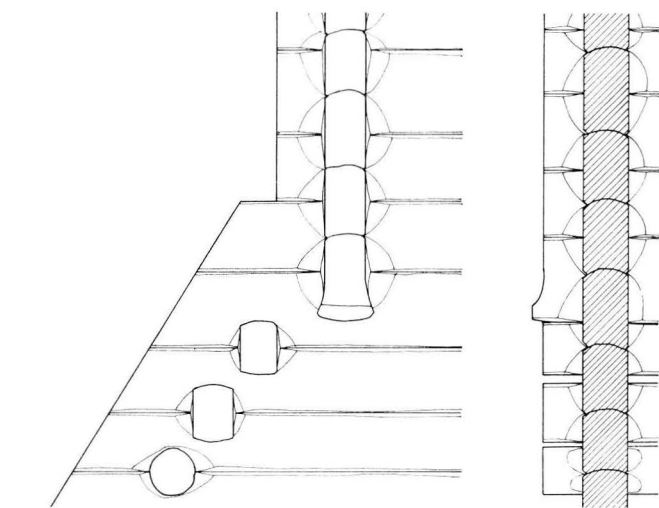
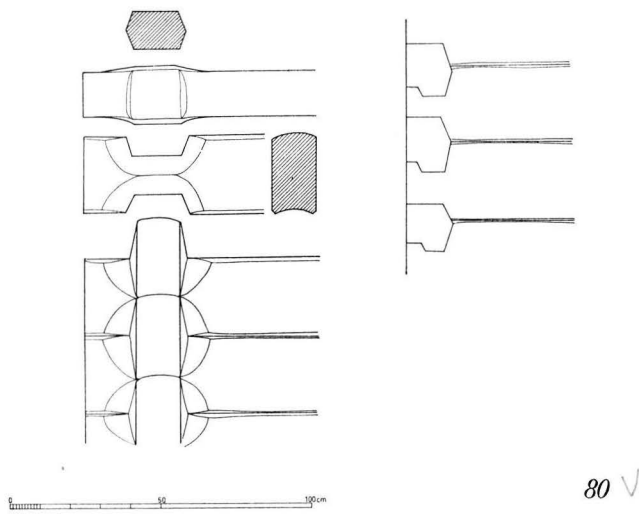
√ 78

77. Runkohuoneen sisätila itään.

78. Runkohuoneen sisätila länteen. Huomaa lounaispilarin puuttuminen ja tornin alla sijaitsevan lehterin aukko.

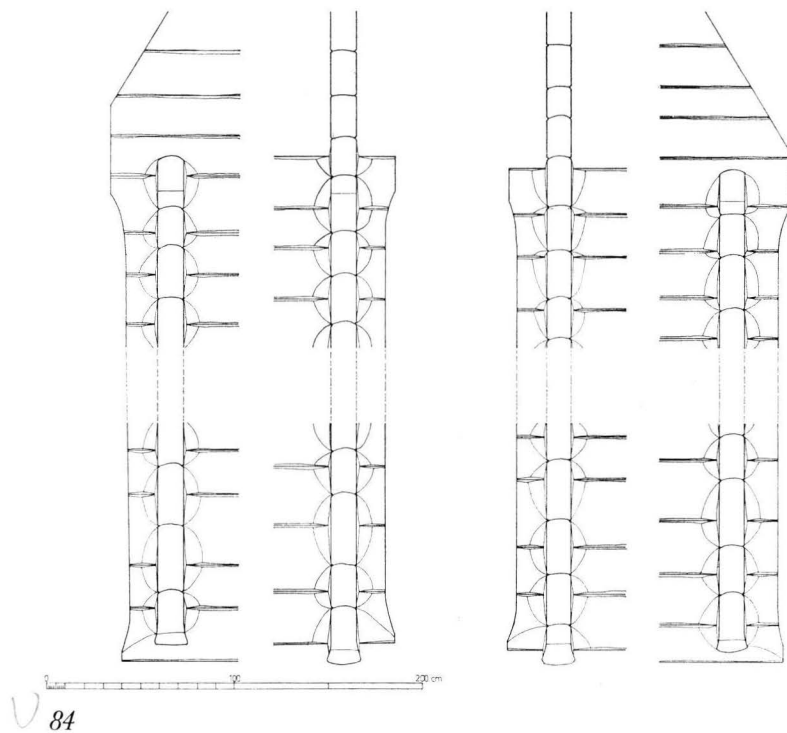
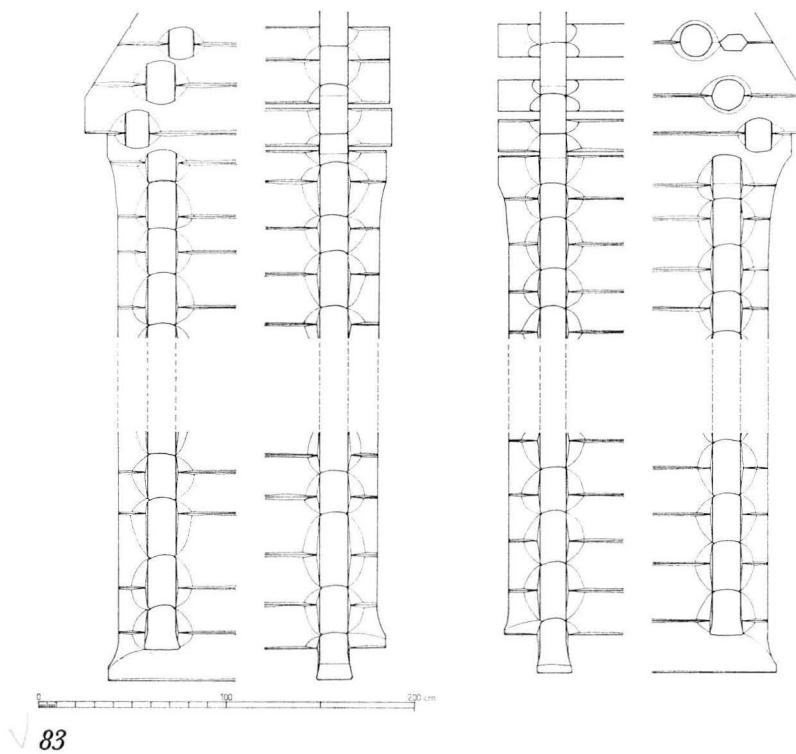
✓ 79. Kirkko ulkoa lounaasta.

80. Tyypilliset nurkkarakenteet kaaviokuvana. Kaksilovista pitkänurkkaa ja lyhytnurkkaa, joista jälkimmäinen esiintyi tukipilarien sisäkulmissa. Mittakaava 1 : 25.

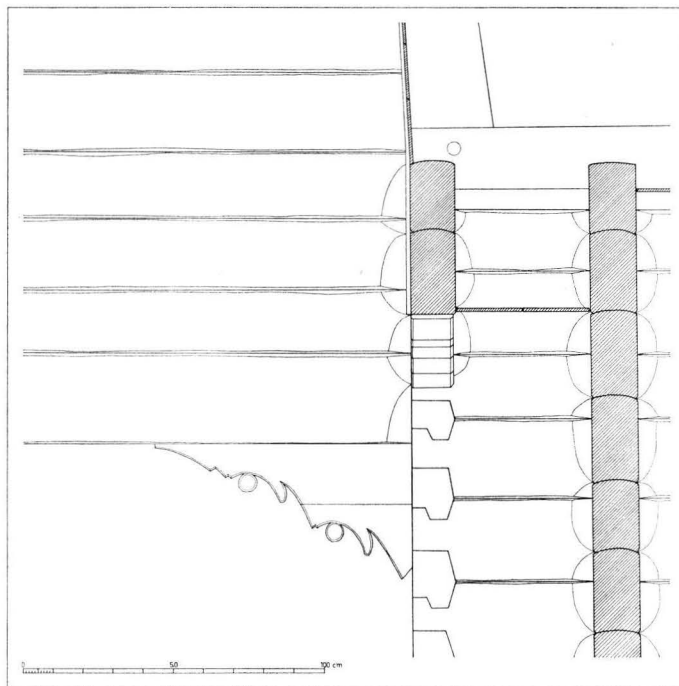
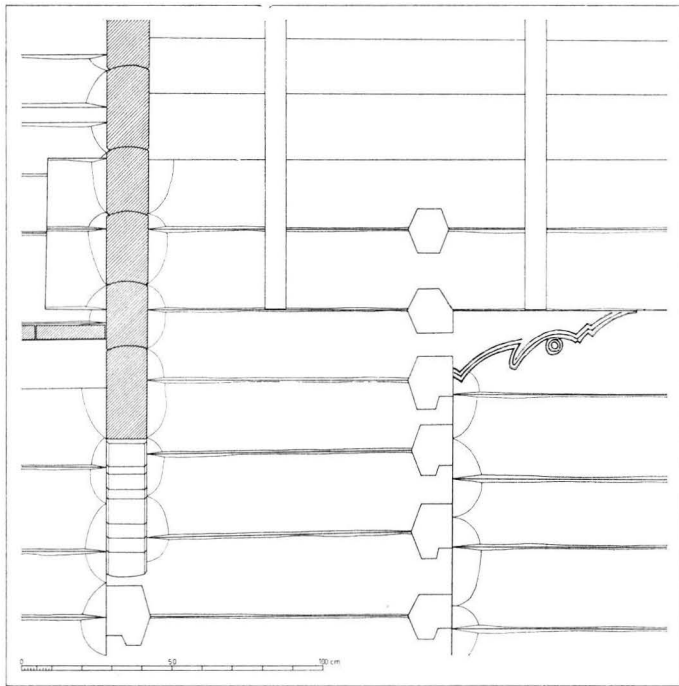
81. Tornin luoteisnurkan alaosa lännestä ja etelästä. Tornin muissa nurkissa ei ollut alushirren tavoin profiloituja hirrenpäitä. Mittakaava 1 : 25.

82. Runkohuoneen ja puretun sakariston itäseinän välinen liitos pohjoisesta ja pystyleikkaus länteen. Huomaa liitoksen lukkolaite. Mittakaava 1 : 25.

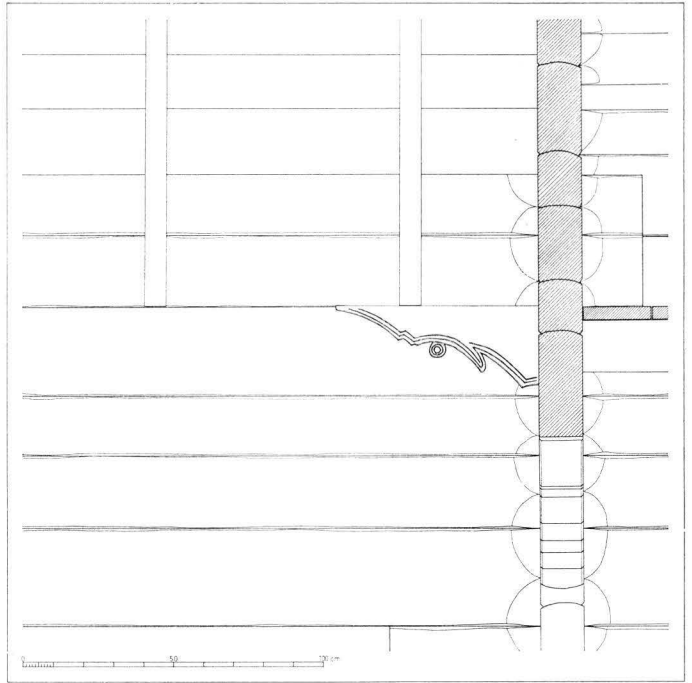
83. Runkohuoneen länsipäädyn nurkkaketjujen profiilit. Todennäköinen alkuperäinen muoto. Mittakaava 1 : 40.

84. Runkohuoneen itäpäädyn nurkkaketjujen profiilit. Todennäköinen alkuperäinen muoto. Mittakaava 1 : 40.

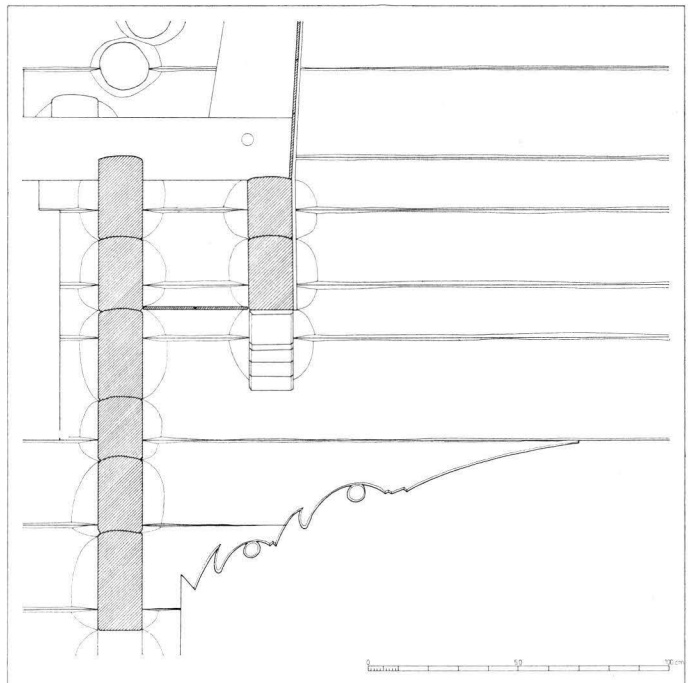

85. Luoteispilarin konsoliryhmä etelästä ja idästä. Pilarista itään ulkoneva konsoli oli säilynyt miltei eheänä.

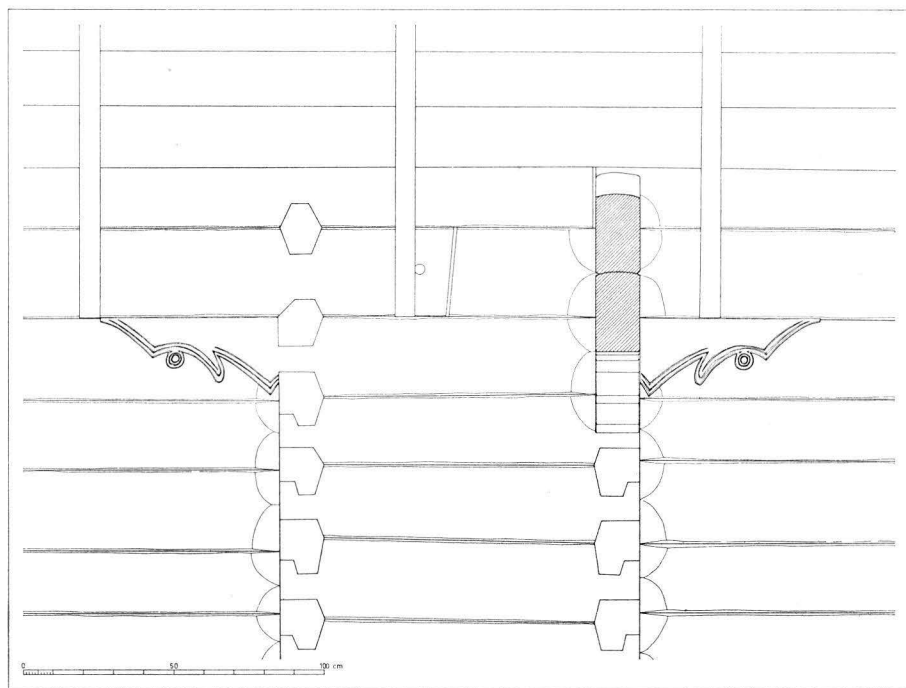
v 86 a

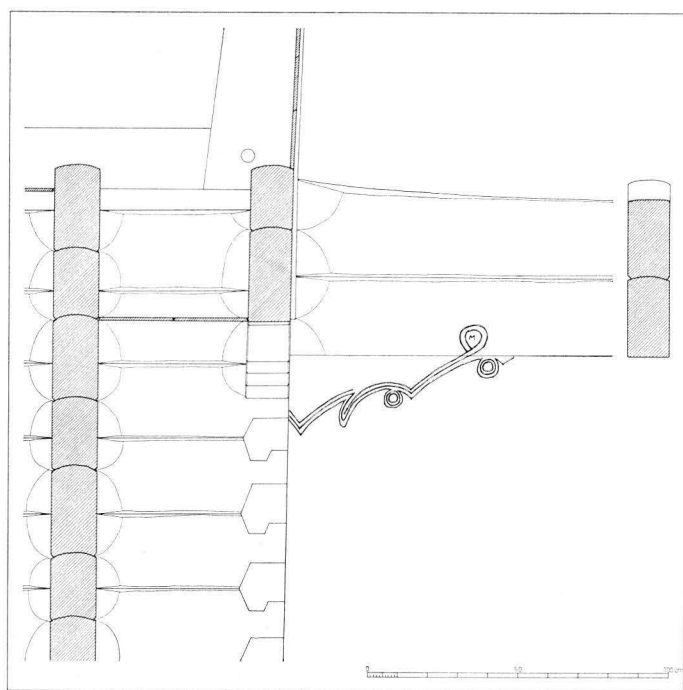
v 86 b.

v 86. Puuttuvaa lounaispilaria vastaavan rakennelman konsoliryhmä pohjoisesta ja idästä.

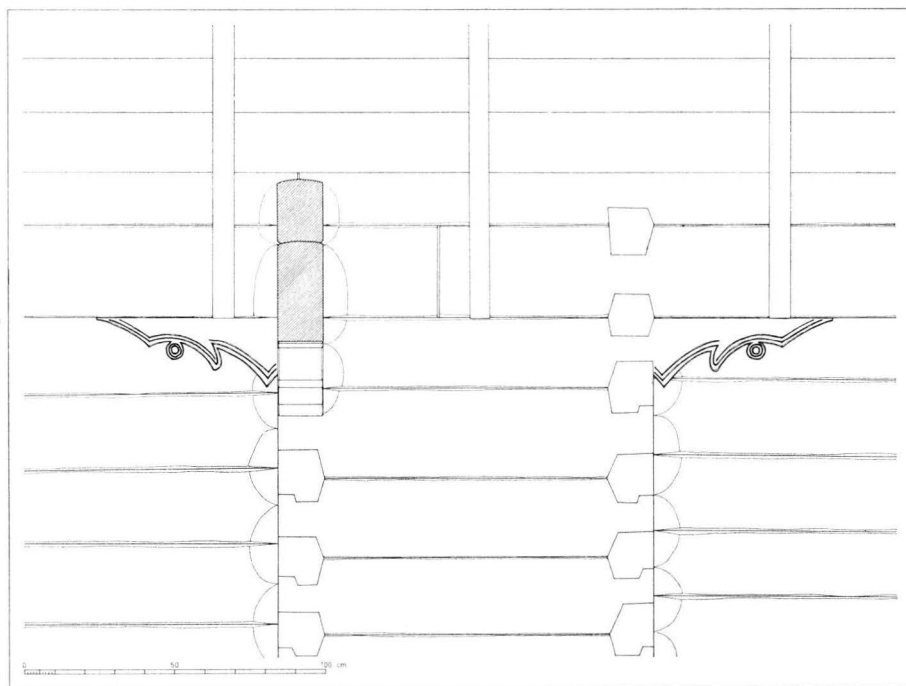
✓ 87 a

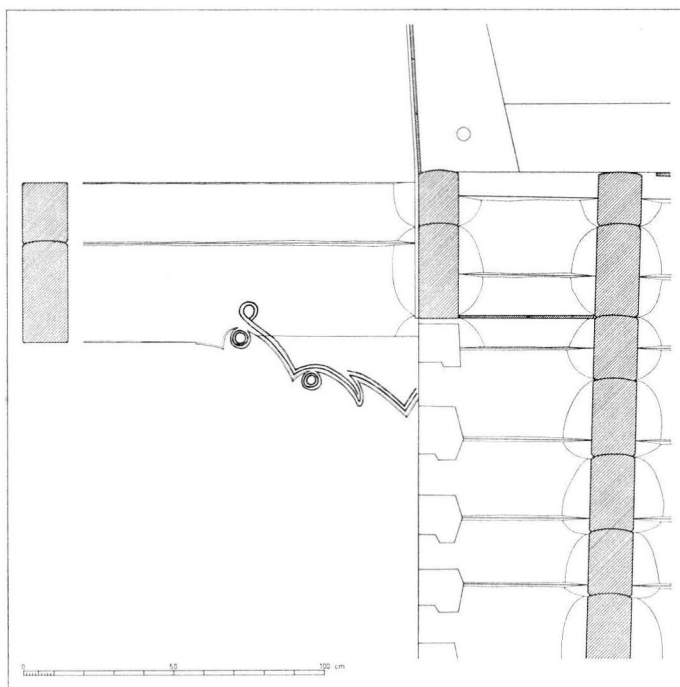
✓ 87 b

✓ 87. Koillispilarin konsoliryhmä etelästä ja lännestä.

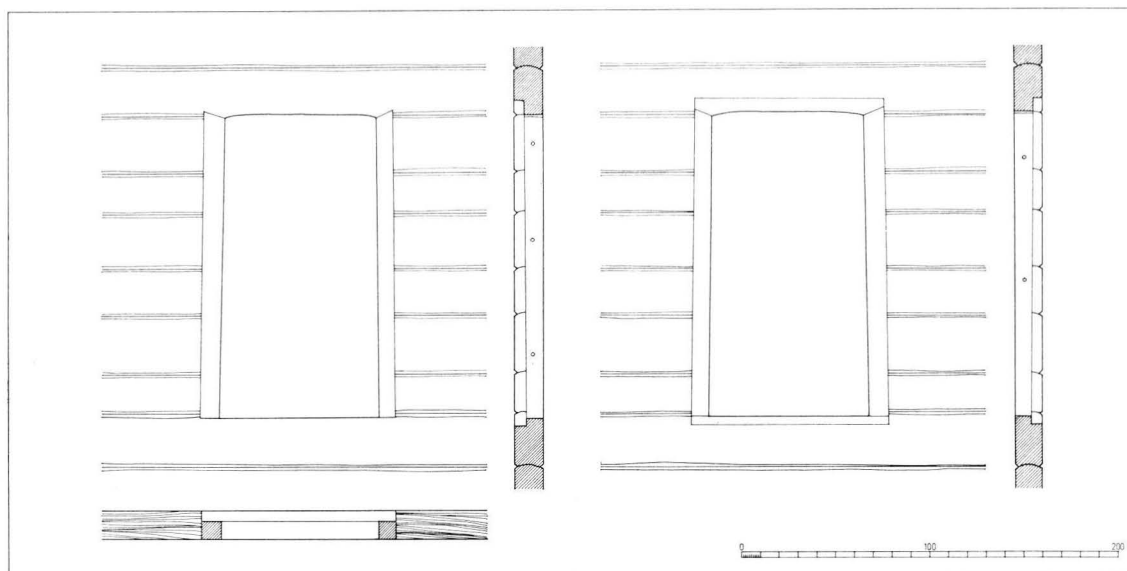
v 88a

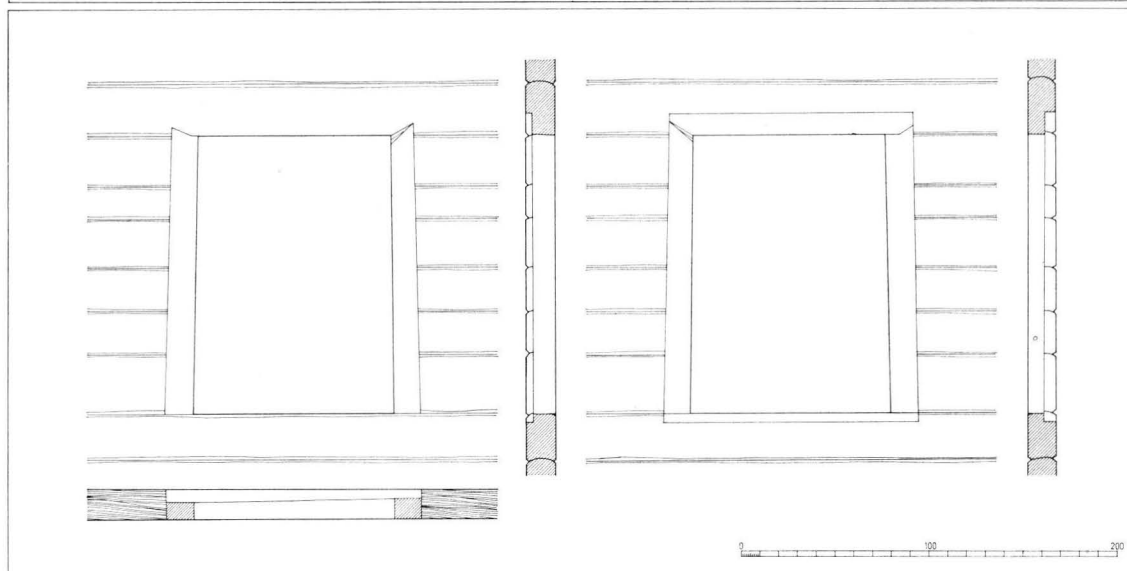
v 88b

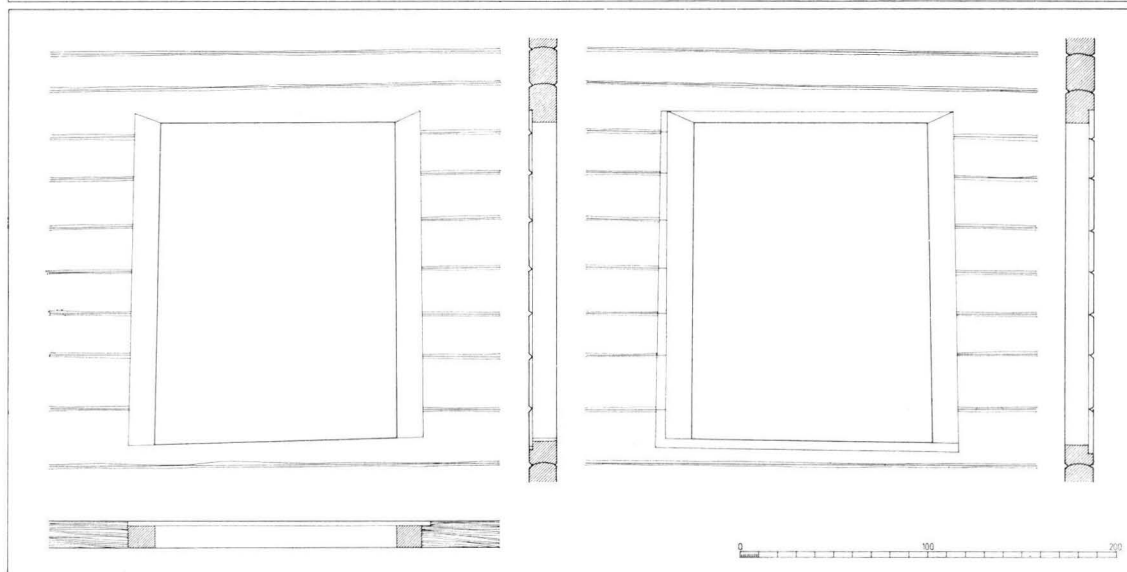
v 88. Kaakkoispilarin konsoliryhmä pohjoisesta ja lännestä.

89

90

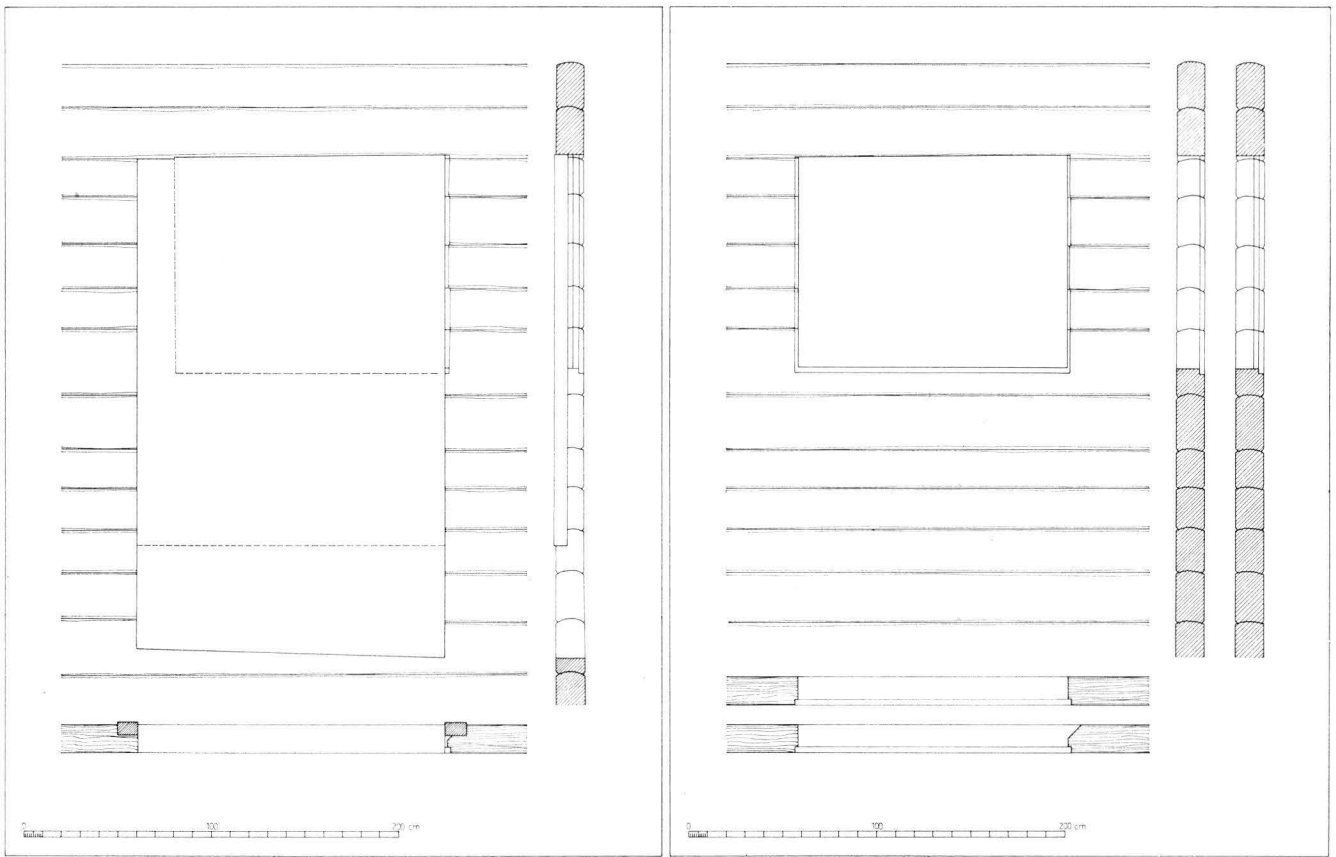

91

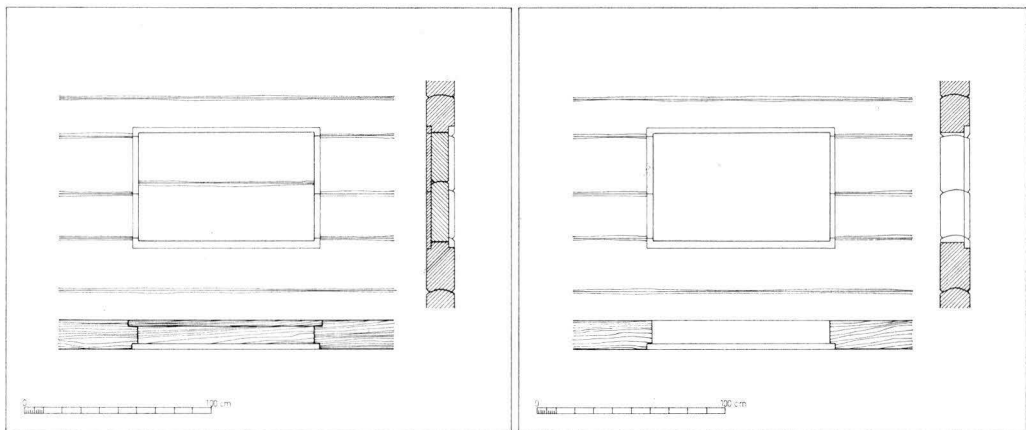
89. Sakariston ovi. Eteläsivu, pohja, pystyleikkaus itään, pohjoissivu ja pystyleikkaus länteen. Rekonstruktio.

90. Papinovi. Eteläsivu, pohja, pystyleikkaus itään, pohjoissivu ja pystyleikkaus länteen. Rekonstruktio.

91. Eteisen ovi. Eteläsivu, pohja, pystyleikkaus itään, pohjoissivu ja pystyleikkaus länteen. Rekonstruktio.

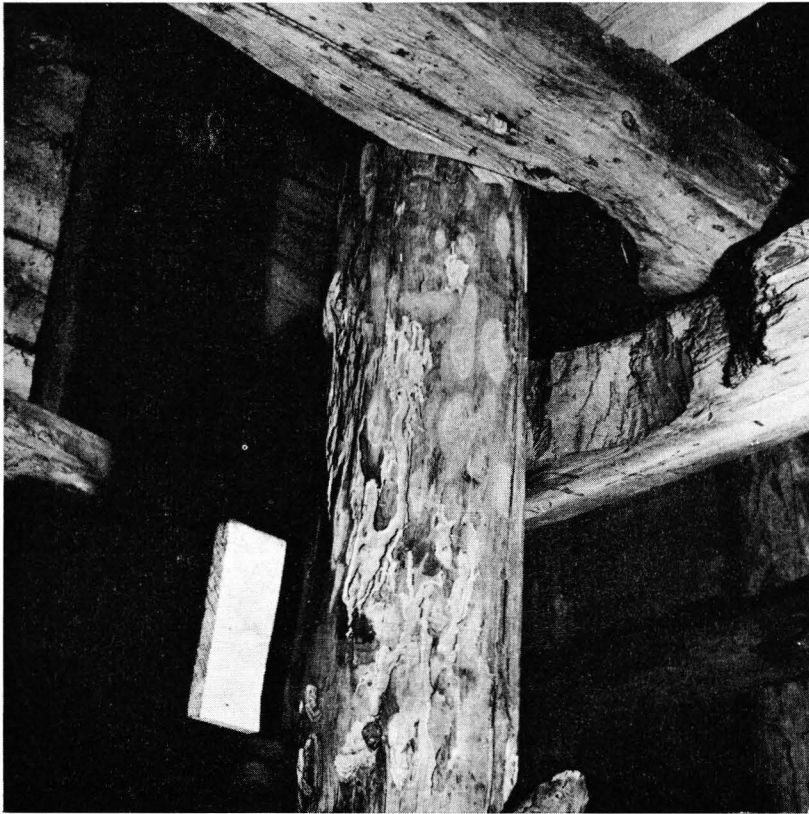
92

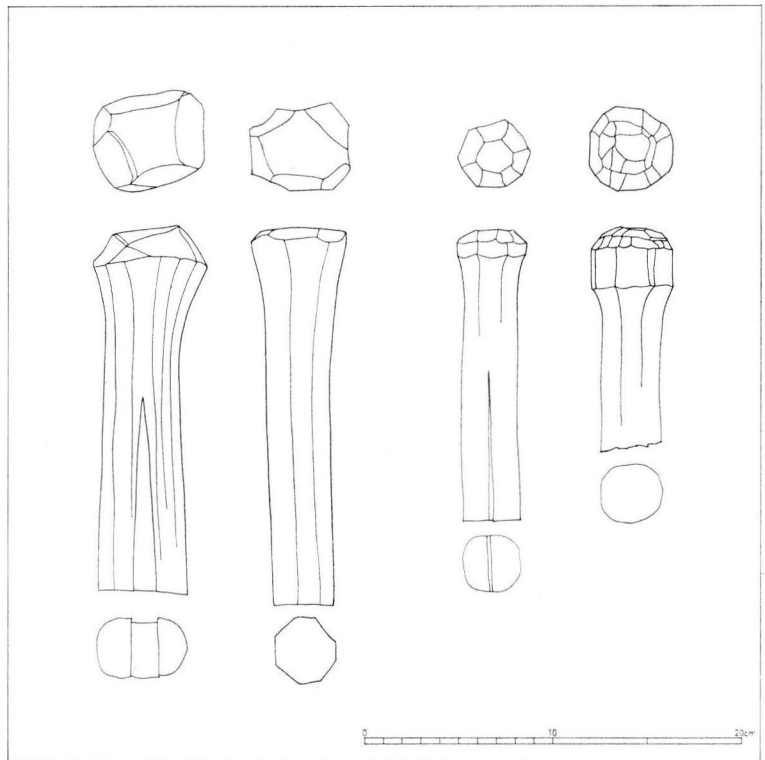
93

92. Keskitraveen eteläseinän ikkuna. Vas. v. 1965 esille tullut asu. Eteläsivu, vaakasuora leikkaus ja pystyleikkaus itään. V. 1847 tehdyn pyörökaarisen ikkunan kehä ei ole piirustuksessa mukana. Vanhinta ikkunaa on ensin laajennettu itäpieltä viistämällä ja sitten uudelleen v. 1756 ja 1847. Oik. vanhin asu ja sitä seurannut itäpielen viistäminen. Eteläsivu, pohja ja pystyleikkaus itään.

93. Länsipäädyn pohjoisosan ikkuna. Vas. v. 1965 esille tullut asu. Länsisivu, vaakasuora leikkaus ja pystyleikkaus etelään. Oik. vanhin asu. Ikkuna on kaikesta päättäen tehty vasta v:n 1659 maalauskoristelun jälkeen ja tukittu v. 1756. Se helpottaa vanhimpien ikkunarakenteiden tajuamista.

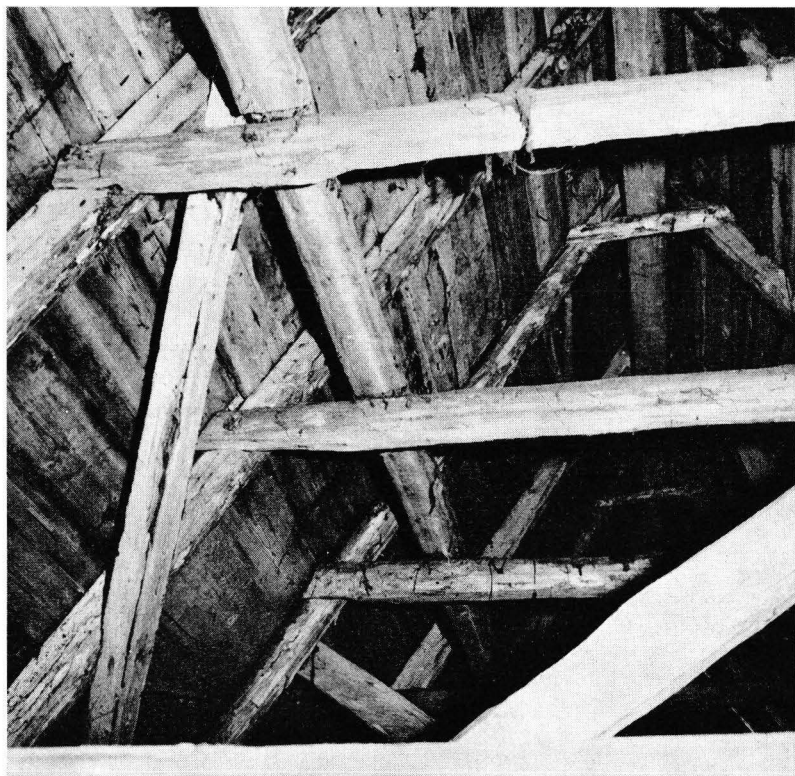
√ 94

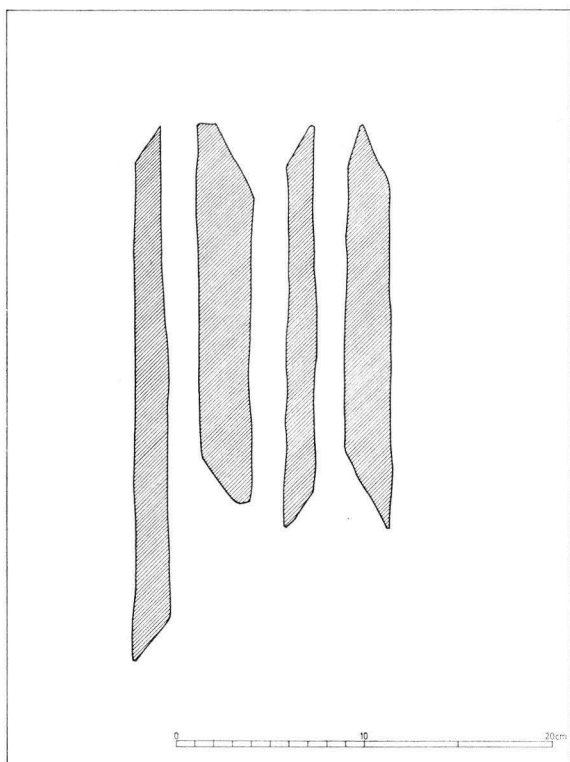
√ 95

94. Tornin rakenteellisena runkona oli ns. tornihirsi, joka vaakasuorien palkkien avulla oli kytketty tornin seiniin. Tornihirren alaosa viistoon luoteesta. Valok. PK 3. 10. 1964.

95. Runkohuoneen kattotuolien liitostappeja. Vasemmanpuoleiset kirkon alkuperäisestä osasta lähinnä keskiaikaisin profiilein. Oikeanpuoleiset v. 1686 lisätystä kuoritraveesta renessanssiin viittaavin profiilein. EP—VT 1965—66. Mittakaava 1 : 4.

V 96

V 97

96. Runkohuoneen alkuperäisen osan kattotuoleja ja paanutuksen aluslaudoitusta lounaasta. Valok. PK 3. 10. 1964.
97. V:ien 1642—86 välillä tehdyn vaakasuoran ulkovuorauksen viistoreunaisia veistolautoja poikittaisleikkauksina. Nämä laudat olivat säilyneet kuoritraveen eteläseinässä ikkunan ja v. 1686 lisätyn kaakkoispilarin välissä. Ne olivat vahvasti tervatut ja ulkoilman syövyttämät. EP—VT 1965—66. Mittakaava 1 : 4.

98

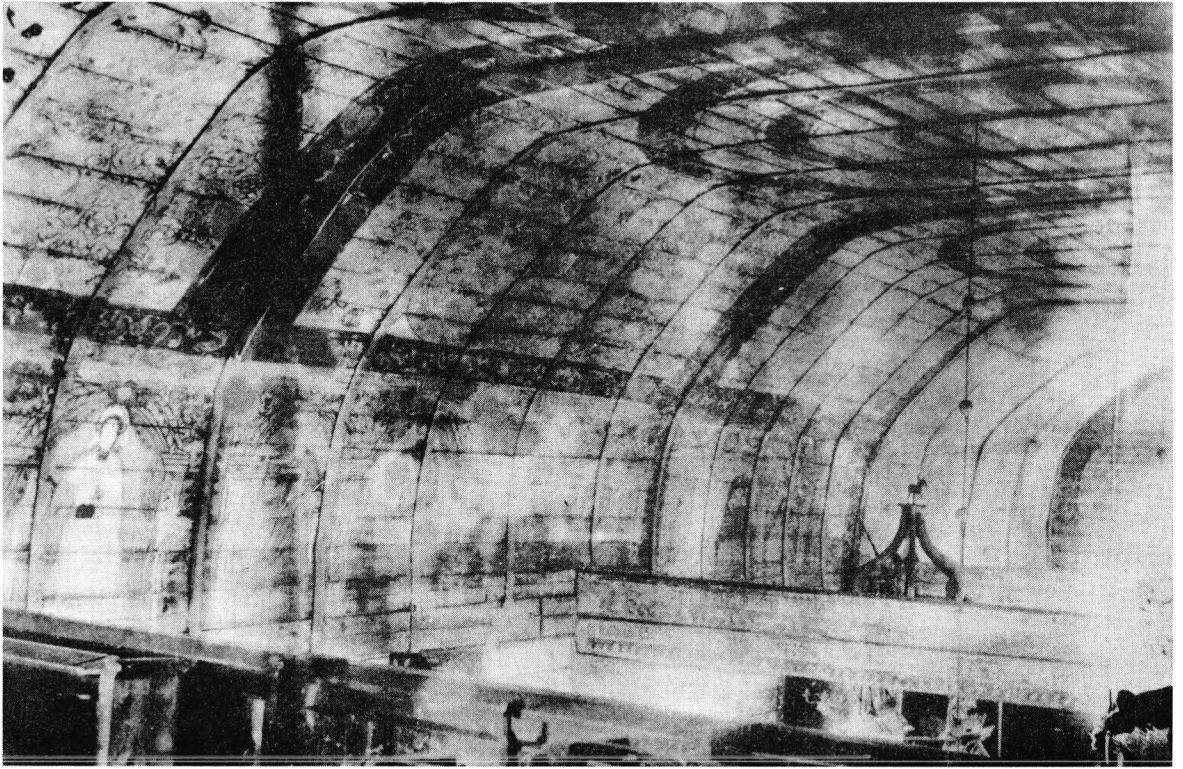

99

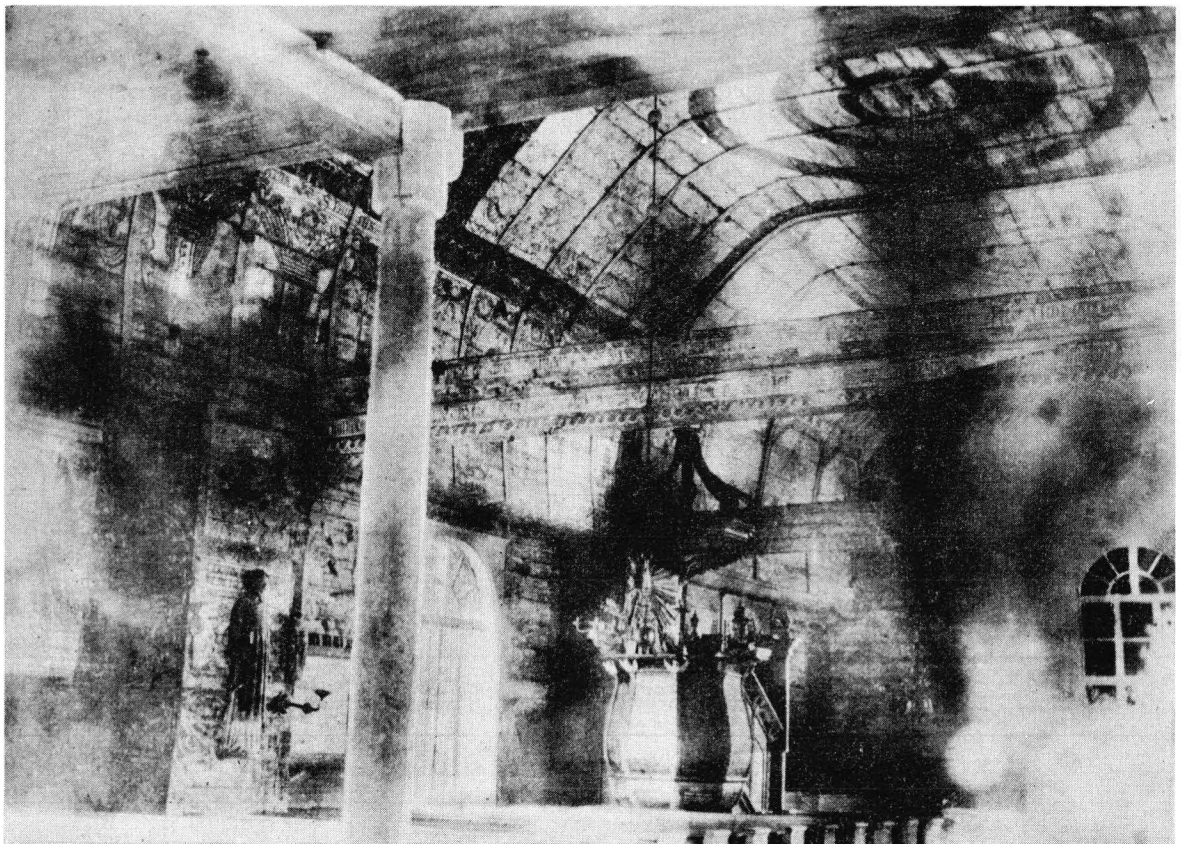
Viisaitten ja tyhmien neitsyitten sarja alkuperäisen itäisen pilariparin poikittaisen sidehirren itäkyljessä. Keskellä Kristus, hänen oikealla puolellaan (etelään) viisaat ja vasemmalla (pohjoiseen) tyhmit neitsyet. Jäänyt peittämättä v. 1659.

98. Neitsytsarjan pohjoisosan katkelmia konservoinnin jälkeen. Valok. PK 8. 11. 1965.

99. Tyhmä neitsyt ja täyteornamentiikkaa. Lyijykynäpiirros. Victor J. Sucksdorff. SMY VI 1896, KM.

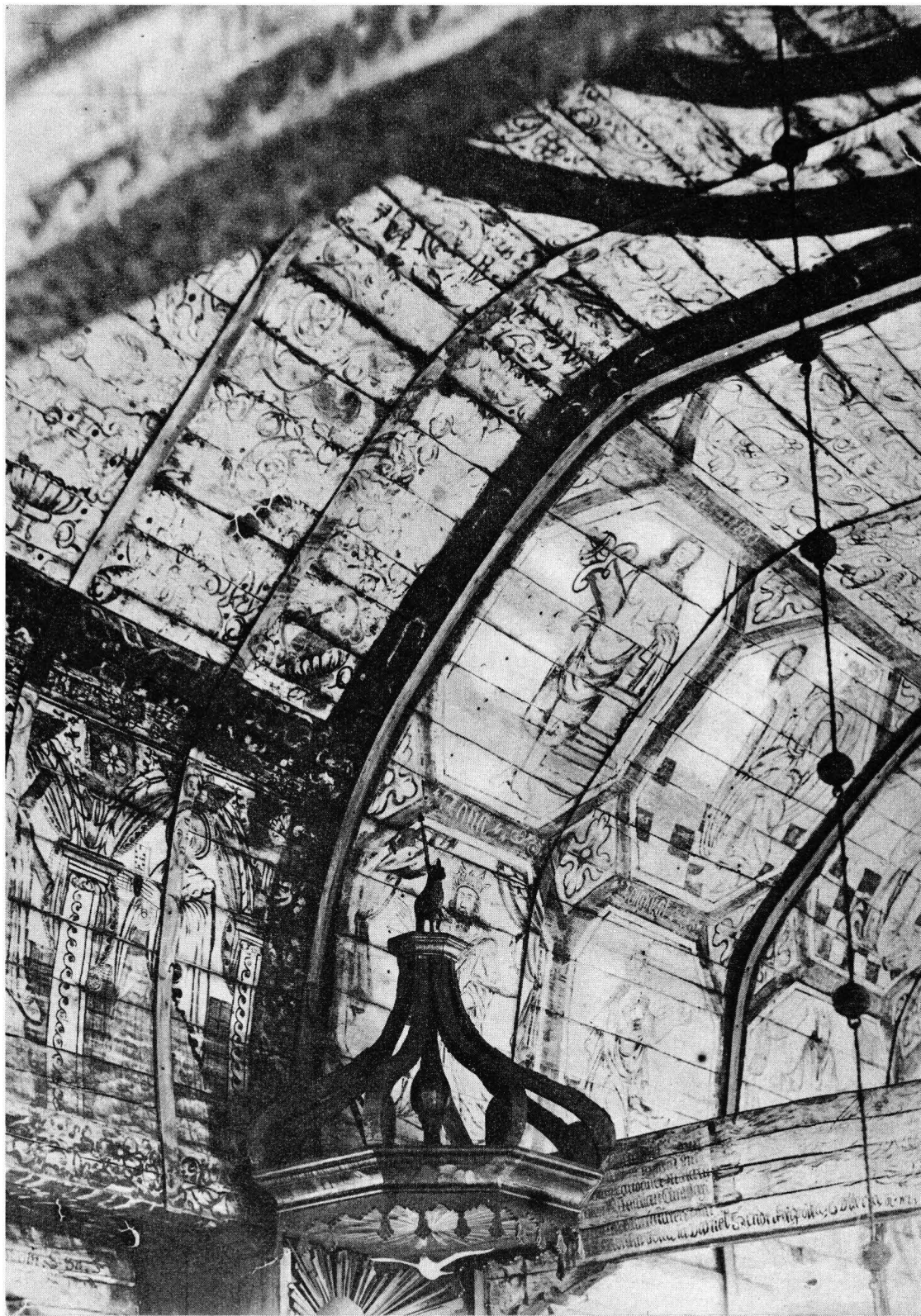

✓ 100

✓ 101

100. Holvi maalauksineen lehterin tasosta lounaasta. Saarnatuolista itään oleva holvijakso v:lta 1686 ja sen maalaukset v:lta 1690. Valok. mahd. J. R. Aspelin 1892. KM negat. 247.
101. Sisättila maalauksineen lehterin alta lounaasta. Alttariseinän maalaukset v:lta 1659 mutta kuorin sivuseinien ja vastaavan holvijakson maalaukset v:lta 1690. Valok. mahd. J. R. Aspelin 1892. KM negat. 253.

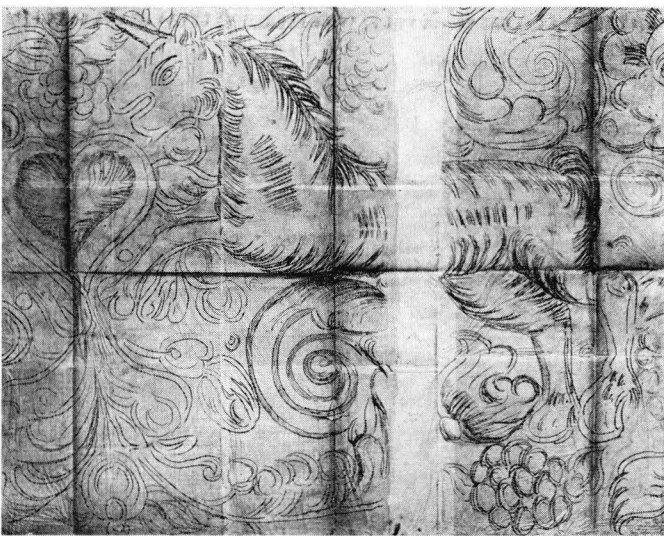
✓ 102. Holvi lounaasta alkuperäisen ja v. 1686 lisätyn kuoritraveen kohdalla. Vas. v. 1659 ja oik. v. 1690 maalattua holvipintaa. Valok. SMY VI 1896, KM negat. 486.

✓ 103. Holvi luoteesta alkuperäisen ja v. 1686 lisätyn kuoritraveen kohdalla. Oik. v. 1659 ja vas. v. 1690 maalattua holvipintaa. Etualan sidehirren länsipinta on koristeltu uudelleen v. 1659. Valok. SMY VI 1896, KM negat. 455.

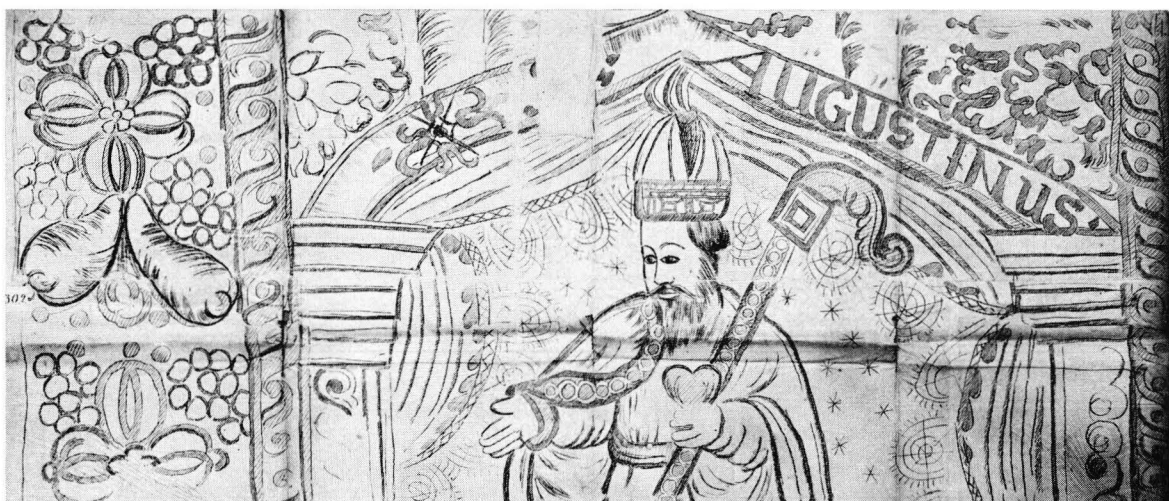
✓ 104

✓ 105

104. Holvin keskiaikaisen yläosan koristelua. Vesivärillä täydennetty lyijykynäpiirros. Armas Lindgren. SMY VI 1896, KM.

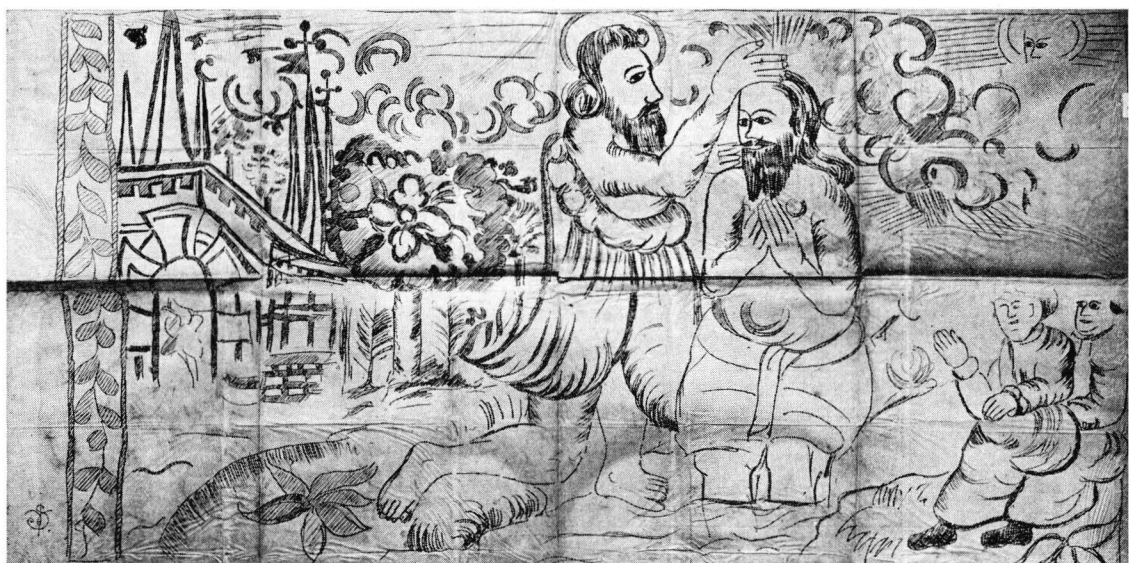
105. Holvin yläosan koristeluun kuuluva yksisarvinen. Kalkkeeraus. Victor J. Sucksdorff (?). SMY VI 1896, KM.

106

107

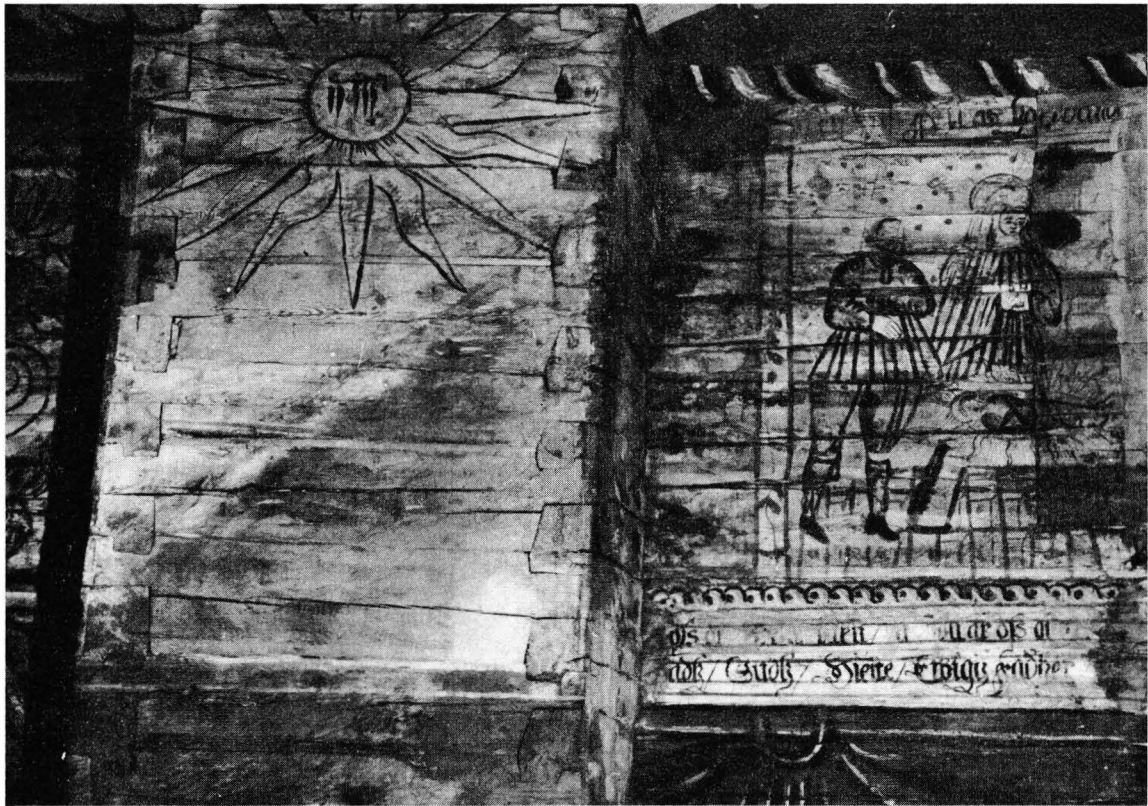

108

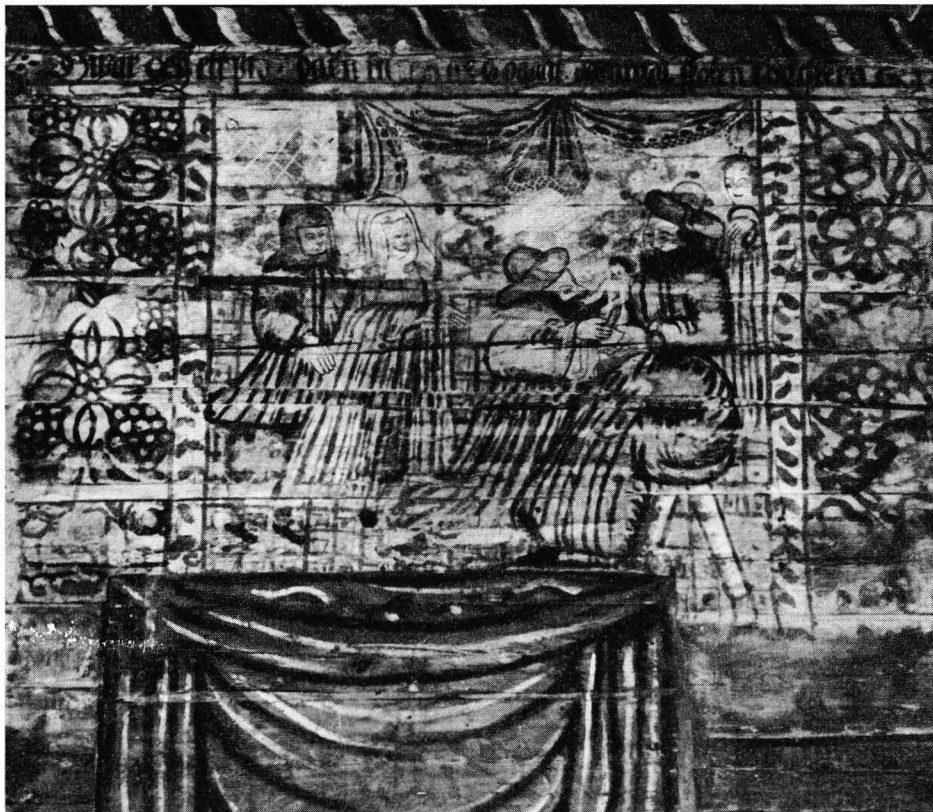
106. Kirkkoisä Augustinus. Holvin eteläkyljen länsipäässä. Kalkkeeraus. Victor J. Sucksdorff (?). SMY VI 189,6 KM.

107. Apostoli Jaakob vanhempi. Holvin pohjoiskyljessä alkuperäisen kuorin kohdalla. Akvarelli. Aksel Wikström. SMY VI 1896, KM.

108. Jeesuksen kaste. Eteläseinässä alkuperäisen keskitraveen länsiosassa. Kalkkeeraus. Victor J. Sucksdorff. SMY VI 1896, KM.

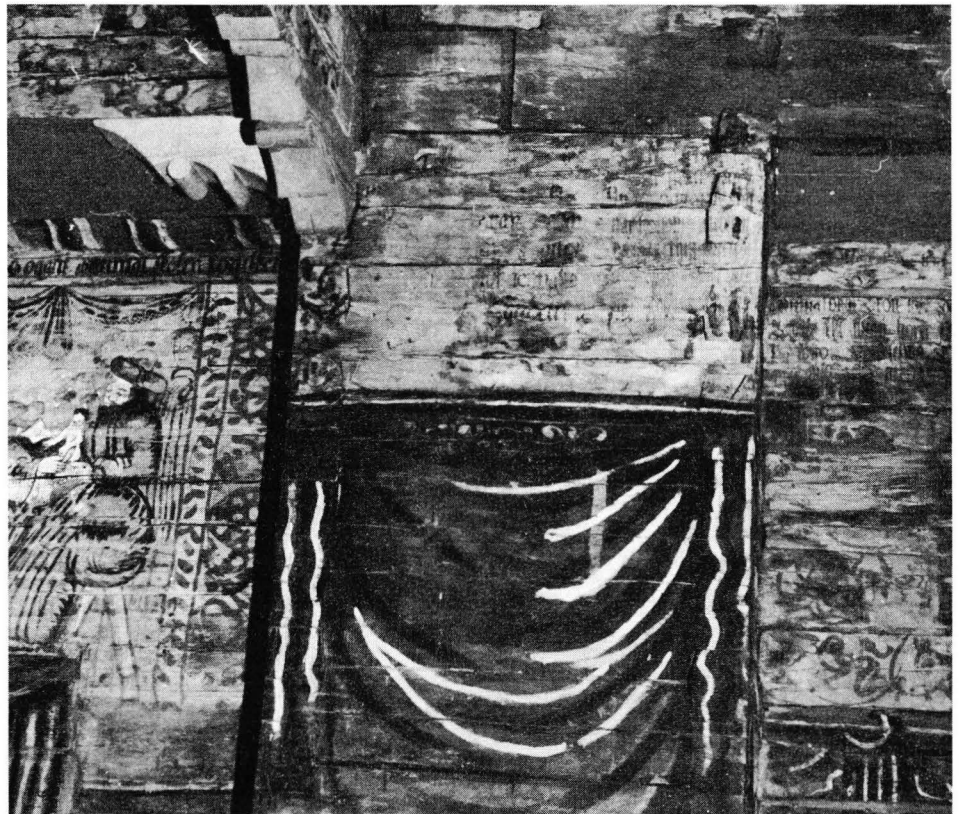
109

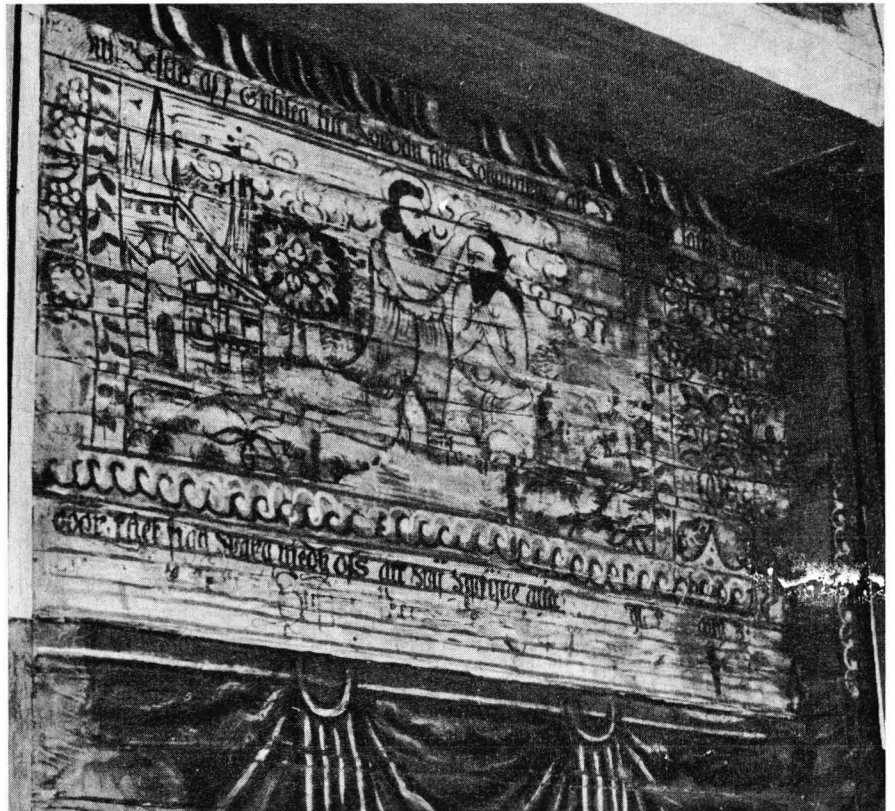
110

109. Jeesuksen syntymä. Alkuperäisen kuorin eteläseinän itäosassa. Kuvaa on myöhemmin oikealta työstetty ikkunan teon yhteydessä. V. 1756 on ikkunaa siirretty länteen ja kuvaa jonkin verran täydennetty mahdollisesti Mikael Toppeliuksen toimesta. Valok. PK 8. 11. 1965.

110. Jeesuksen ympärileikkaus. Kuvakentän alapuolella v. 1686 tuitun papinoven täytehirsille ilmeisesti v. 1690 maalattu draperiasommitelma. Valok. PK 8. 11. 1965.

✓ 111

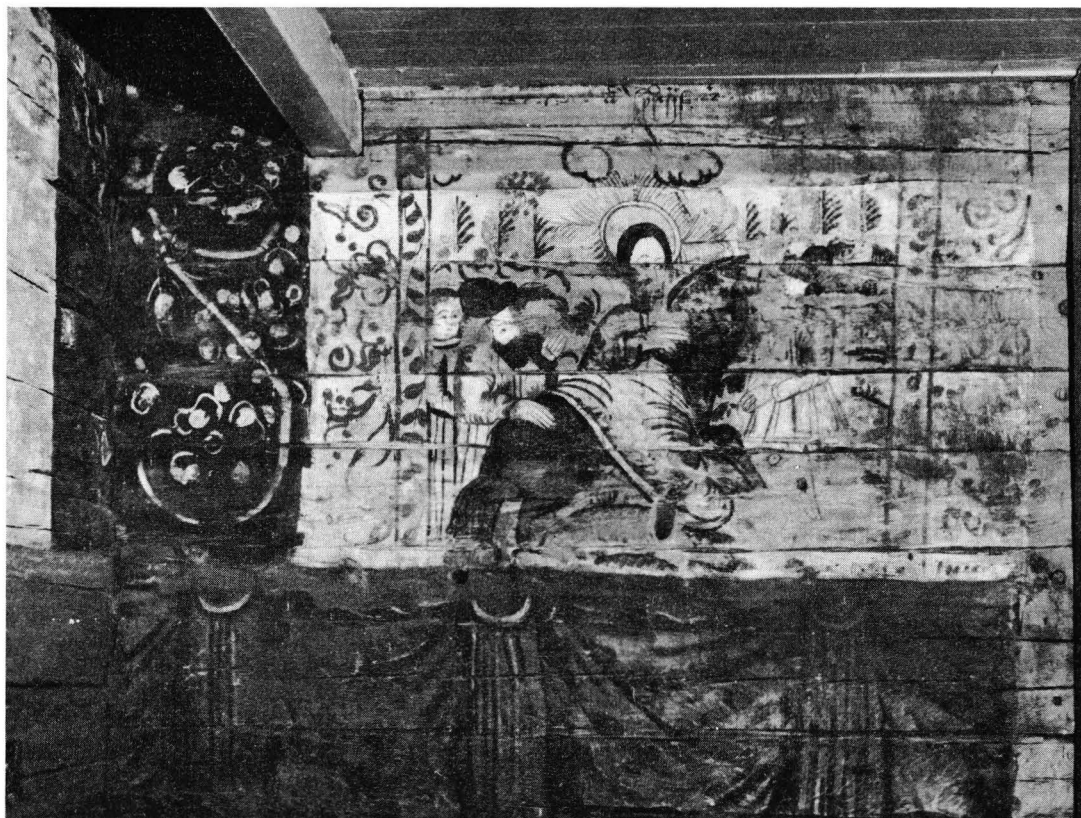
✓ 112

111. Alkuperäisen kaakkoispilarin kylkeen saarnatuolia varten maalattu draperia. Valok. PK 8. 11. 1965.

112. Jeesuksen kaste. Kuvakentän oikealla puolella alkuperäisen eteisen itäseinän nurkkaketju. Valok. PK 8. 11. 1965.

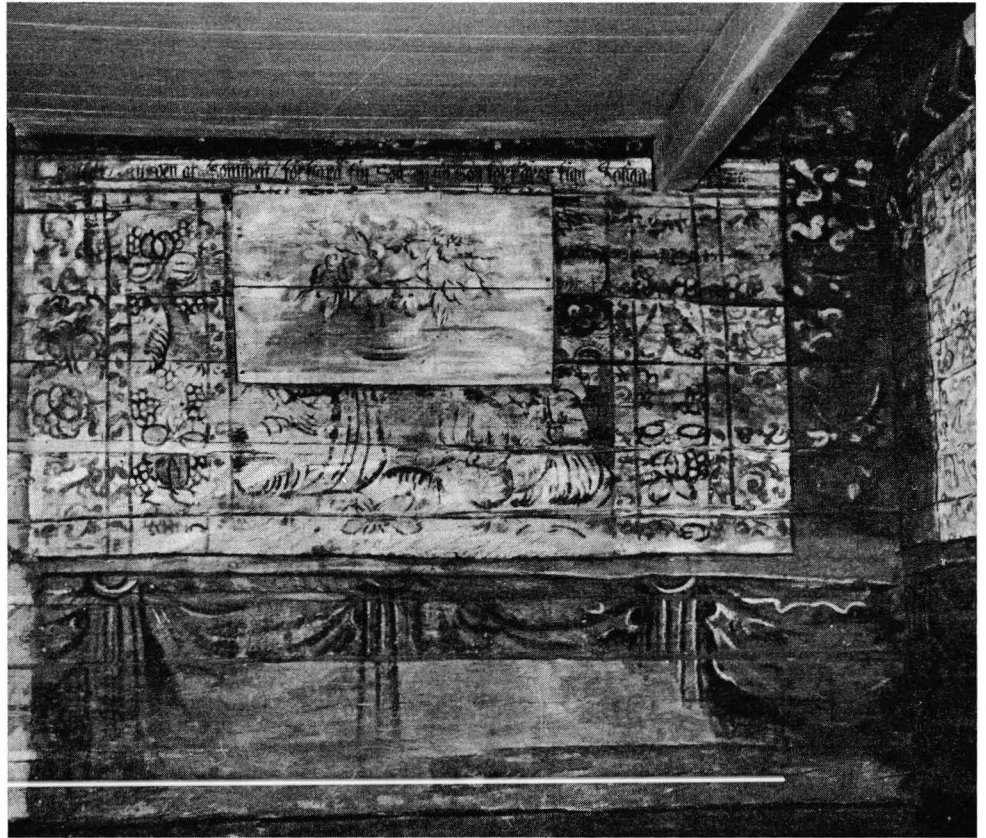
✓ 113

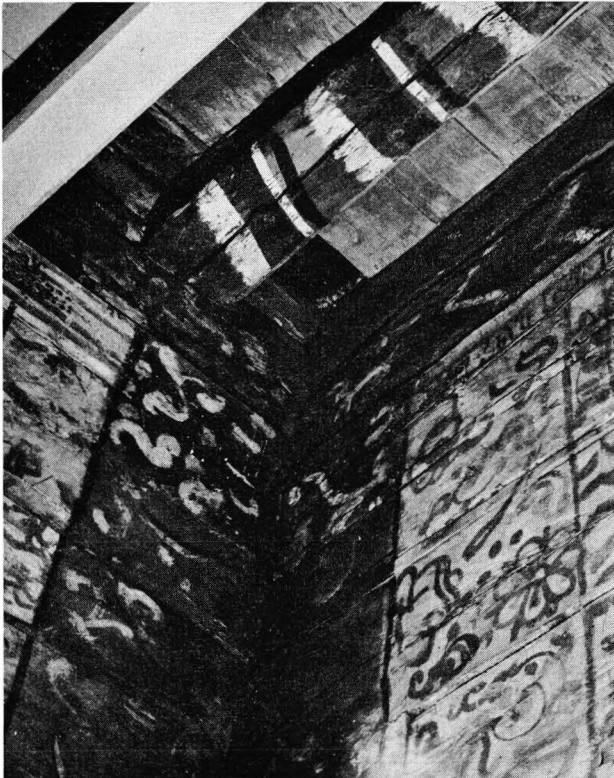
✓ 114

113. Kehys- ja täyteornamentiikkaa purettuun eteiseen johtaneen oven kohdalla. Valok. PK 8. 11. 1965.

114. Jeesus ratsastaa Jerusalemiin. Länsipäädyn eteläosassa. Valok. PK 8. 11. 1965.

✓ 115

✓ 116

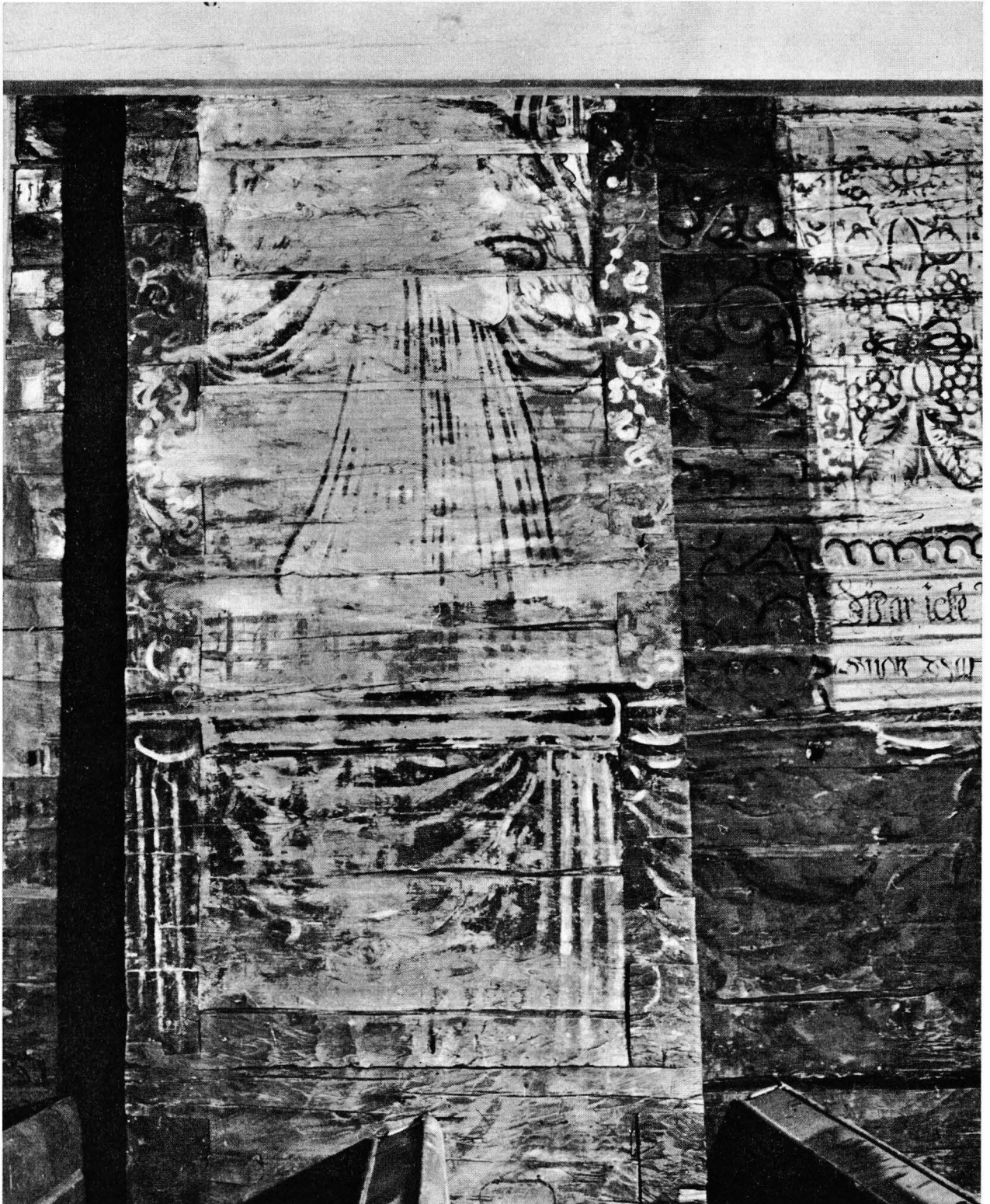

✓ 117

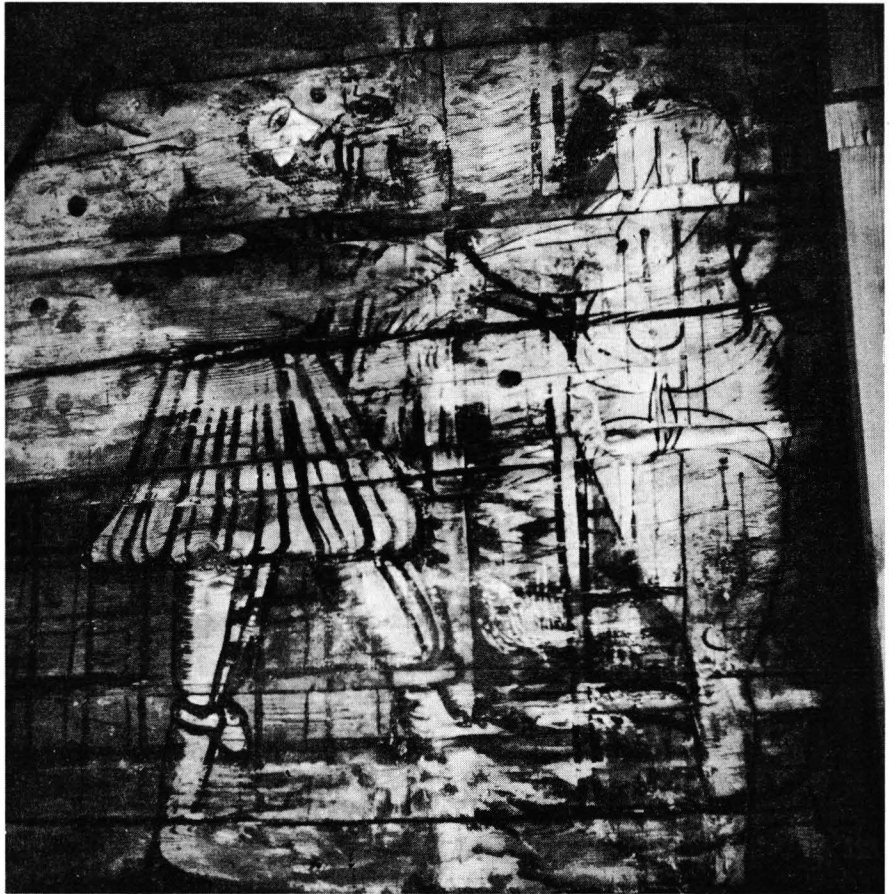
115. *Jeesus Getsemanessa. Länsipäädyn pohjoisosassa. Kuvakenttään on myöhemmin puhkaistu ikkuna, joka v. 1756 tukittiin. Täytelaudoille maalattu kukkakori aihe on ilmeisesti Mikael Toppeliuksen. Valok. PK 8. 11. 1965.*

116. *Kirkkosalin luoteiskulman kehys- ja täyteornamentiikkaa. Poikkijuovainen niska on kannattanut vanhinta lehteriä. Valok. PK 8. 11. 1965.*

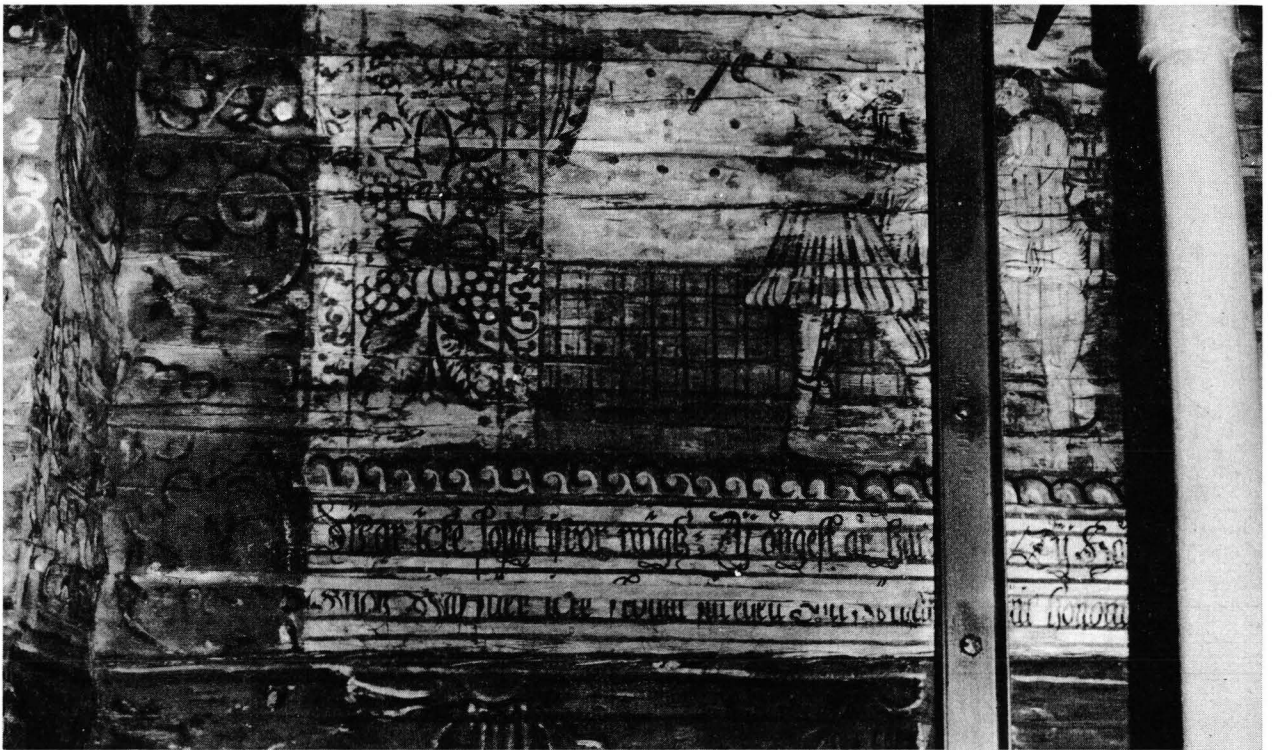
117. *Luoteispilarin länsikyljen täyteornamentiikkaa. Ylhäällä sama niska kuin edellisessä kuvassa. Valok. PK 8. 11. 1965.*

118. Luoteispilarin eteläkyljen valkopukuinen figuuri. Valok. PK 8. 11. 1965.

✓ 119

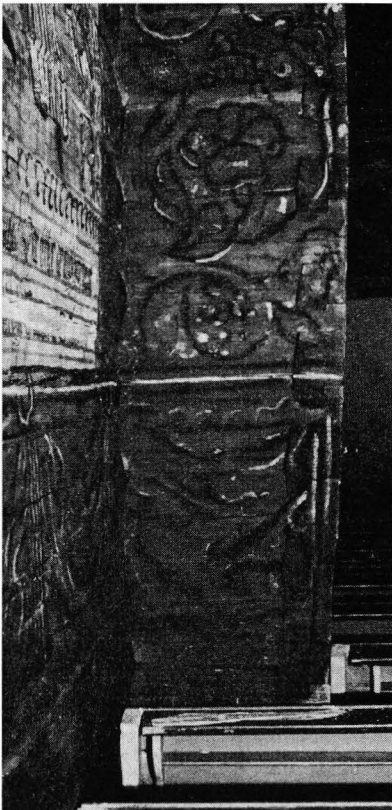
✓ 120

119. Jeesusta ruoskitaan. Yksityiskohta. Valok. Veikko Kiljunen 1965. KM.

120. Jeesusta ruoskitaan. Seinän vahvistamiseksi välttämätön rautapalkki peittää kolonnin, johon Vapahtaja on sidottu. Valok. PK 8. 11. 1965.

✓ 121

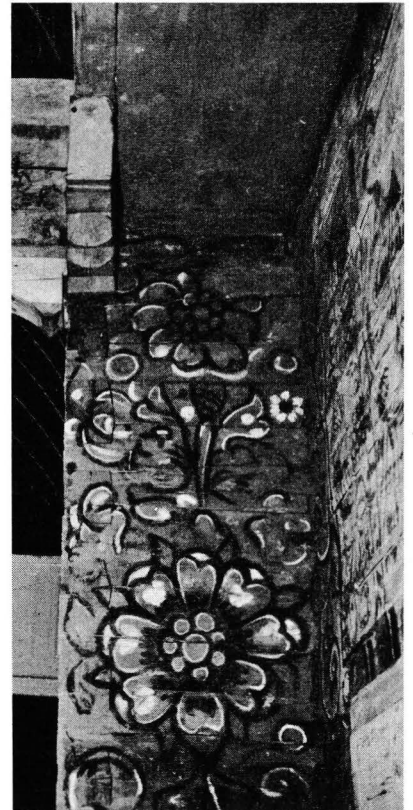

✓ 122

✓ 122 a.

✓ 122 b.

122 c. ✓

121. Orjantappurakruunaus. Valok. PK 8. 11. 1965.

122. Alkuperäisen koillispilarin länsi-, etelä- ja itäkyljen ornamenttiikkaa. Eteläkyljen yläosan Neitsyt Marian ilme-
tys veistetty pois v. 1901. Valok. PK 8. 11. 1965.

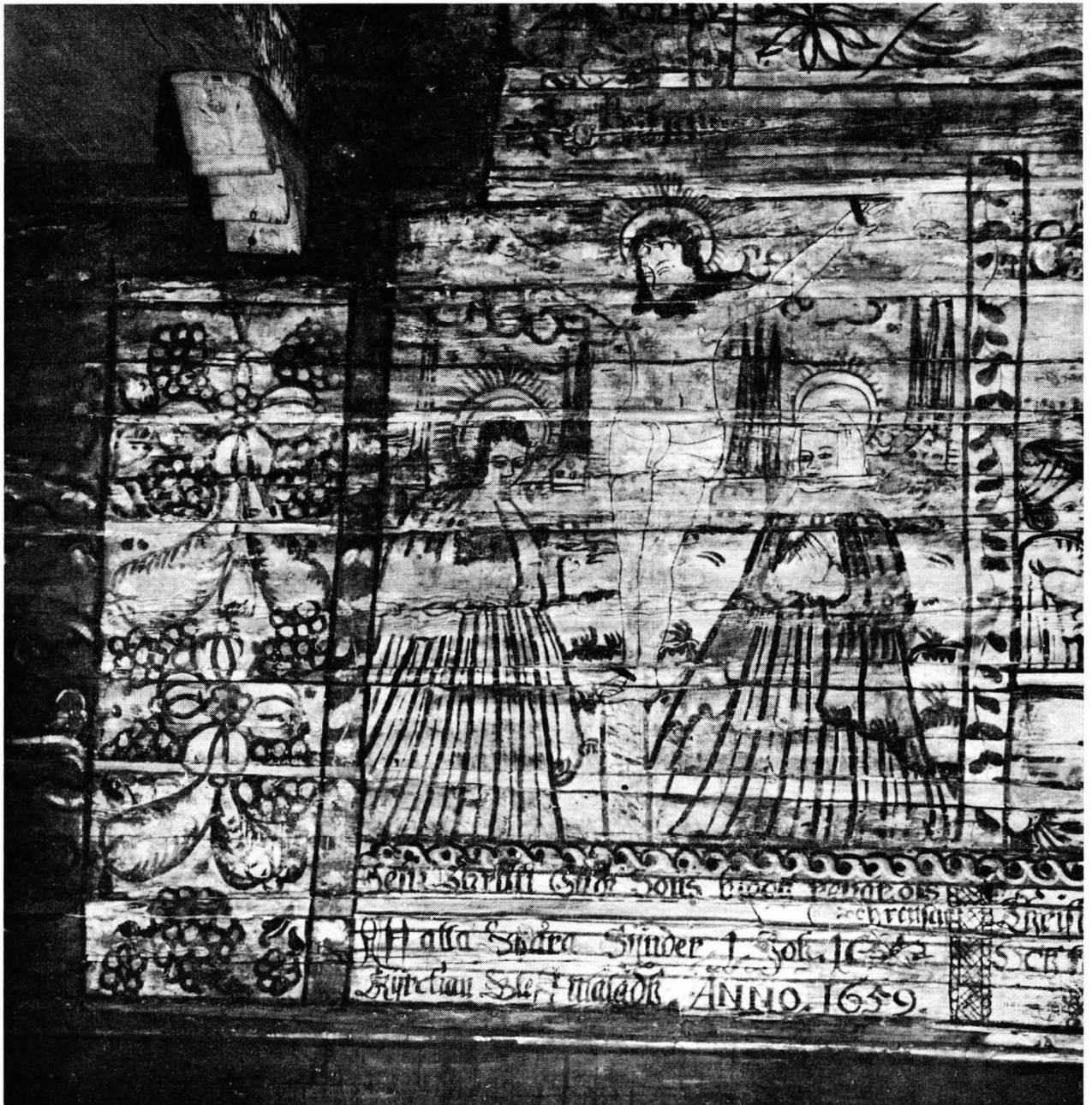
✓ 123

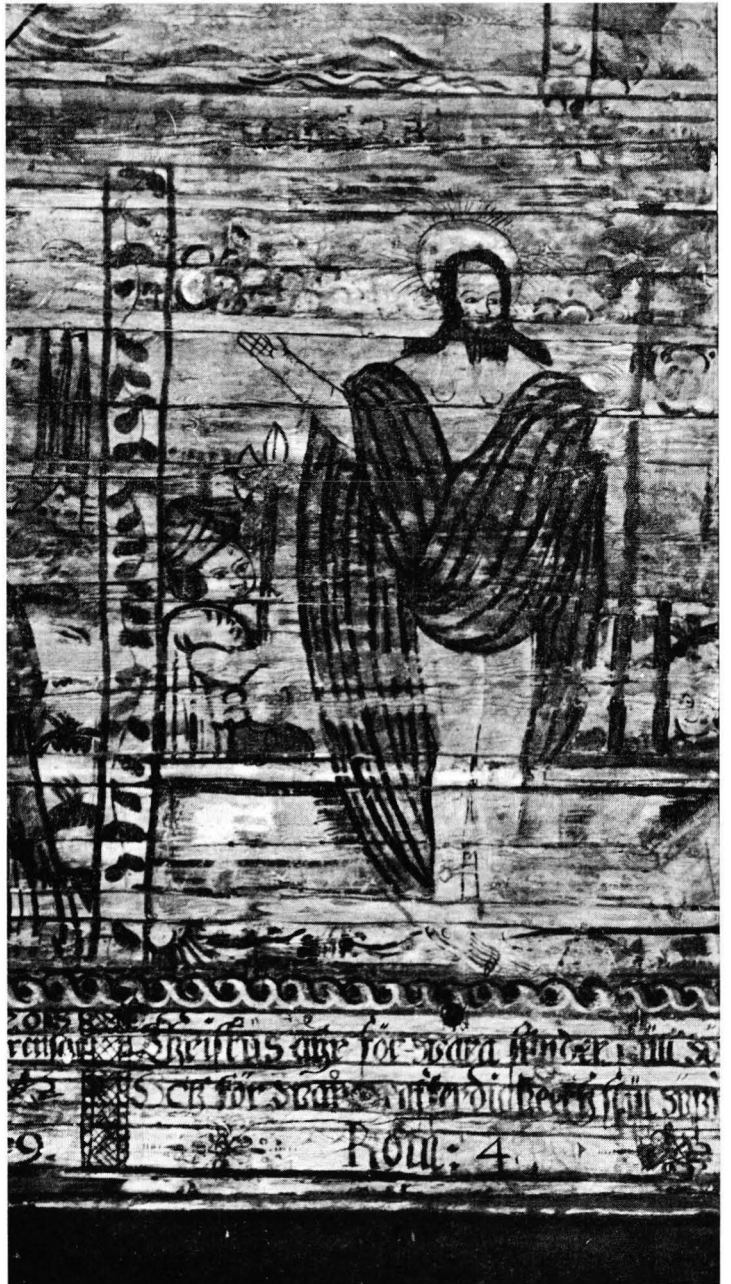
✓ 124

123. Jeesus Pilatuksen edessä. Kuvakentän alapuolella alkuperäisen sakariston v. 1756 tukittu ovi. Täytelaudoille maalattu hedelmäpuusommitelma on ilmeisesti Mikael Toppeliuksen. Valok. PK 8. 11. 1965.

124. Ristinkantoryhmän katkelma ja siihen liittyvää kehysornamentiikkaa. Viimeisenä alkuperäisen kuorin pohjoisseinässä. Kuvan pääosa on hävitetty v. 1756 uuden ikkunan teon yhteydessä. Valok. PK 8. 11. 1965.

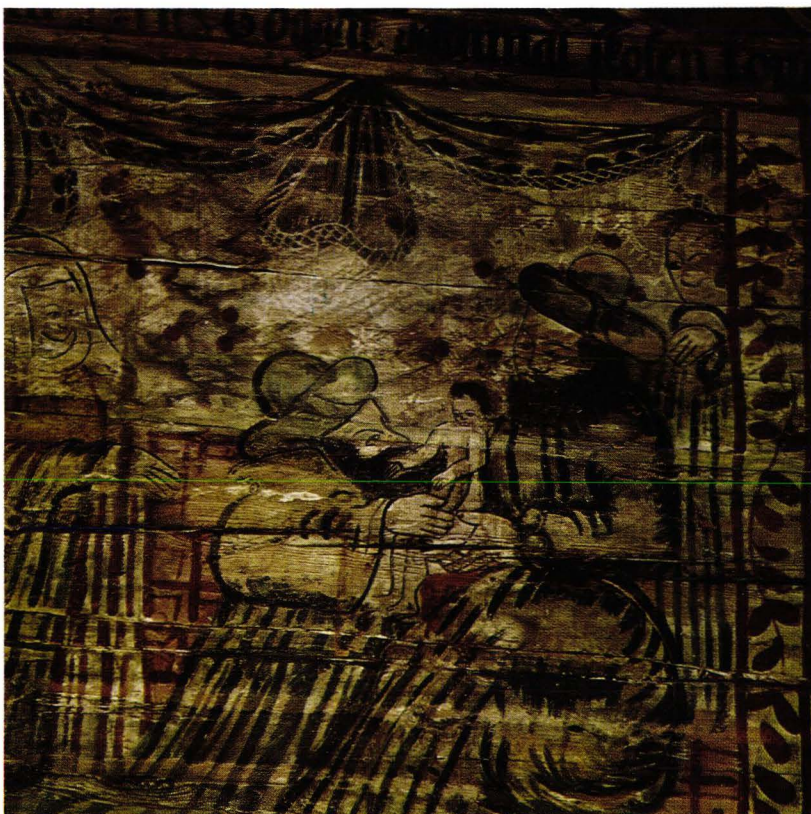
✓ 125. Kristus ristillä. Itäpäädyn pohjoisosassa. Kuvan alapuolella merkintä kirkon maalaamisesta v. 1659. Valok. PK 8. 11. 1965.

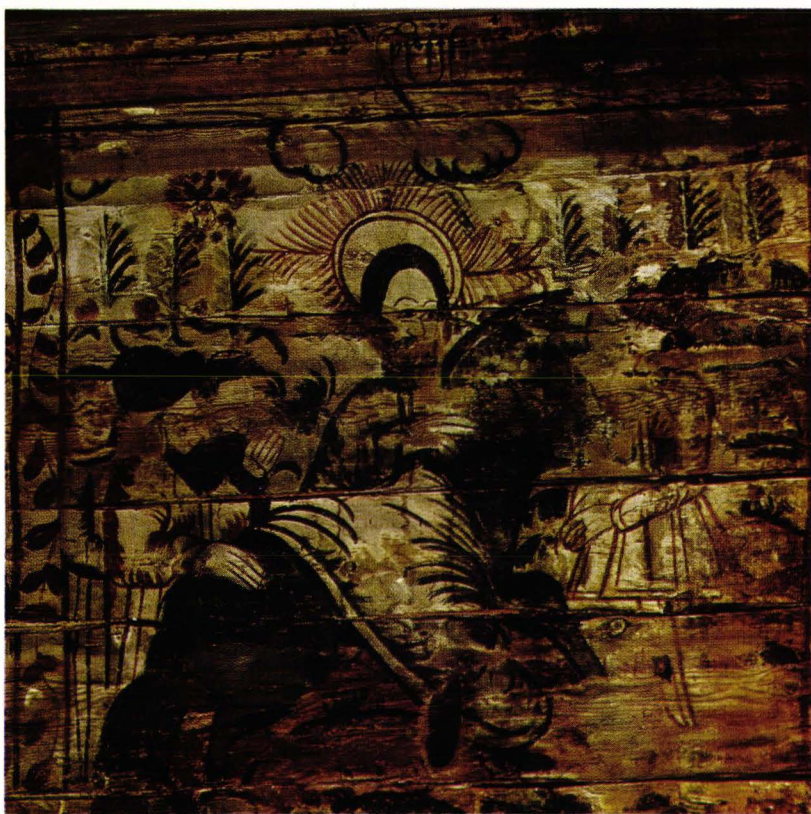
V 126. Kristuksen ylösnousemus. Valok. PK 8. 11. 1965.

√ 127. Kristuksen taivaaseenastuminen. Valok. PK 8. 11. 1965.

4 kpl.

4 kpl.

✓ II. *Jeesuksen ympärileikkaus. V:lta 1659. Yksityiskohta.*
Valok. PK 8. 11. 1965.

✓ III. *Jeesus ratsastaa Jerusalemiin. V:lta 1659.*
Valok. PK 8. 11. 1965.

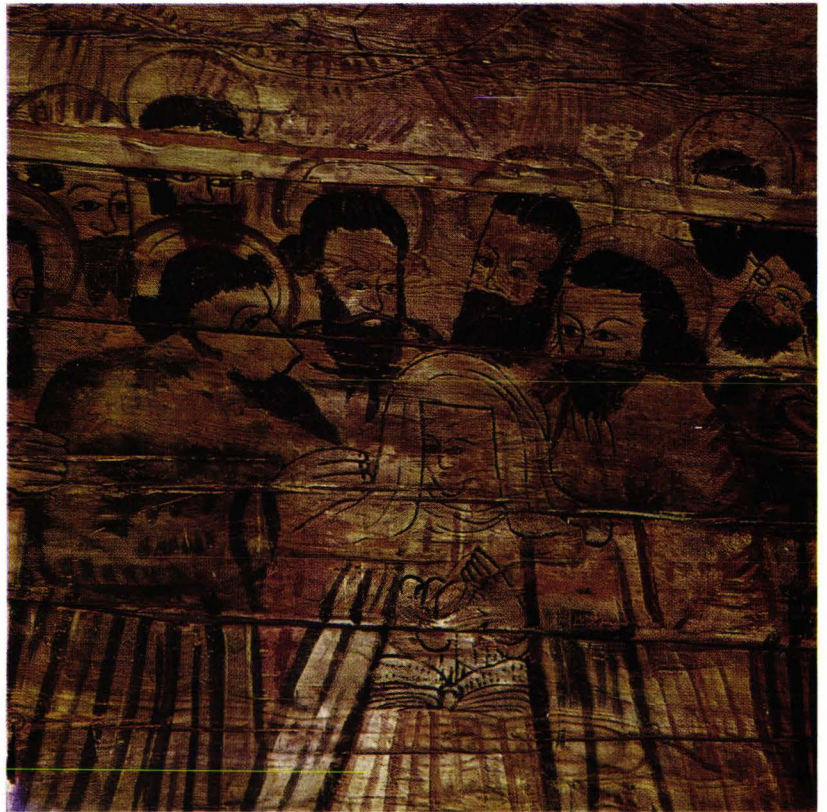

✓ 1. Jeesus Pilatuksen edessä. V:lta 1659. Puretun sakariston tukitun oven täytelautoille maalattu hedelmäpuusommitelma (Matteus 3 : 10), ilmeisesti Mikael Toppelius 1756.
Valok. PK 8. 11. 1965.

4 kpl.

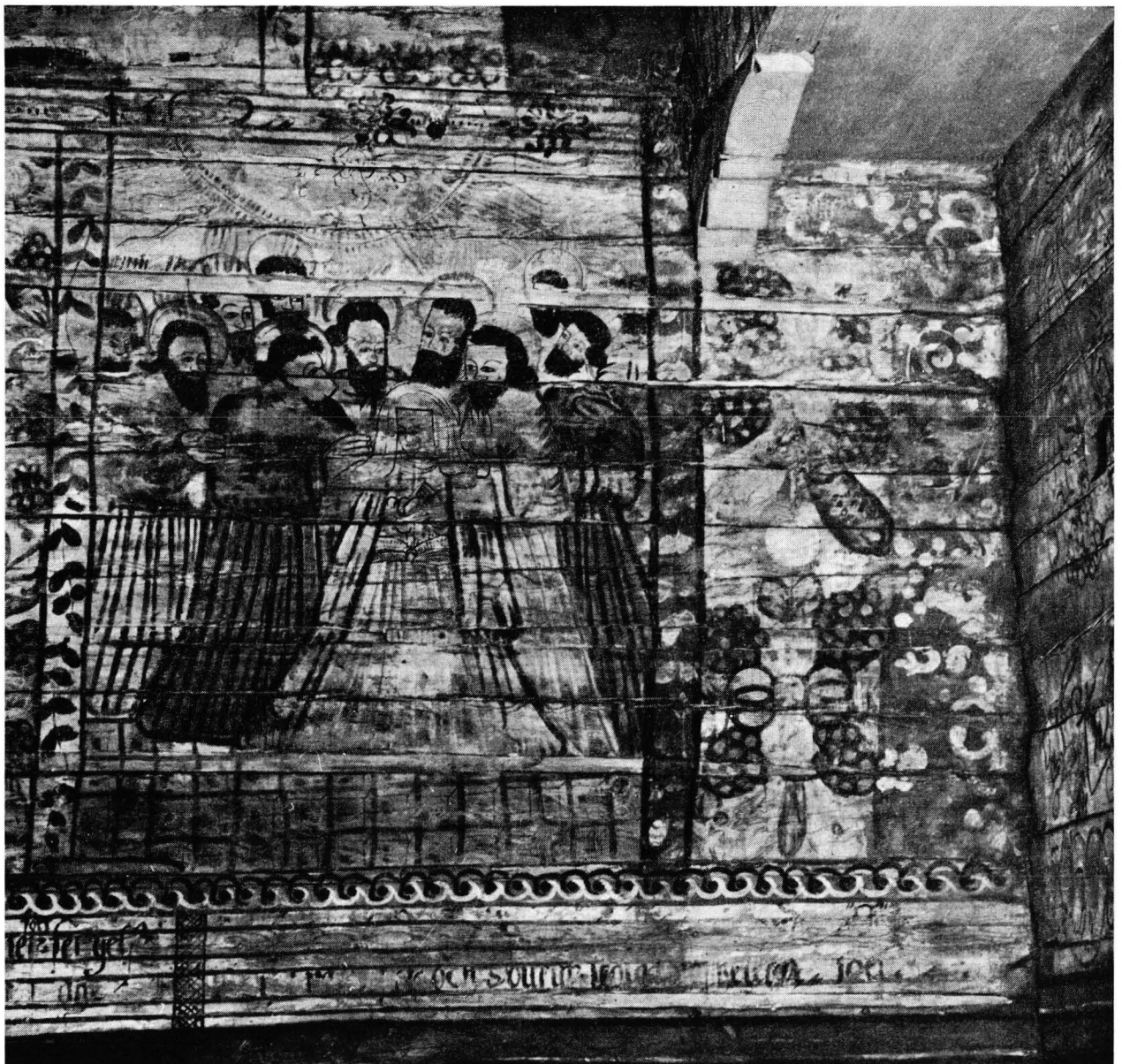

4 kpl.

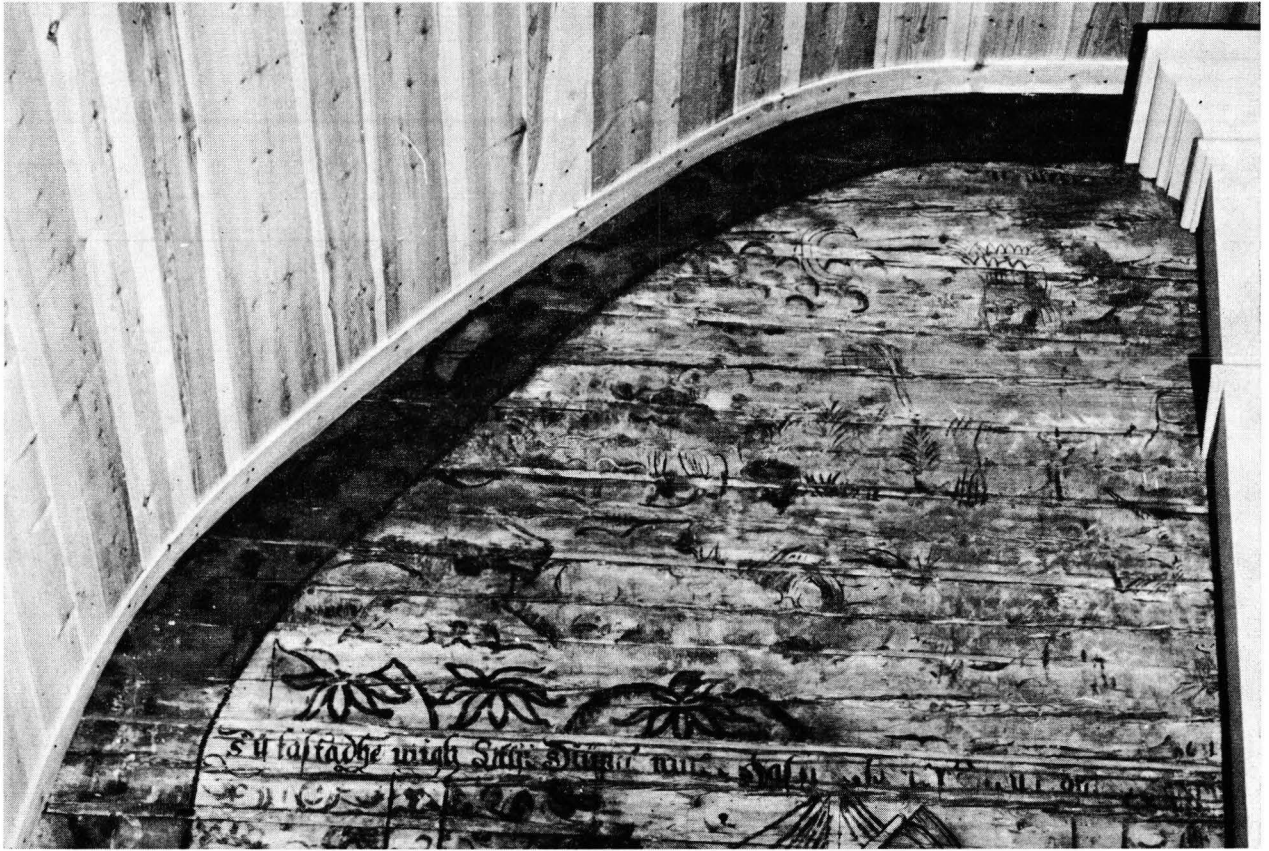

✓ IV. Kristus ristillä. V:lta 1659.
Valok. PK 8. 11. 1965.

✓ V. Pyhän Hengen vuodatus. V:lta 1659. Yksityiskohta.
Valok. PK 8. 11. 1965.

✓ 128. Pyhän Hengen vuodatus. Itäpäädyn eteläosassa. Valok. PK 8. 11. 1965.

✓ 129

✓ 130

✓ 129. Maailman luominen. Itäpäädyn yläosa, yläriivi. Valok. PK 8. 11. 1965.

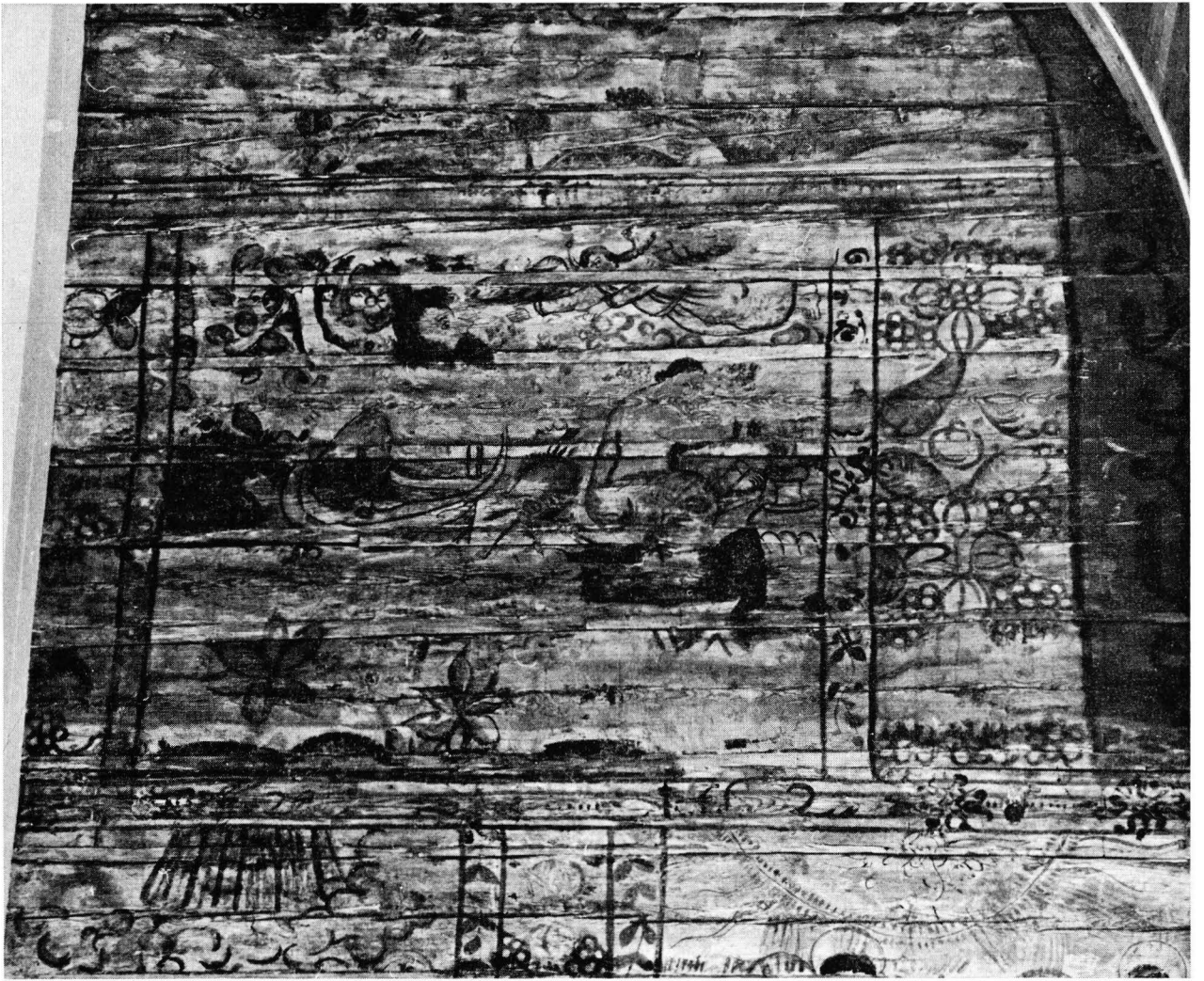
✓ 130. Syntiinlankeemus. Itäpäädyn yläosa, yläriivi. Pahasti turmeltuneen kuvan alapuolella kuorin sisustukseen kuuluneen ja v:ta 1659 varhaisemman kolmiotaulun jälki. Valok. PK 8. 11. 1965.

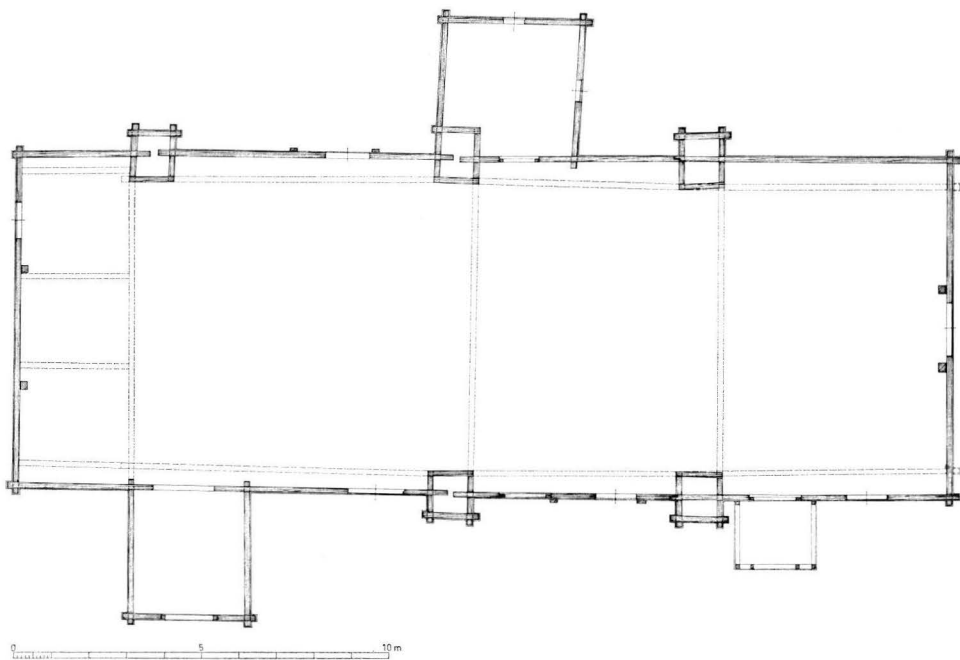
√ 131. Karkoitus paratiisista. Itäpäädyn yläosa, yläriivi. Valok. PK 8. 11. 1965.

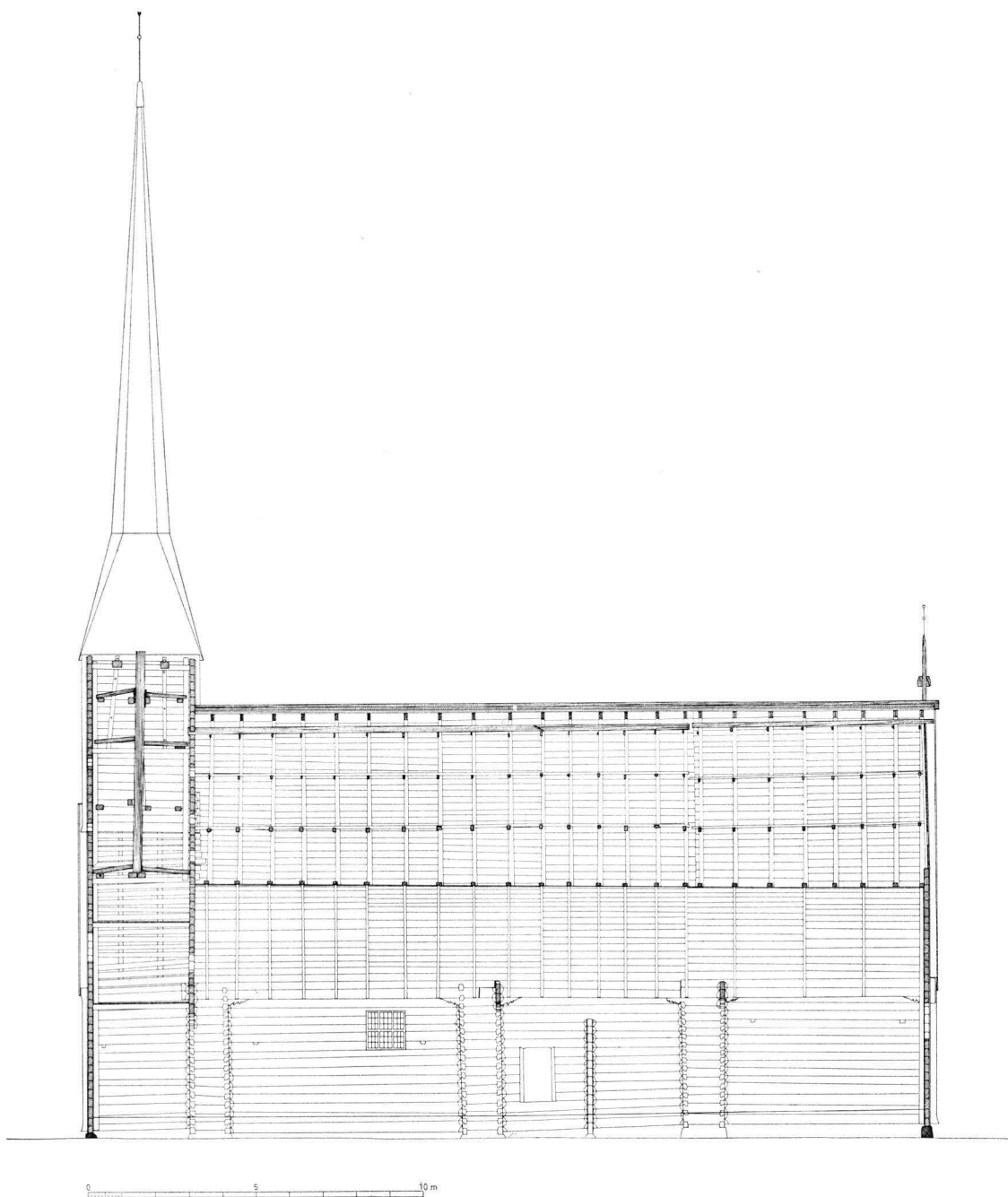
√ 132. Joonas merihirviön kidassa. Itäpäädyn yläosa, alarivi. Valok. PK 8. 11. 1965.

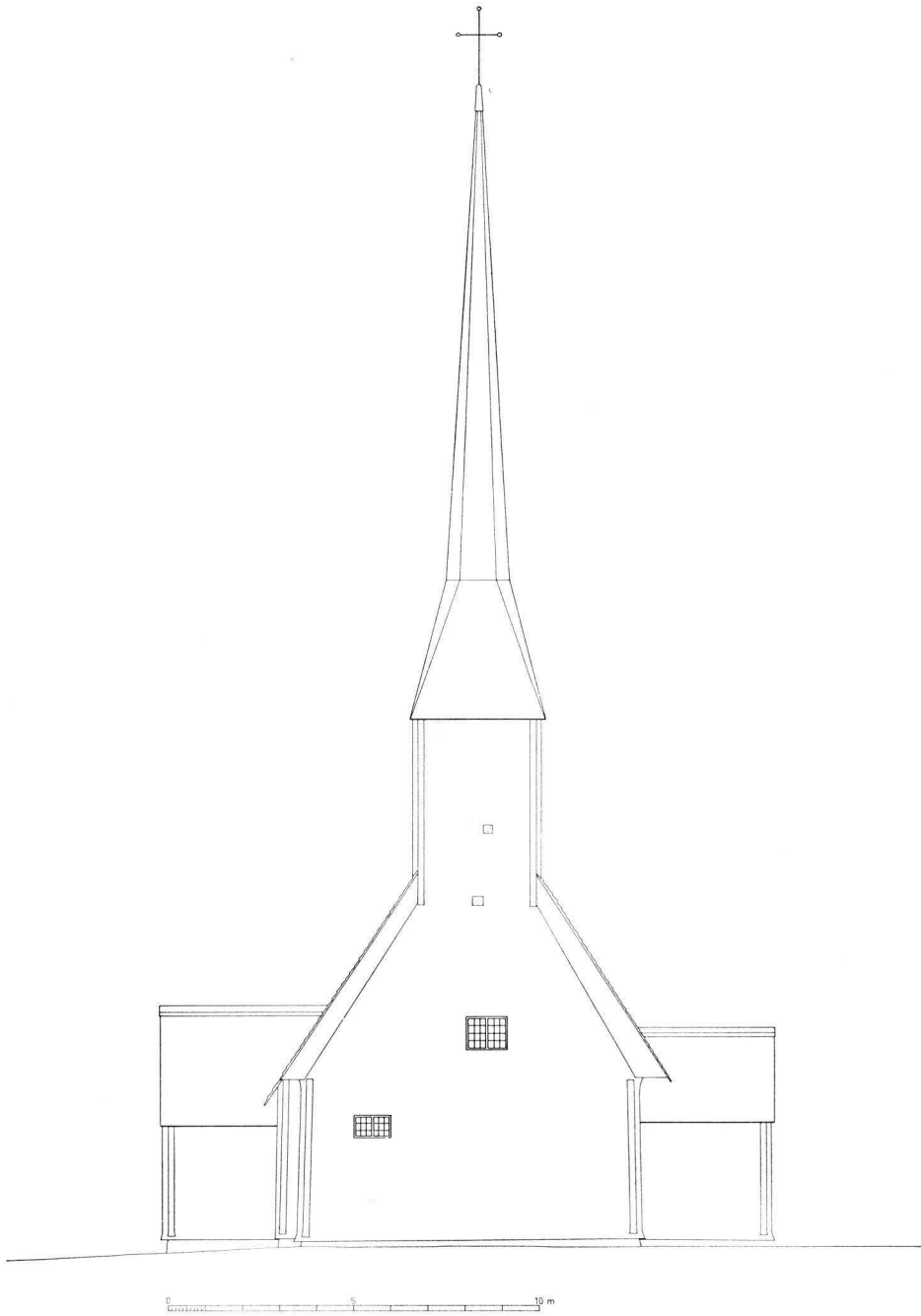
√ 133. Aabraham uhraa Iisakin. Itäpäädyn yläosa, alarivi. Valok. PK 8. 11. 1965.

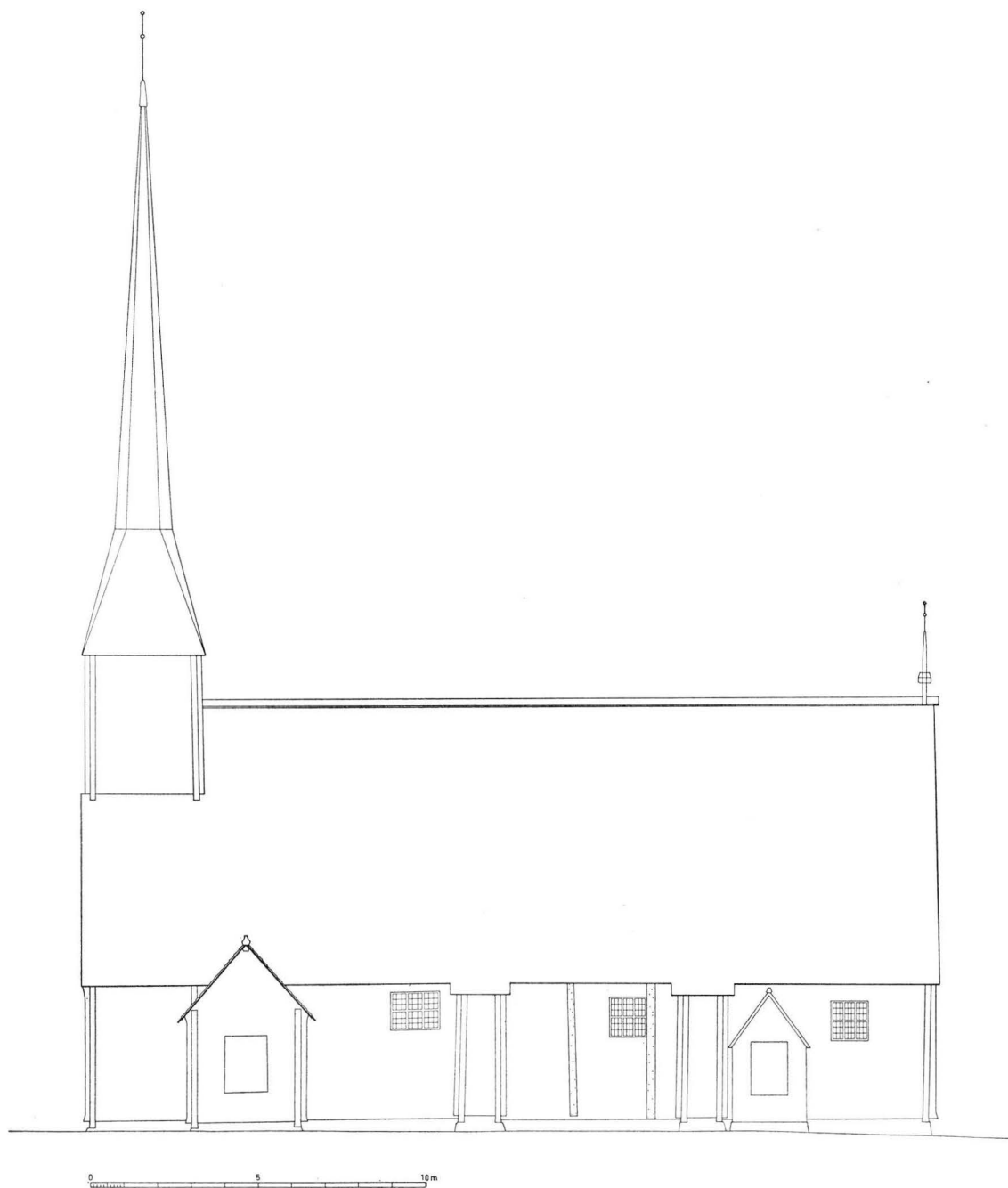
✓ 134. Pohjakaava.

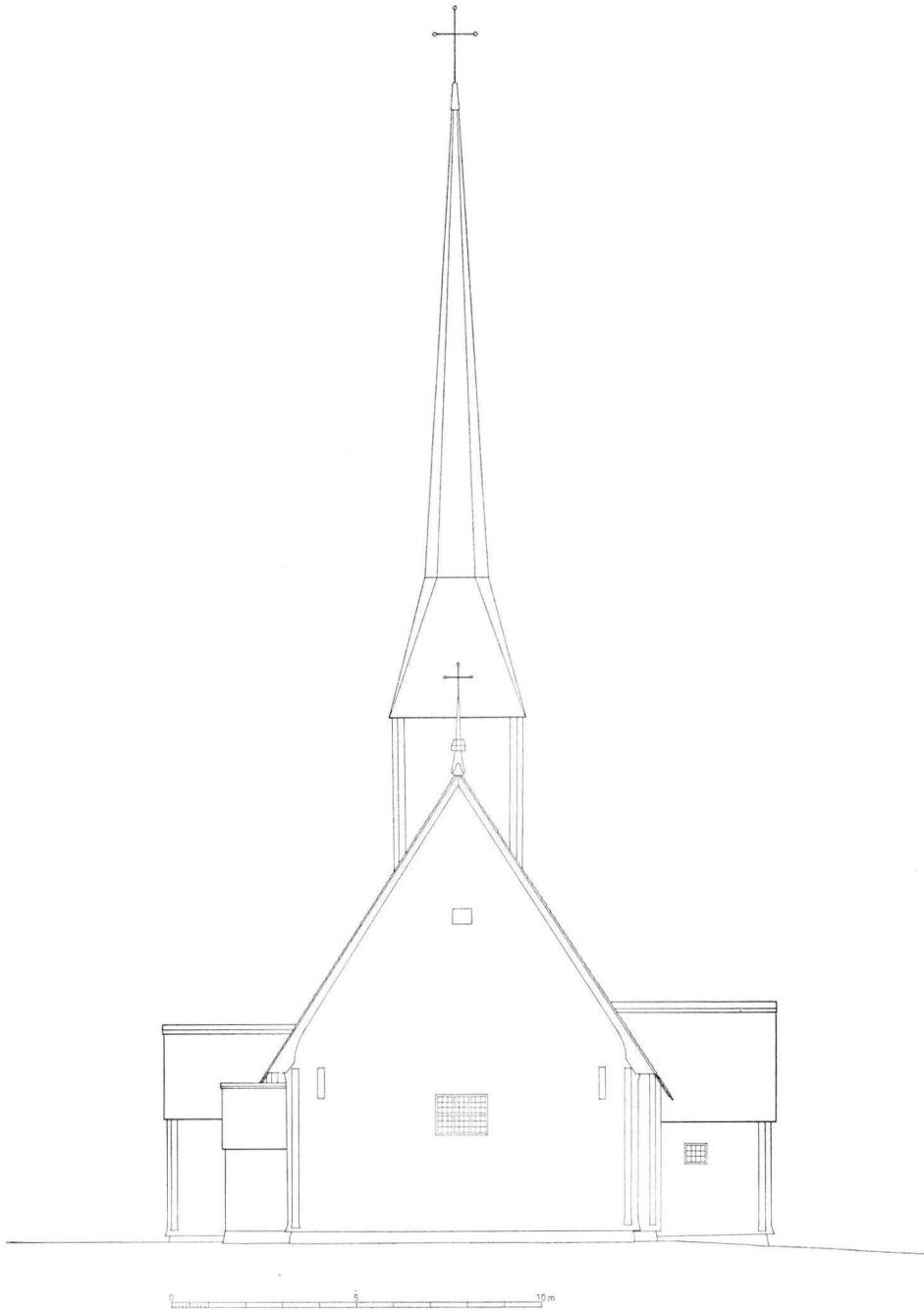
✓ 135. Pitkittäisleikkaus pohjoiseen.

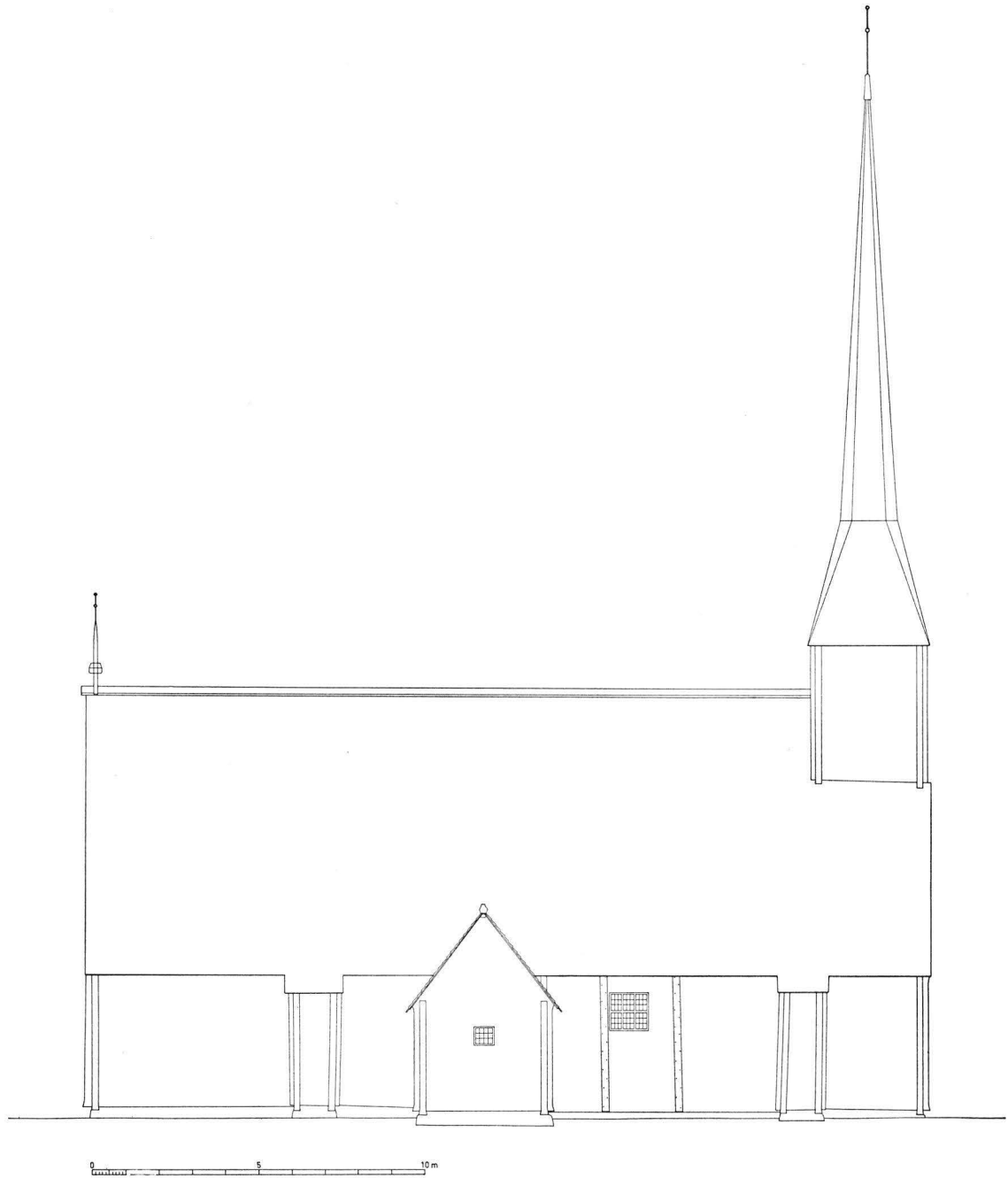

✓ 136. Länsisivu.

V 137. Eteläsivu.

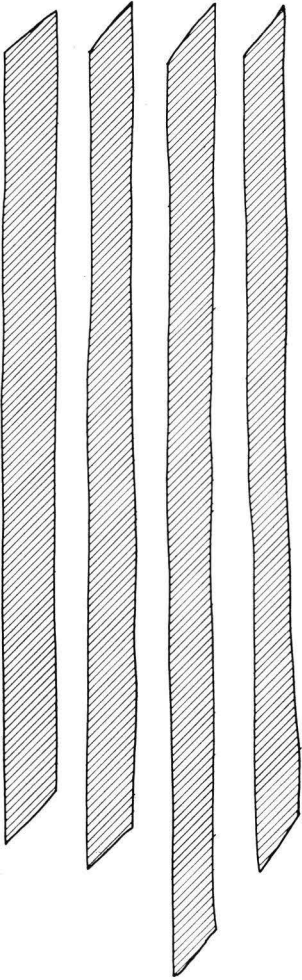

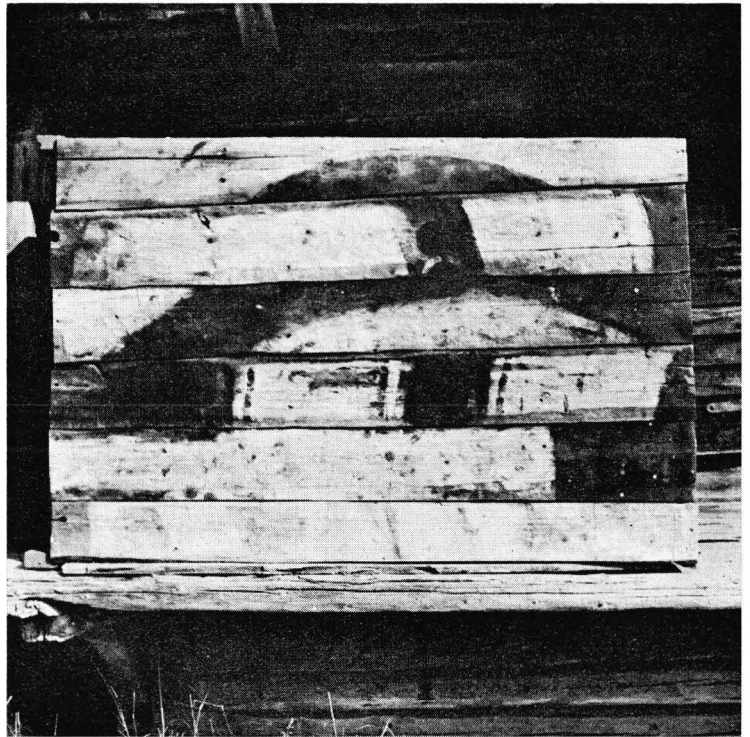
V 139. Pohjoissivu.

✓ 140. Uuden kuoritraveen kattotuoleja ja paanutuksen aluslaudoitusta idästä. Näihin rakenteisiin on käytetty vain uutta puutavaraa. Valok. PK 3. 10. 1964.

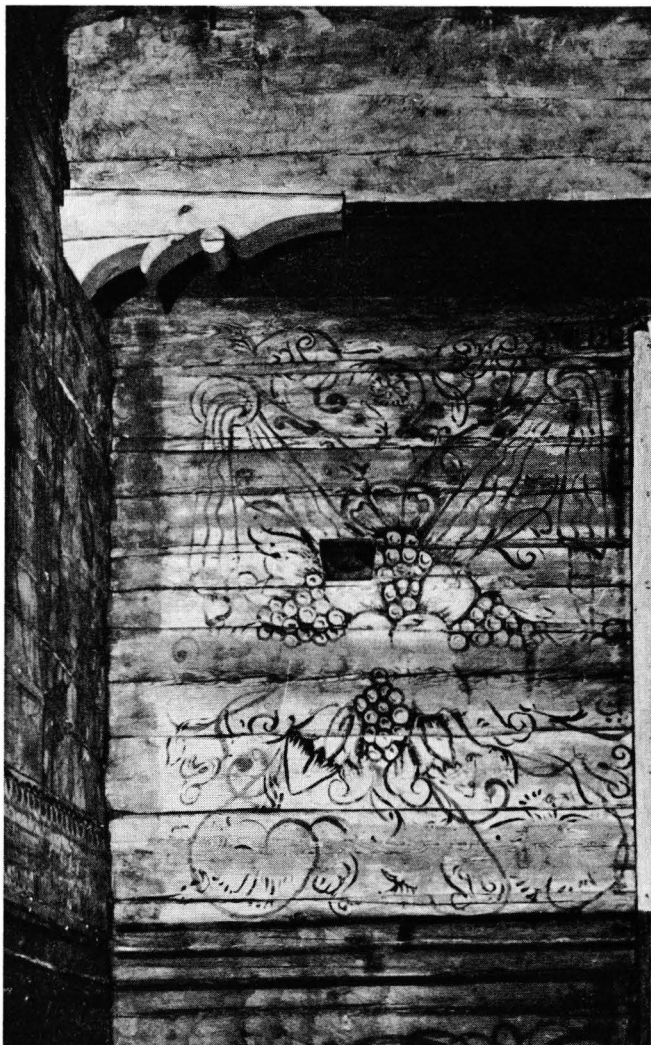
✓ 141

✓ 142

✓ 141. Holvin jatkoksen viistoreunaisia veistolautoja poikittaisleikkauksina. Nämä laudat oli v:n 1901 korjauksen jälkeen käytetty pappilassa säilytetyn kaapin takaseinään. EP—VT 1965—66. Mittakaava 1 : 2.

✓ 142. Edellisen kuvan holvilautoja pappilan kaapin takaseinässä. Maalauskatkelmat Lauri Galleniuksen käsialaa v:lta 1690. Valok. LP 11. 8. 1963.

✓ 143

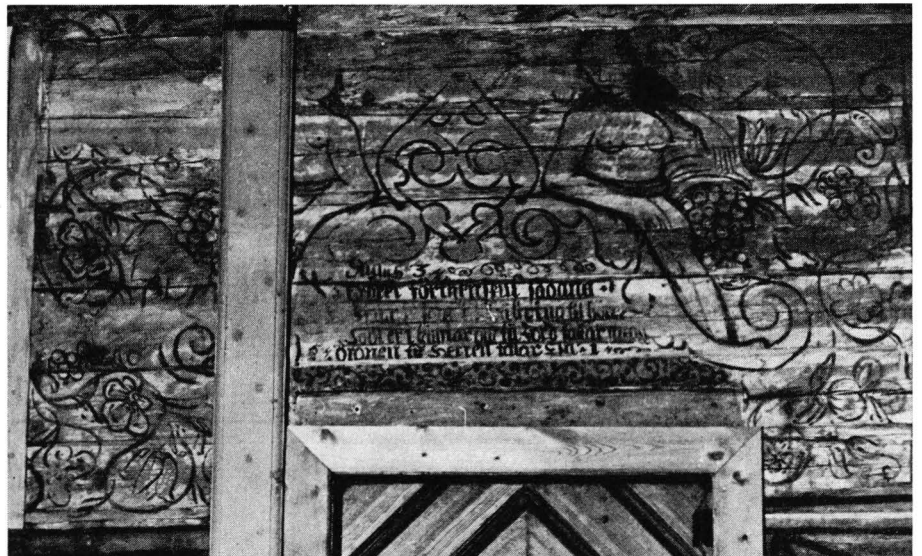
✓ 144

✓ 143. Kuorin eteläseinän täyteornamentiikkaa. Valok. PK 8. 11. 1965.

✓ 144. Uuden koillispilarin länsikyljen kasvikiemura- ja kukkakoristelua. Valok. PK 8. 11. 1965.

✓ 145

✓ 146

✓ 145. Kuorin pohjoisseinän Ecce homo -sommitelma. Alapuolella sakariston ja vasemmalla saarnatuolin ovi, molemmat v:lta 1756. Valok. PK 8. 11. 1965.

✓ 146. Kuorin eteläseinän kaksi runsaudensarvia pitelevää naishahmoa. Alapuolella papinovi. Valok. PK 8. 11. 1965.

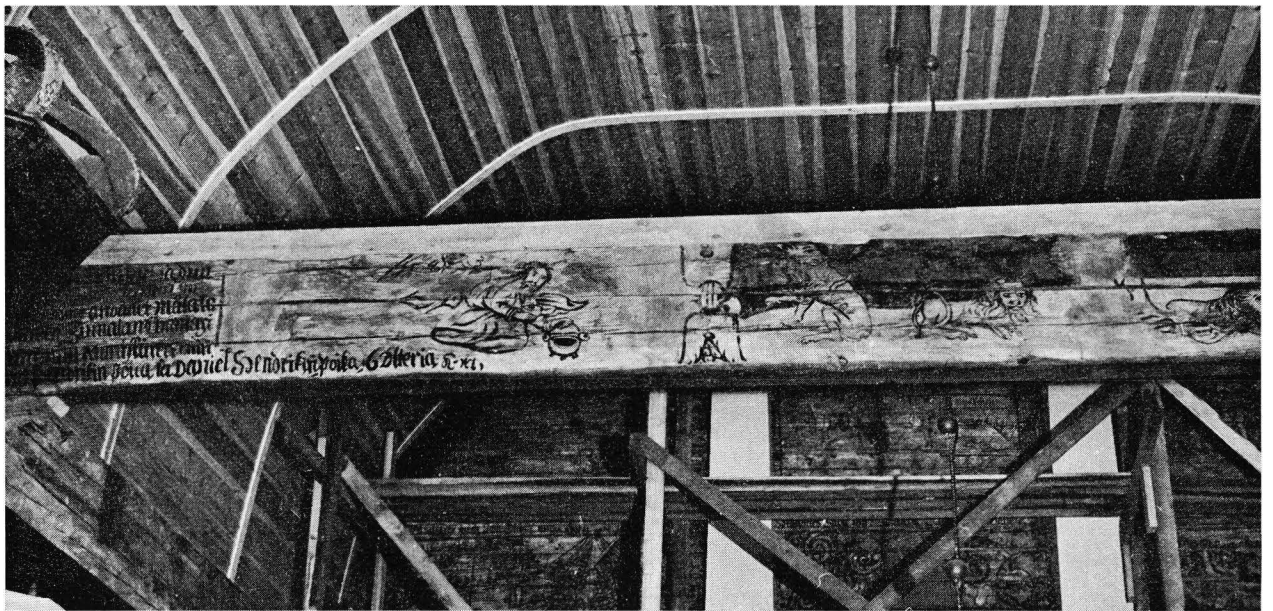
✓ 147

148

✓ 147. Caritas ja Spes kuoriholvin eteläkyljen ylemmässä kasettirivissä. Akvarelli. Victor J. Sucksdorff. SMY VI 1896, KM.

✓ 148. Kuorin poikittaisen sidehirren itäkyljen kasvikiemuroita. Valok. PK 8. 11. 1965.

✓ 149

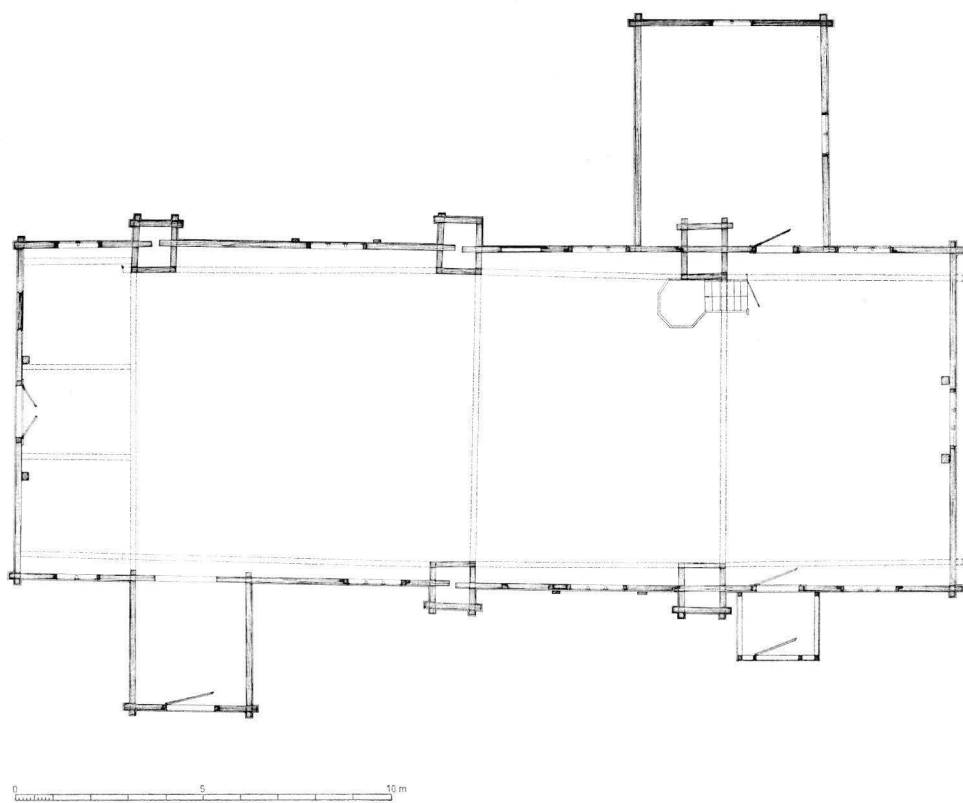
✓ 150 a

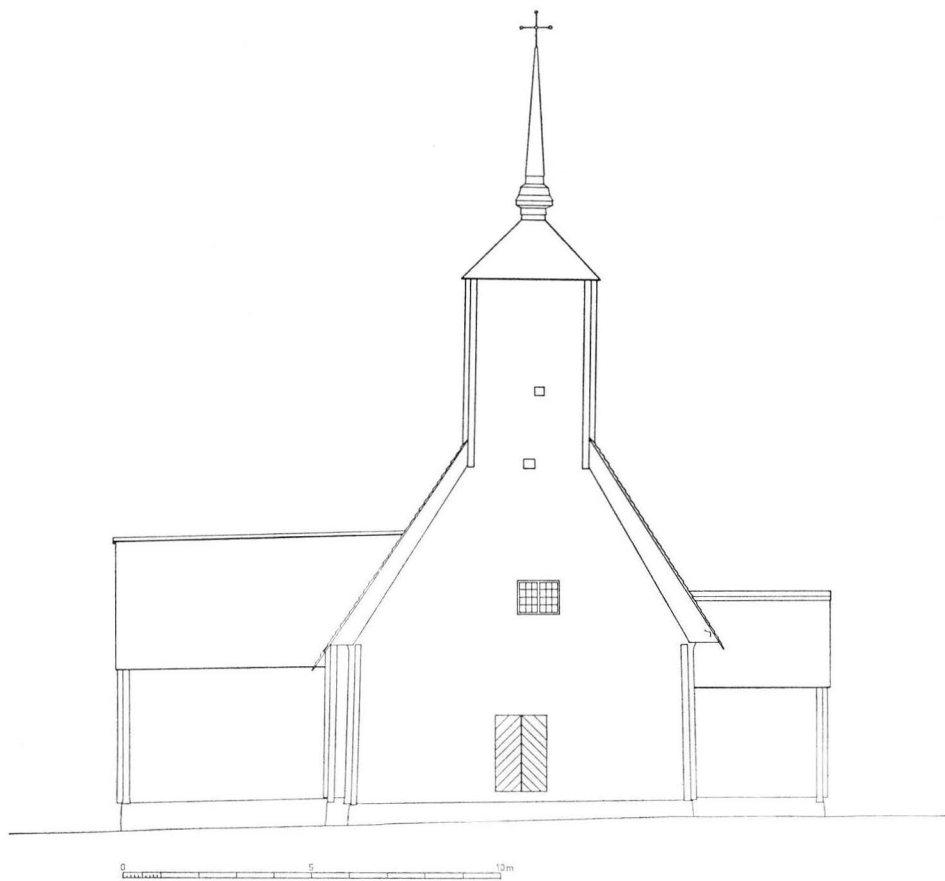
✓ 150 b

✓ 150

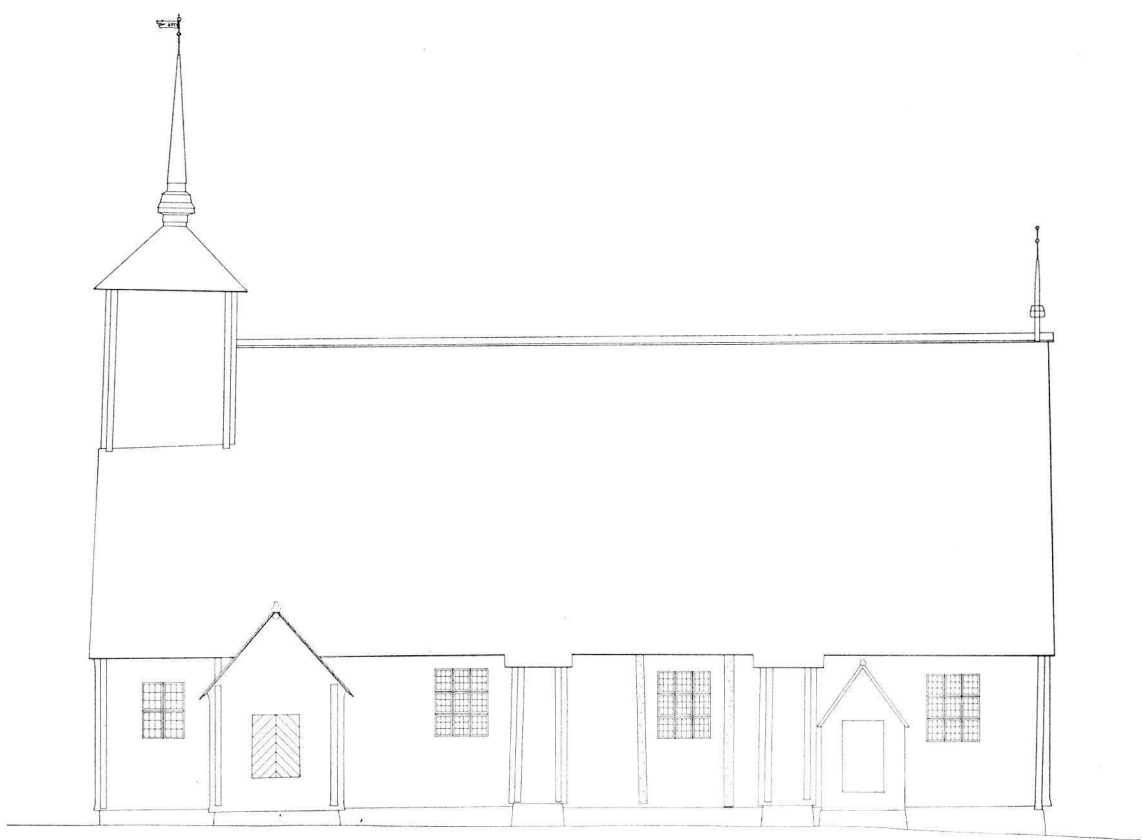
- ✓ 149. Kuorin poikittaisen sidehirren länsikyljen lahjoittajateksti ja Daniel jalopeurain luolassa. Valok. PK 8, 11, 1965.
 ✓ 150. Edellisen sommitelman yksityiskohtia. Valok. Veikko Kiljunen 1962. KM.

151. Pohjakaava.

✓ 152. Länsisivu.

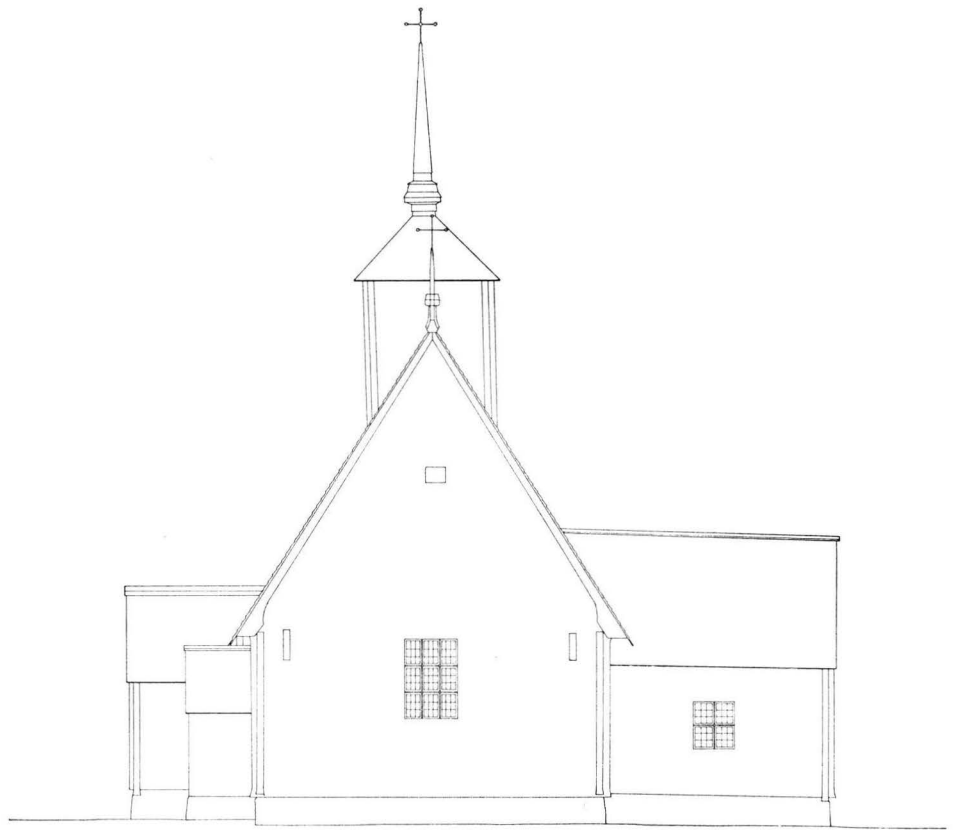

✓ 153

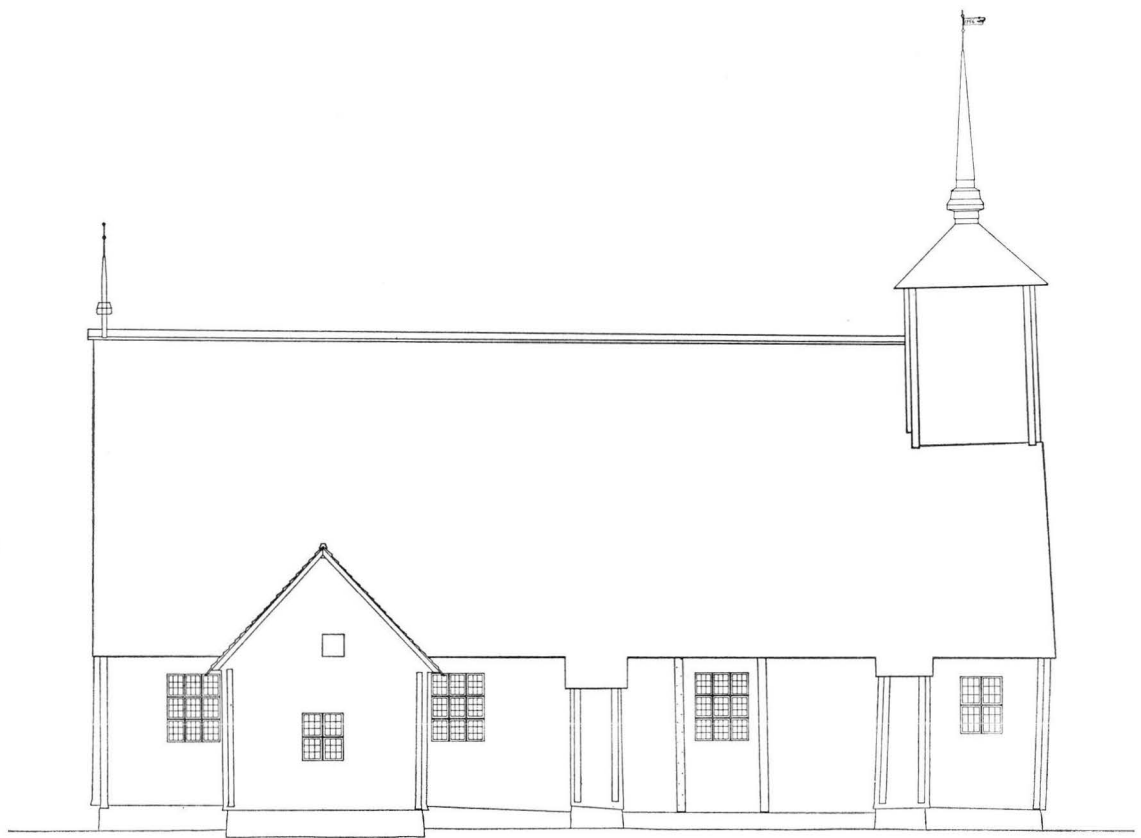
✓ 153. *Eteläsivu.*

✓ 154. *Itäsivu.*

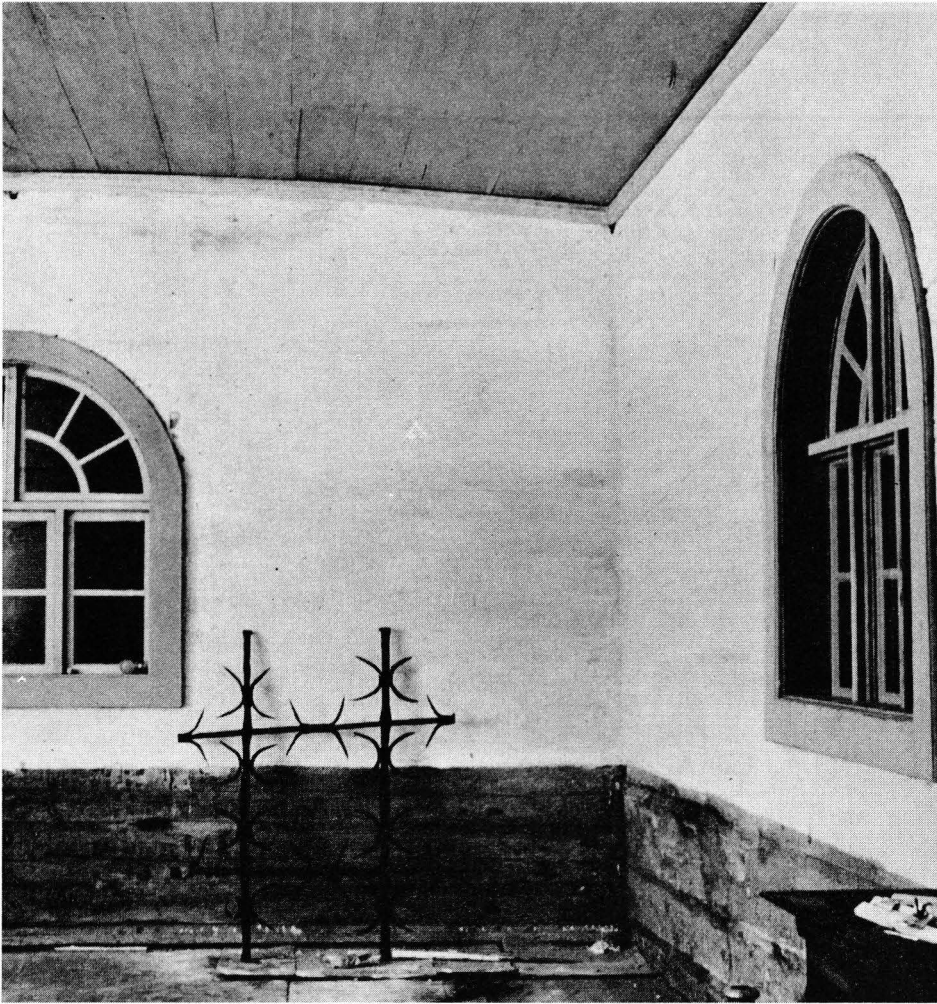
✓ 155. *Pohjoissivu.*

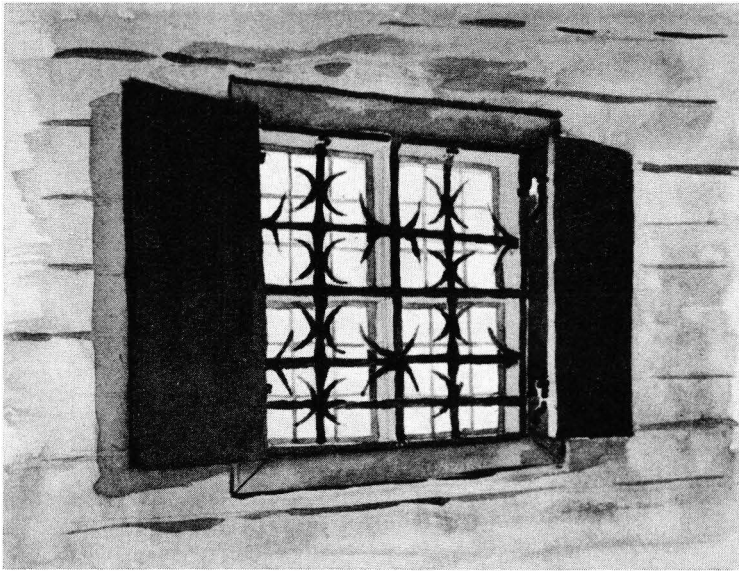
✓ 154

✓ 155

✓ 156

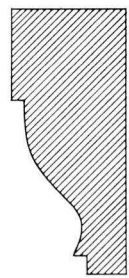

✓ 157

✓ 156. Sakariston sisätila. Laakea holvi alkuperäinen. V. 1781 pitäjänseppä Kalle Rautio takoi molempiin ikkunoihin rautaristikot. V. 1843 lisättiin ikkunoihin rautapellillä päällystetyt luukut. Itäinen ristikko poistettiin v. 1872—73 ja pohjoinen v. 1901 samalla kun ikkunat muutettiin pyörökaariseksi. Pohjoisikkunan ristikon säilynyt osa palautettiin restauroinnin yhteydessä. Valok. PK 8. 11. 1965.

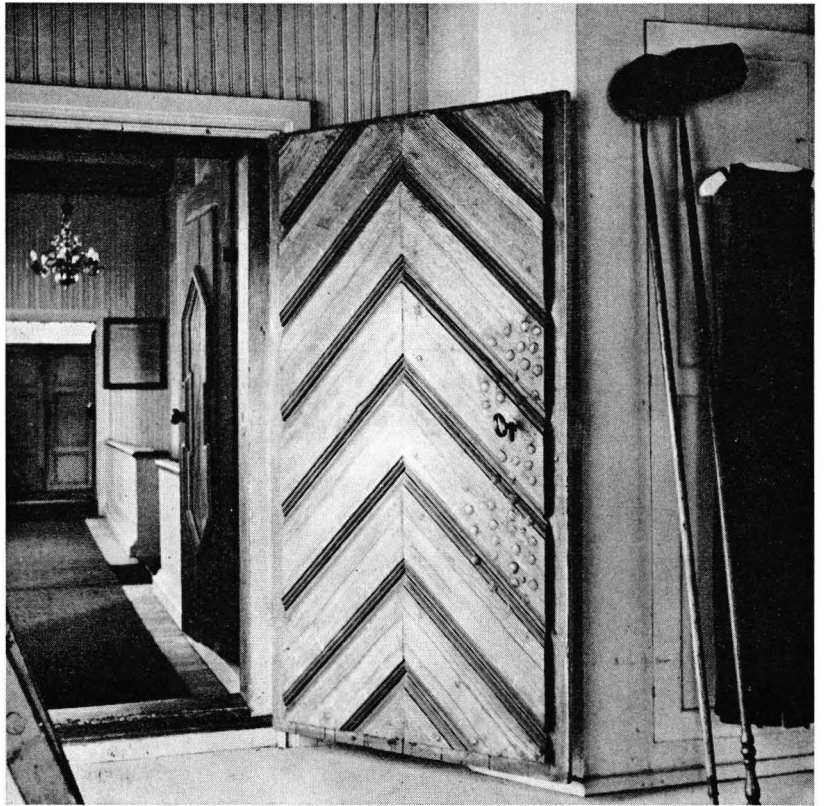
✓ 157. Sakariston pohjoisikkuna sisältä. Akvarelli. Victor J. Sucksdorff. SMY VI 1896, KM.

✓ 158. Sakariston alkuperäisen kattolistan profiili. EP—VT 1965—66. Mittakaava 1 : 2.

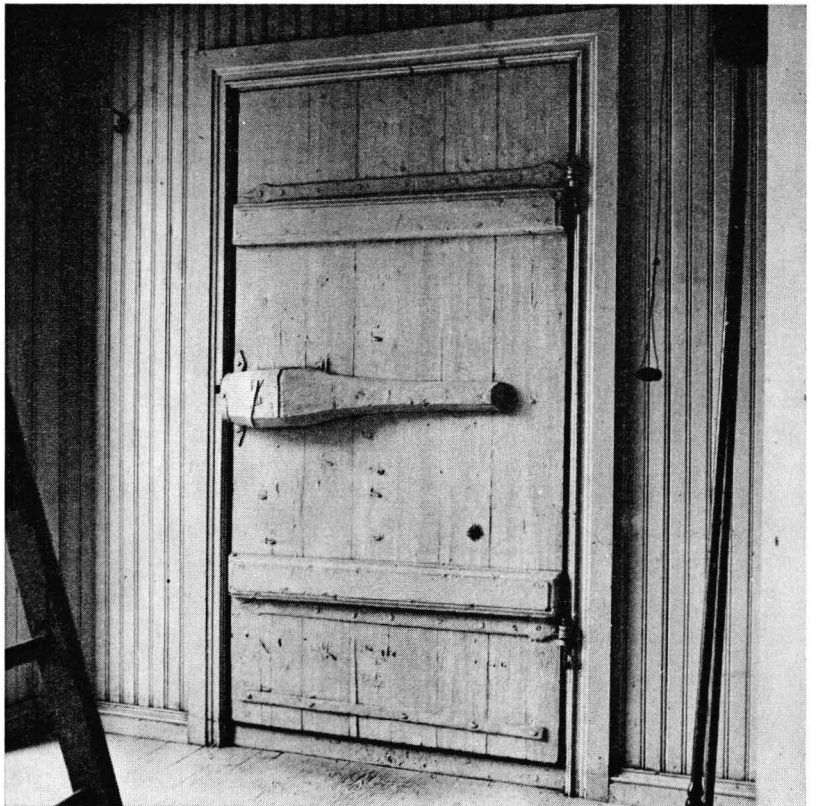

✓ 158

v 159 a.

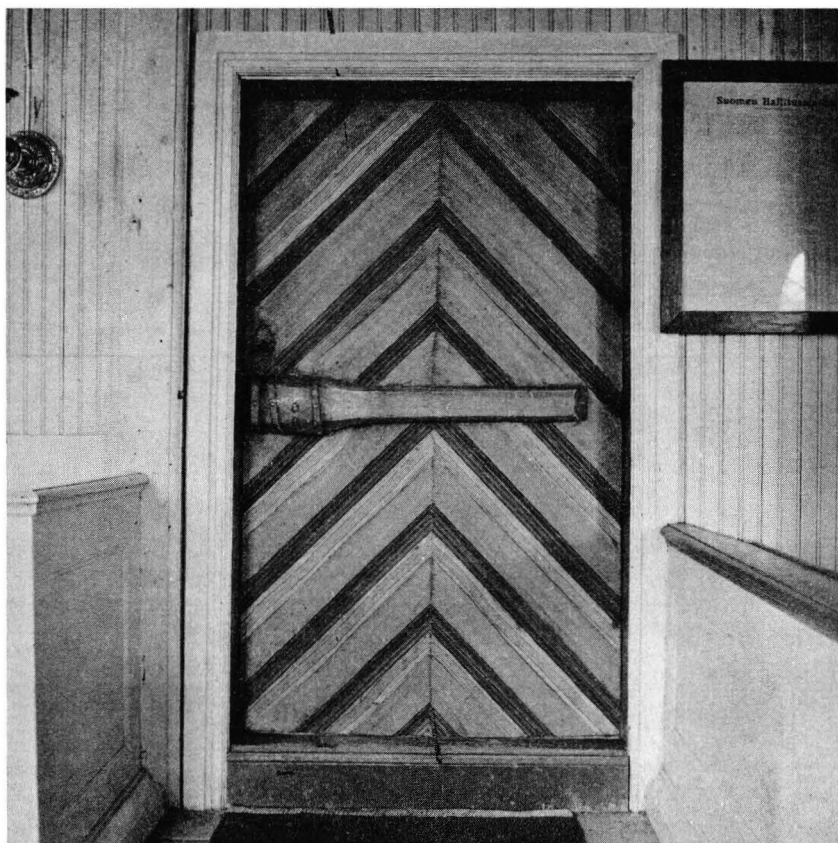
v 159 b.

159. Sakariston v. 1756 tehty sulka-paneeli-ovi v:n 1901 sisävuorauksen kehystämänä. Valok. LP 14. 7. 1956.

- √ 160. Runkohuoneen länsipäädyn v. 1756 tehty sulkapaneeliovi, joka v. 1830 käännettiin ulospäin avautuvaksi. Vino-
laudoitus oli sitä ennen ulkoseinän puolella. Kehyslaudat uusittu v. 1965. Raamatunlause ilmeisesti Mikael
Toppeliuksen tektaama v. 1756. Valok. PK 8, 11. 1965.

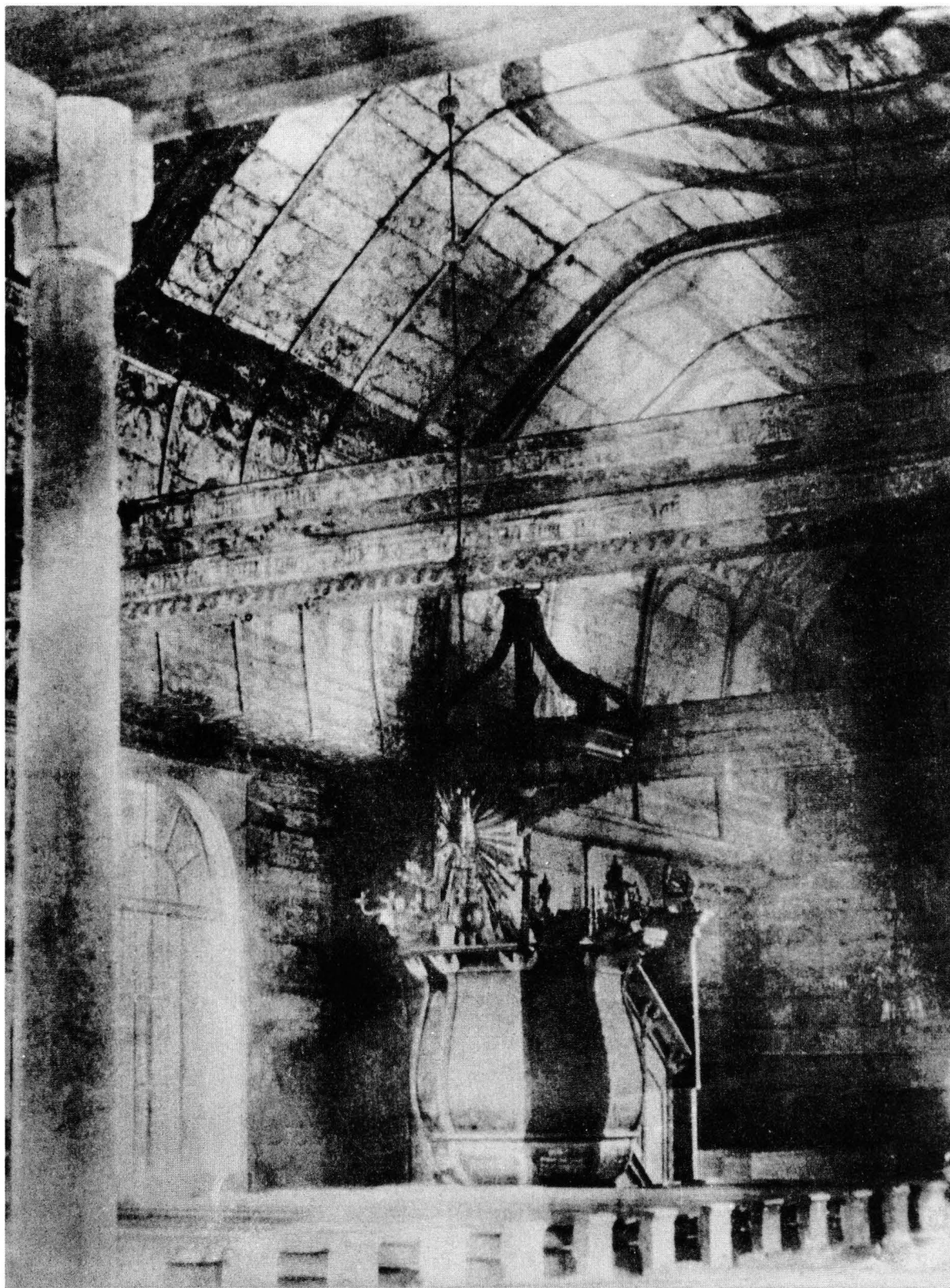
✓ 161

✓ 162

✓ 161. Sulkapaneloitu papinovi tehtiin v. 1756 ja käännettiin v. 1830 ulospäin avautuvaksi. Vinolaudoitus oli sitä ennen eteisen puolella. Valok. LP 14. 7. 1956.

✓ 162. Tapulissa säilytetyn balusterikaiteen osa, nähtävästi v:n 1756 alttarinkehästä. Valok. LP 13. 8. 1954.

√ 163. Pitäjännikkari Johan Kankaan v. 1756 tekemä saarnatuoli lehterin alta lounaasta. Yksiyiskohta valokuvasta, mhd. J. R. Aspelin 1892. KM negat. 253.

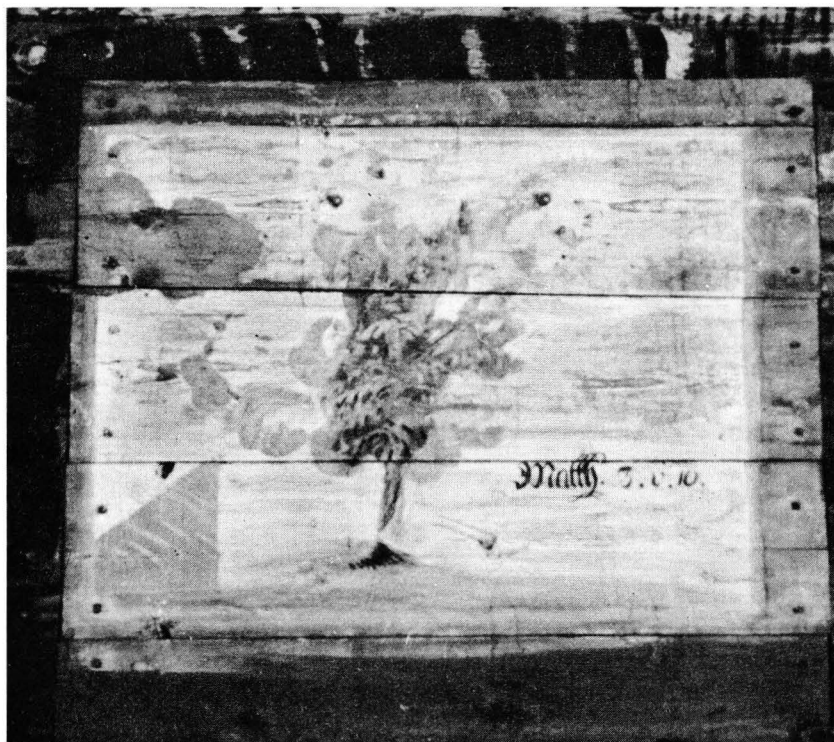

✓ 1-3

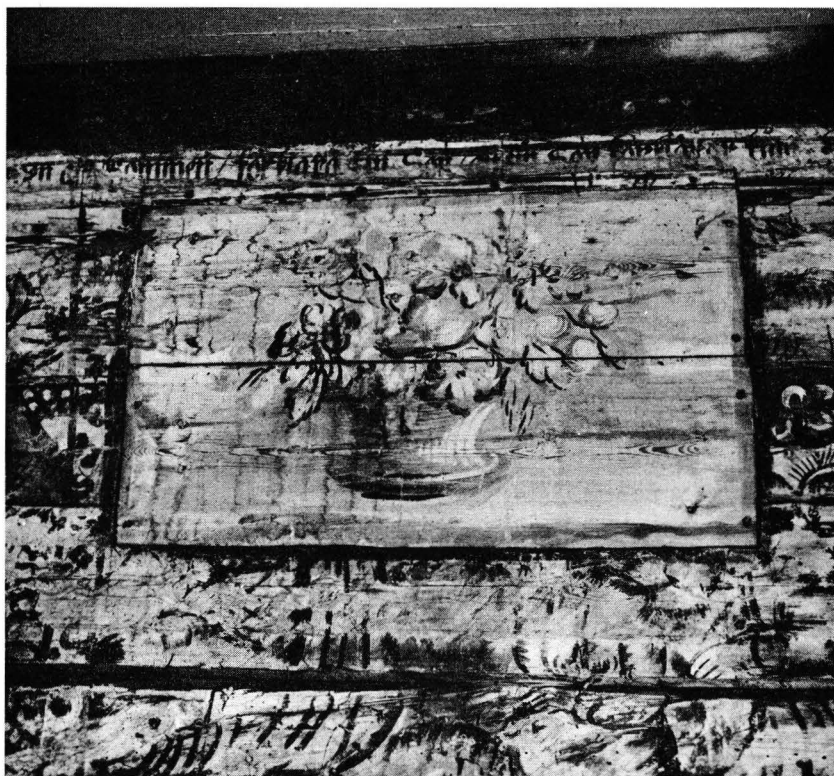

✓ 4-7

✓ 164. Mikael Toppelius maalasi saarnatuolin sen valmistumisvuonna. Pöntön ja porraskaiteen kuvasommitelmat liittyvät Vuorisaarnaan (Matt. 5 : 3, 4, 6, 8, 9, 10, 11). Tässä niitä edustavat Armas Lindgrenin tekemät jäljennökset (1-2, 4-7 lyijyk. ja kevyt vesiväri, 3 vesiväri). SMY VI 1896, KM.

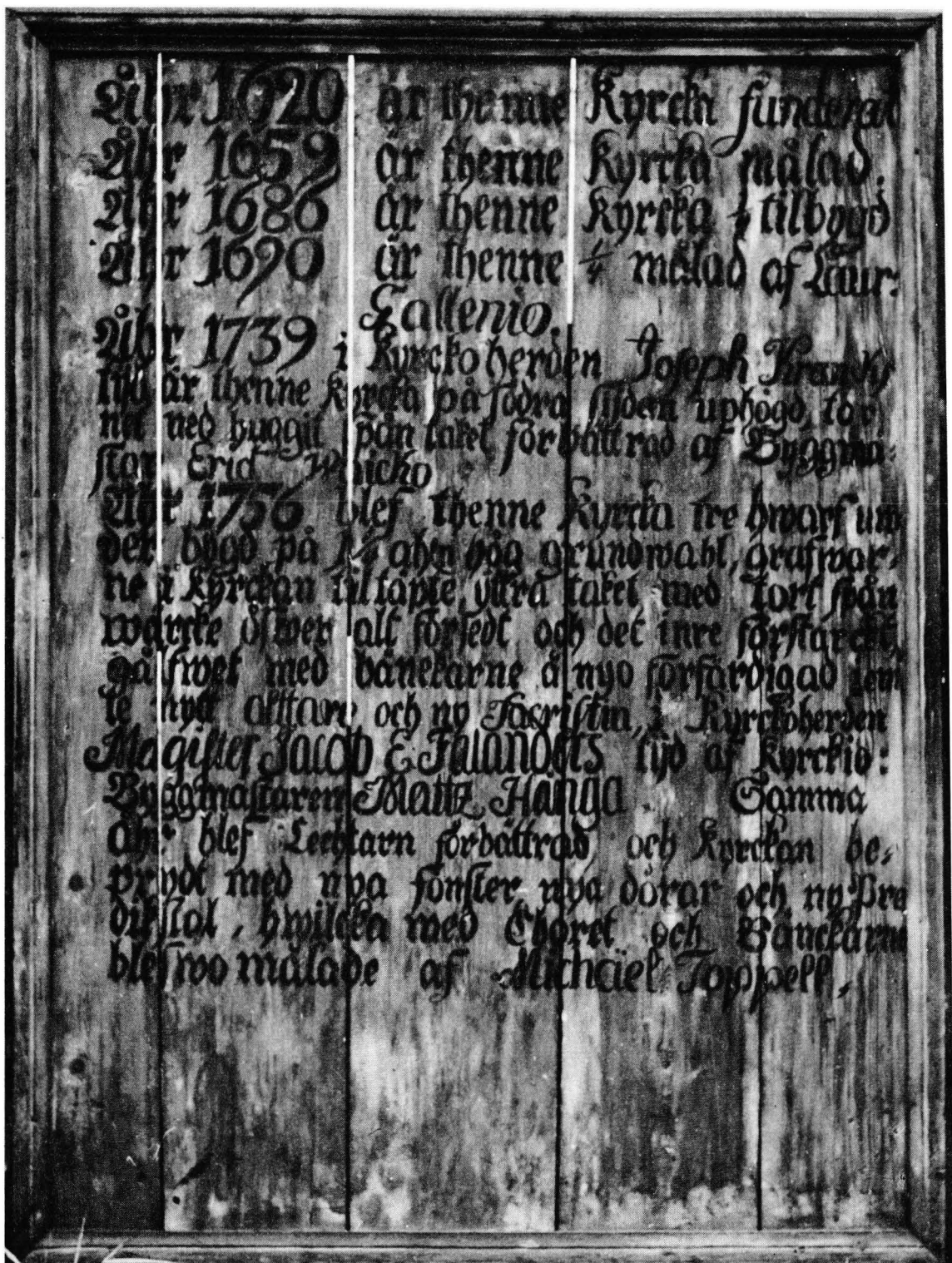
✓ 165

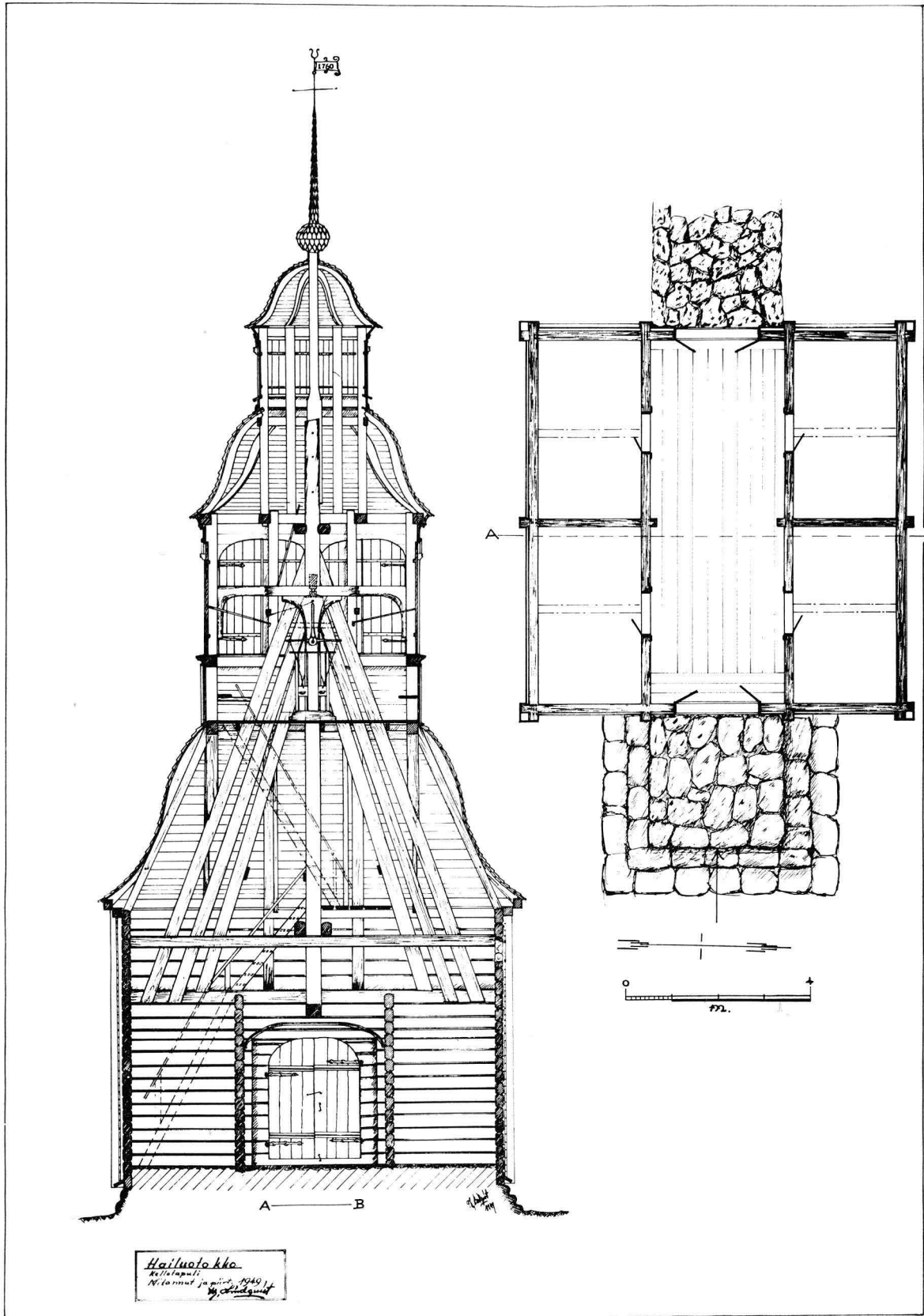
166

✓ 165. Kun alkuperäinen sakaristo purettiin sen ovi tukittiin ja täytelaudoille ilmeisesti Mikael Toppelius maalasi hedelmäpuun, jonka juurella on kirves (Matteus 3 : 10). Valok. LP 12. 8. 1964.

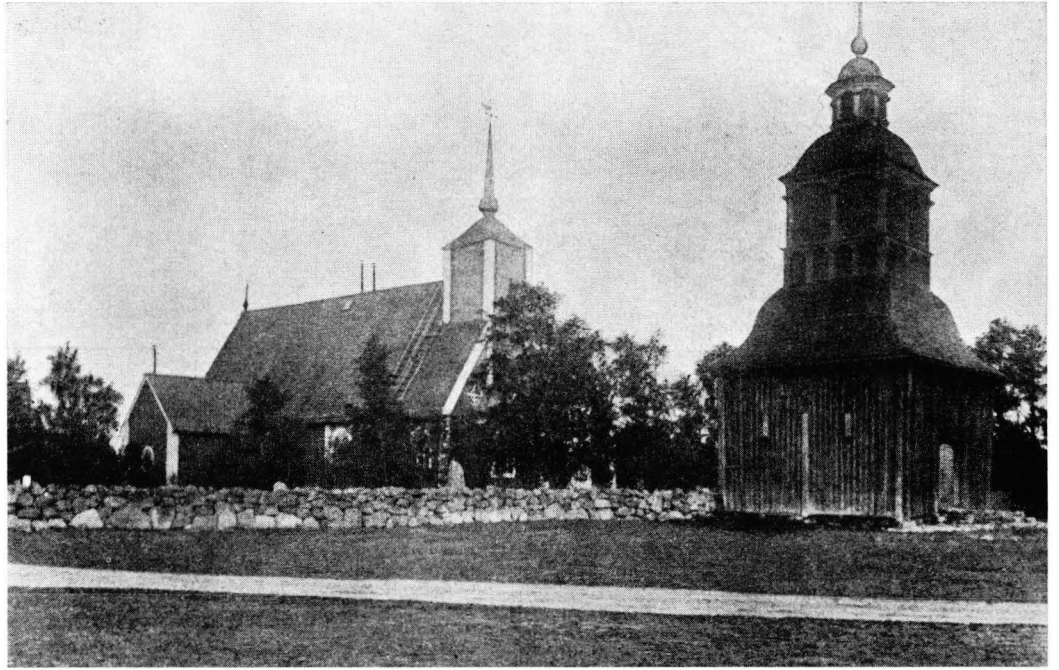
✓ 166. Länsipäädyn pohjoisosan ikkuna tukittiin. Täytelaudoille maalattu kukkakoriaihe on ilmeisesti Mikael Toppeliuksen. Valok. LP 12. 8. 1964.

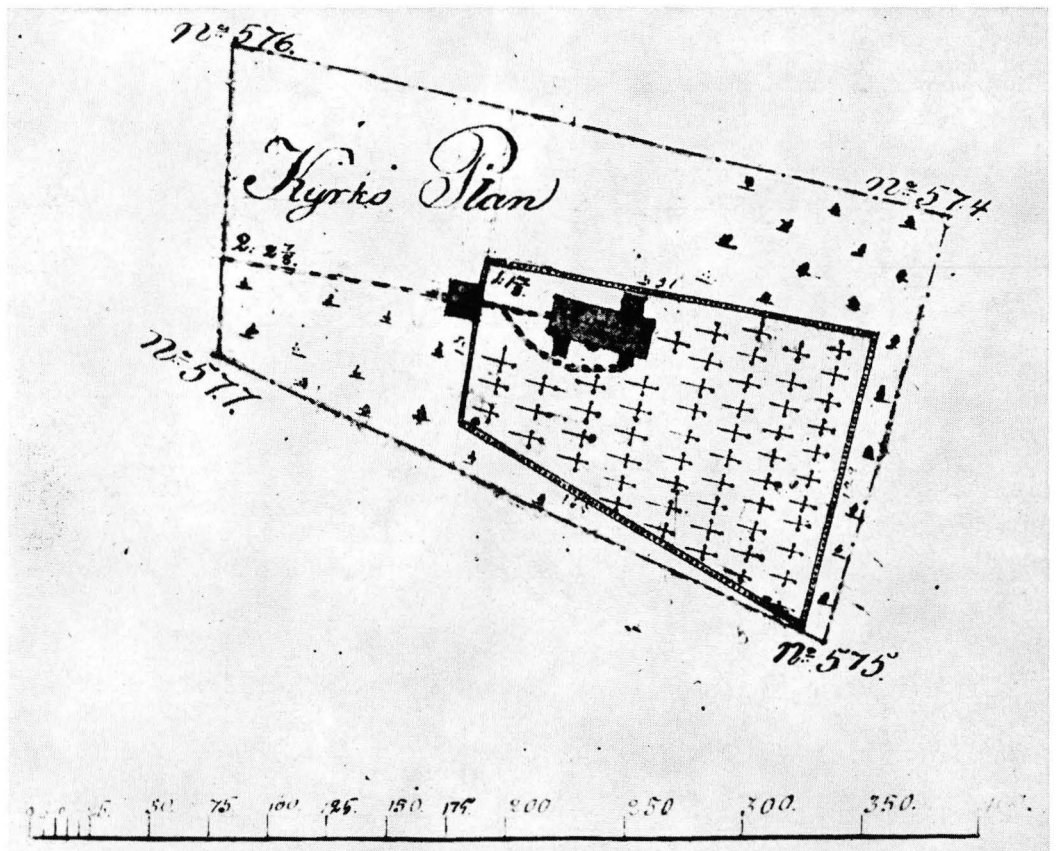
V 167. Korjaustyön päätteksi asetettiin kirkkoon muistotaulu, jonka maalaustyö kaikesta päättien on Mikael Toppe-
 liuksen käsialaa. Taulu riippui v:een 1901 kaakkoispilarin pohjoiskyljessä. Valok. LP 14. 7. 1956.

168. Tapulin pystyleikkaus itään ja pohjakaava. Th. Lindquist 1949. KM. — Pohjakerroksen ulkoseinät olivat lievästi liuhalle salvotut.

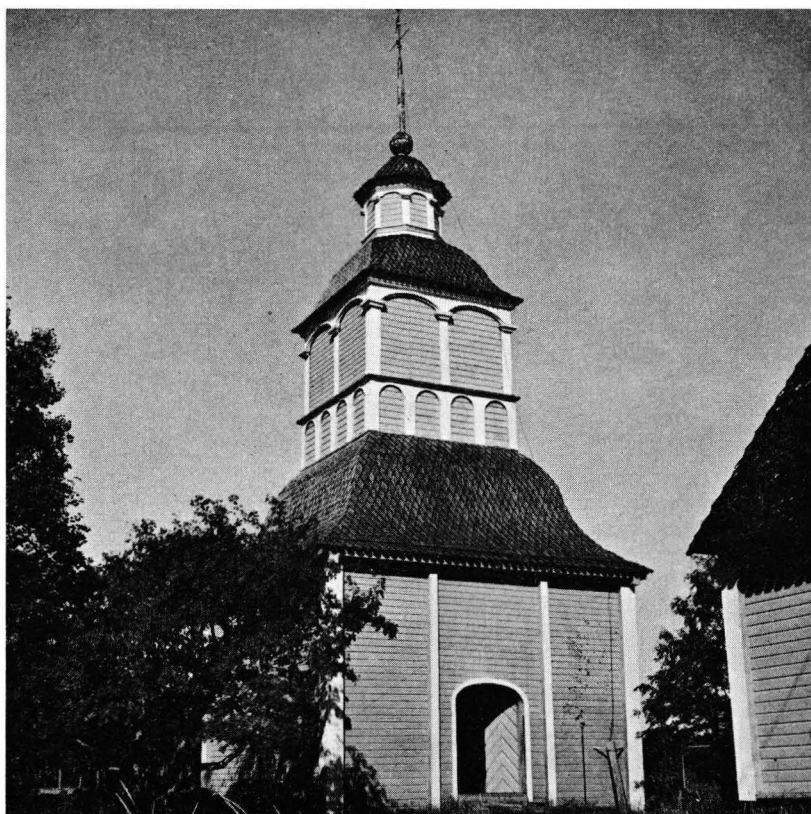

✓ 169

170

- ✓ 169. Kirkko ja tapuli luoteesta. Kirkossa v. 1901 tehty korjaus on vasta valmistunut, mutta tapulissa on vielä v. 1830 tehty pystyvuoraus, joka sitten v. 1904 uusittiin vaakasuoraksi ponttilautavuoraukseksi. Valok. KM, 1901 tai 1902.
- ✓ 170. Maanmittari A. Hammarin v. 1836 piirtämä kirkkotarhan kartta. Inv. kirja 1826. Länsi- ja eteläsiivu ovat sittemmin pysyneet entisillä paikoillaan. Kirkkotarhaa oli laajennettu itään v. 1823 ja 1835. V. 1868 seurasi laajennus pohjoiseen ja itään sekä v. 1914 vielä kerran itään. Viimeistään v:sta 1826 alue oli kivistä ladotun aidan suojaama.

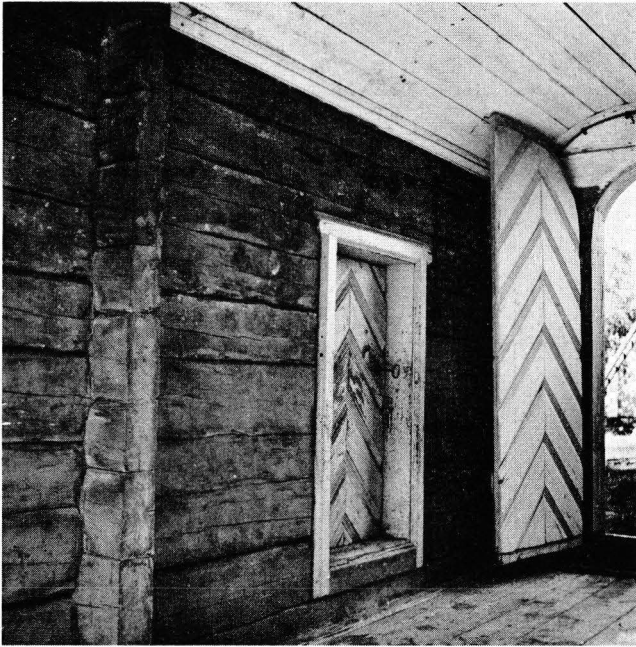
✓ 171

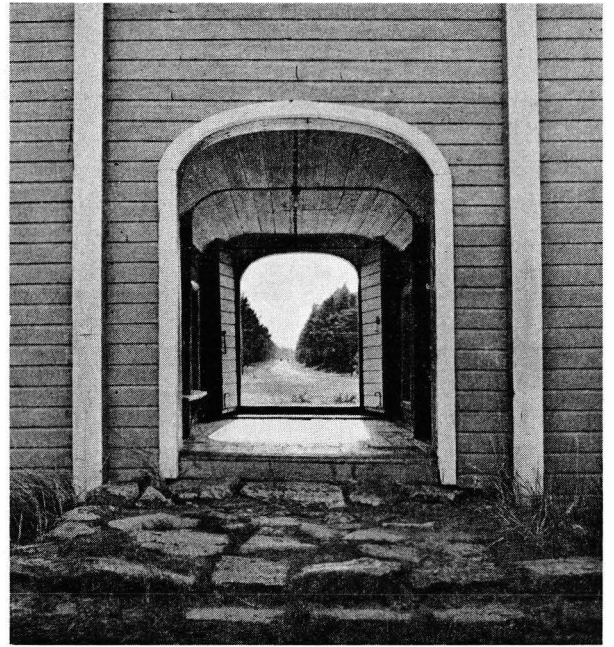
✓ 172

✓ 171. Tapuli kaakosta. Tämän ulkoasun tapuli sai v:n 1904 korjauksessa. Valok. LP 14. 7. 1956.

✓ 172. Tapulin yläosa koillisesta. Valok. LP 13. 8. 1954.

✓ 173

✓ 174

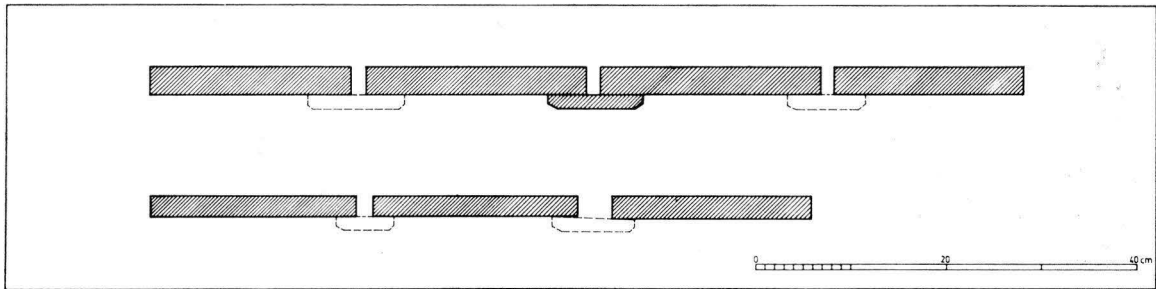

✓ 175

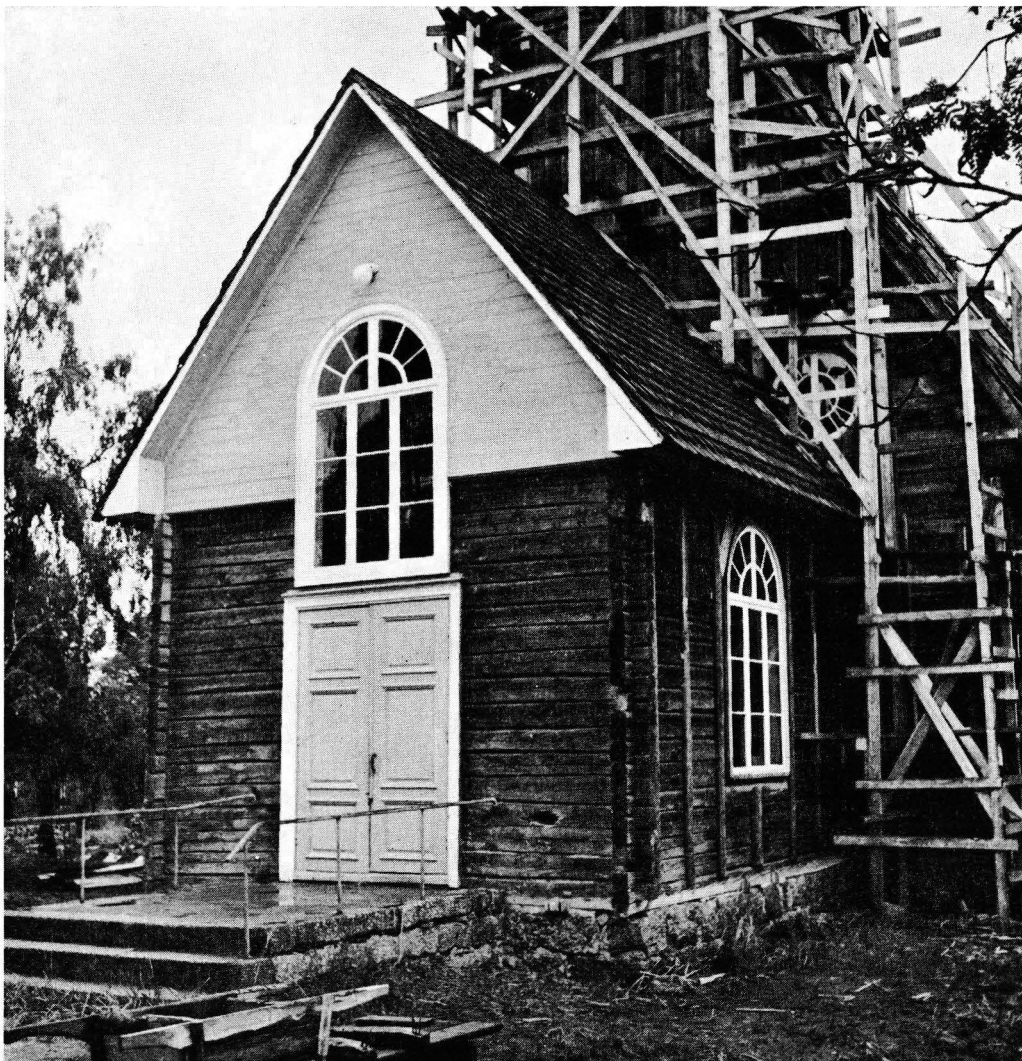
✓ 173. Läpikäytävä koilliseen. Valok. LP 14. 7. 1956.

✓ 174. Läpikäytävä länteen ja kirkkotarhan puoleinen käytäväkiveys. Valok. LP 14. 7. 1956.

✓ 175. Läpikäytävä lounaaseen. Valok. LP 14. 7. 1956.

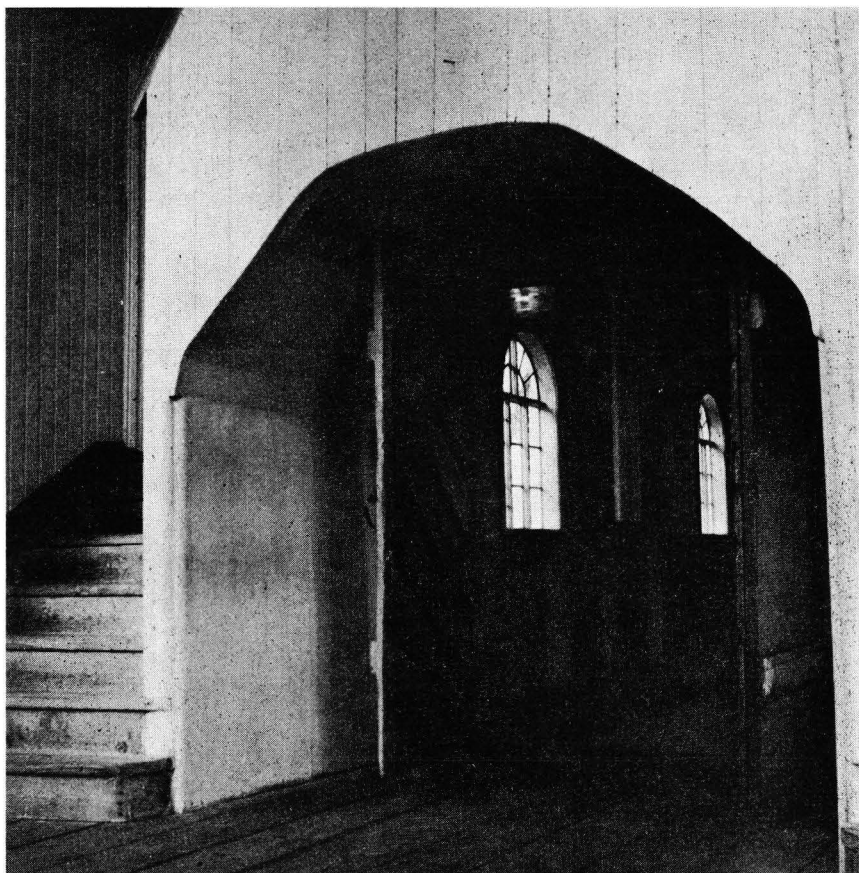
✓ 176

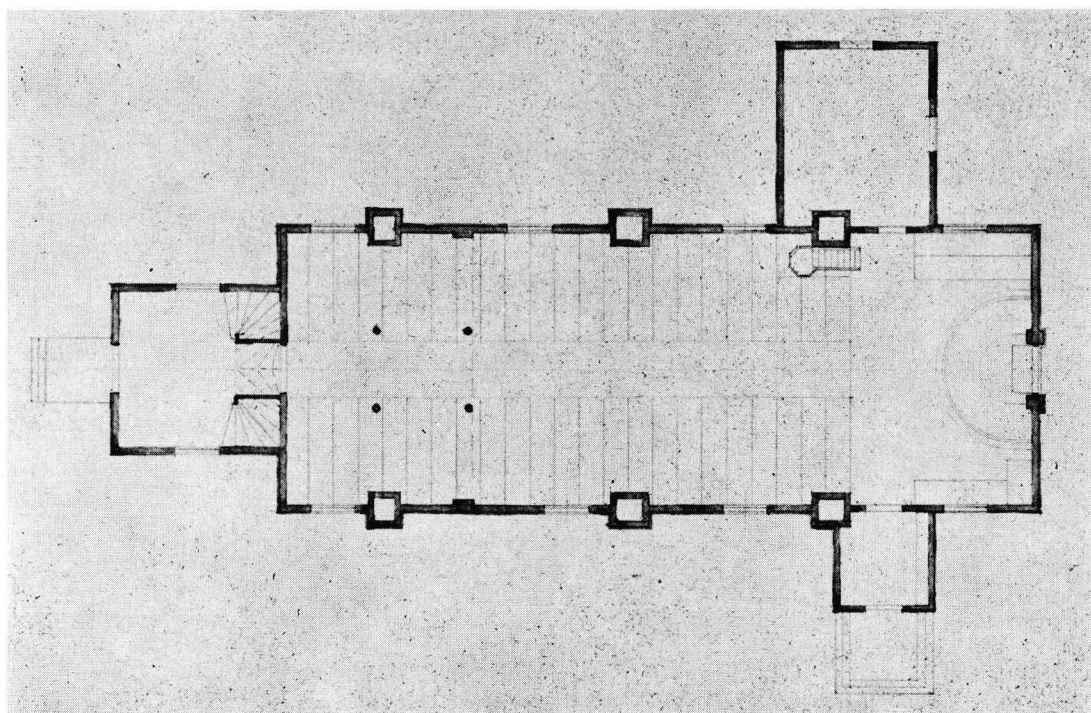
✓ 177

✓ 176. Ylh. sakariston pohjoispäädyn pystylaudoitusta, ilmeisesti v:lta 1838. — Alh. tornin eteläseinän vastaavanlaista laudoitusta v:lta 1831 tai 1838. EP — VT 1965—66. Mittakaava 1 : 8.

✓ 177. V:ien 1872—73 peruskorjauksessa lisätty länsieteininen restauroinnin aikana. Ulkoseinät olivat v:een 1901 vuoraamattomat. Ikkunoiden malli saatiin runkokuoneesta, johon jo v. 1847 oli tehty entisiä isommat pyörökaariset ikkunat. Valok. LP 12. 7. 1965.

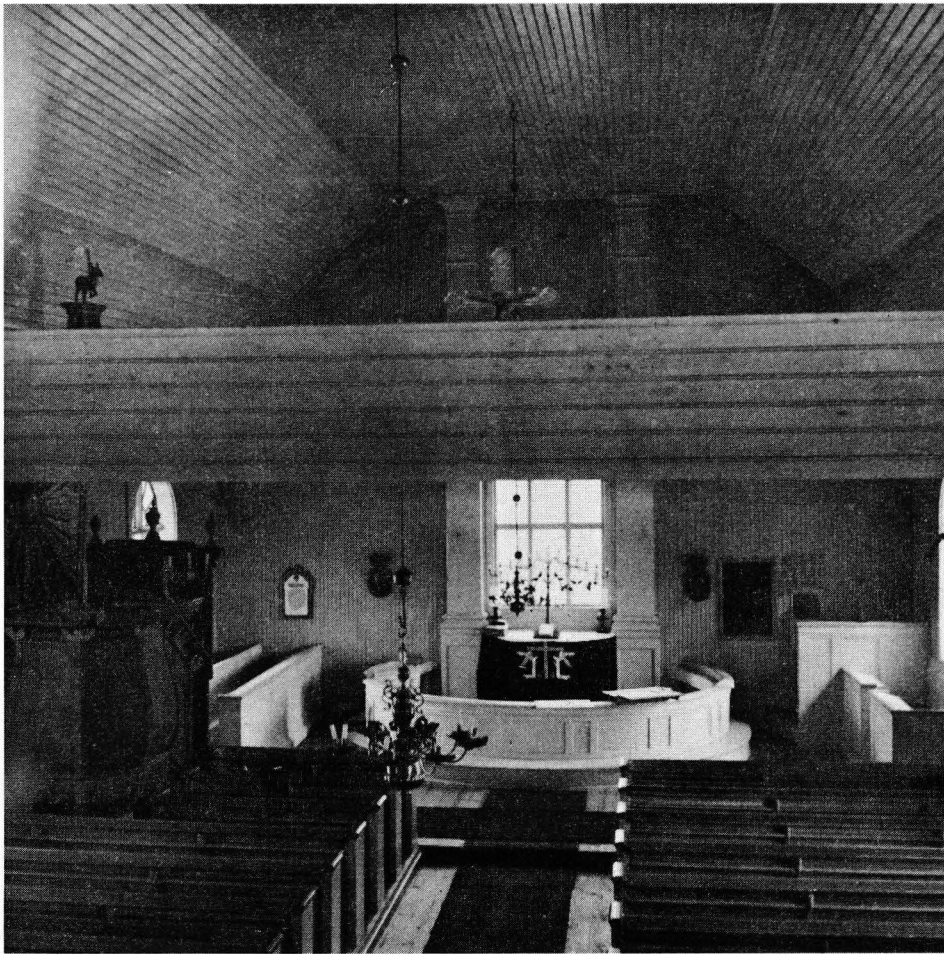

178

179

178. Länsieteiseen sisältyi samanaikaisesti uusitulle lehterille johtavat, kaksijakoiset portaat, joiden etuseinämä kehysti runkokuoneen v. 1756 tehtyä päätyovea. Valok. Th. Lindquist 1949. KM.
179. Pohjakaavamittaus, jossa v:ien 1872–73 korjauksen tulokset. Mittakaava 1 : 250. Yksityiskohdissa virheitä. Lounaispilaria ei ole koskaan ollut ja ulkonurkat olivat kauttaaltaan pitkänurkkia. SMY VI 1896, KM.

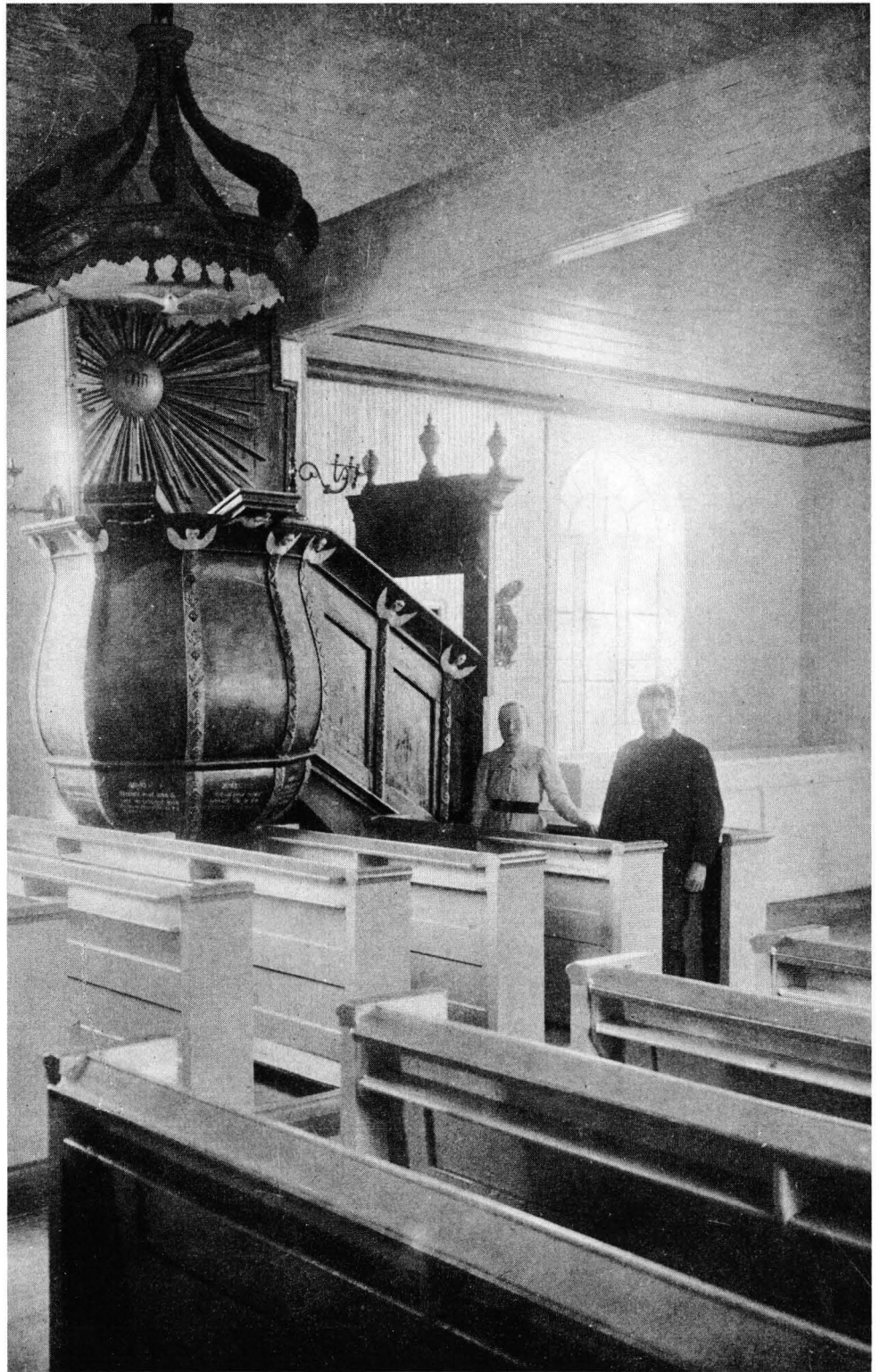
✓ 180

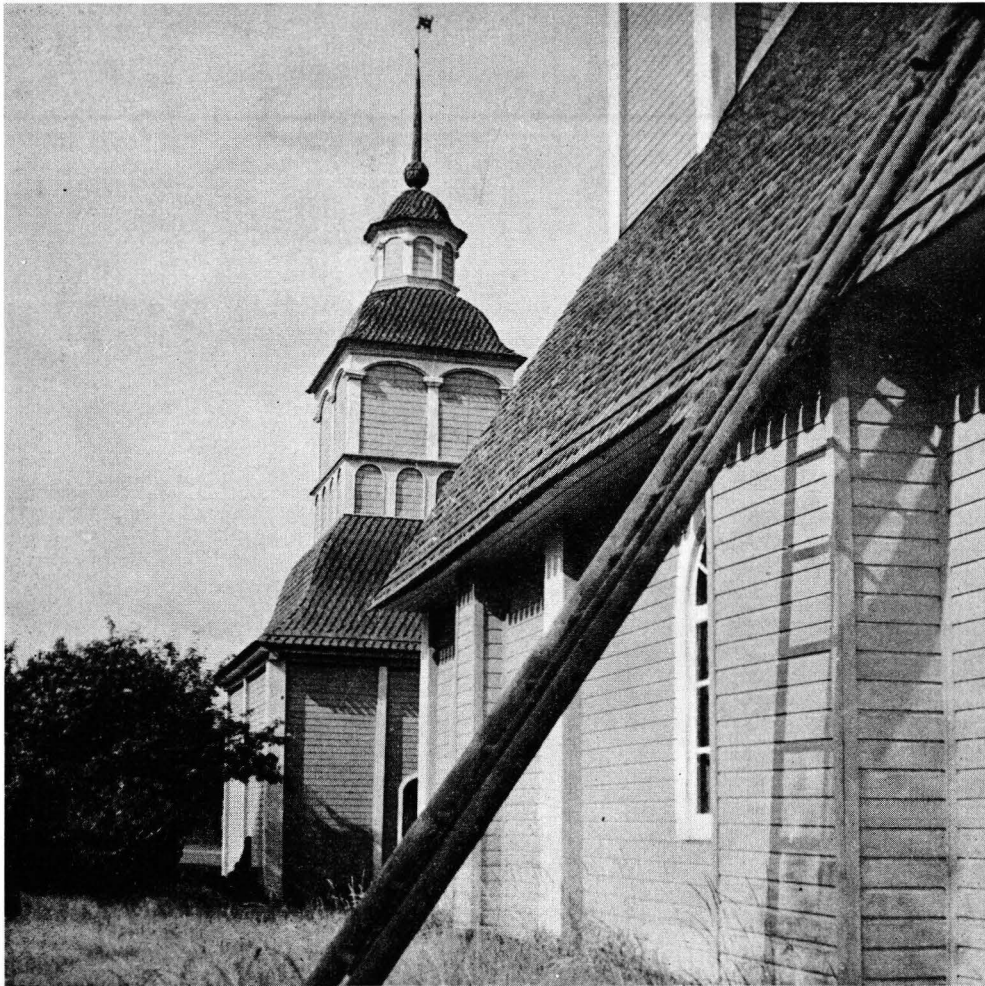
✓ 181

✓ 180. Sisätila itään lehterin tasosta. Kuorin sisustus ja penkit olivat v:ien 1872—73 korjauksesta mutta taitteinen välikatto sekä seinien ja sidehirsien vuoraus v:lta 1901. Valok. Th. Lindquist 1949. KM.

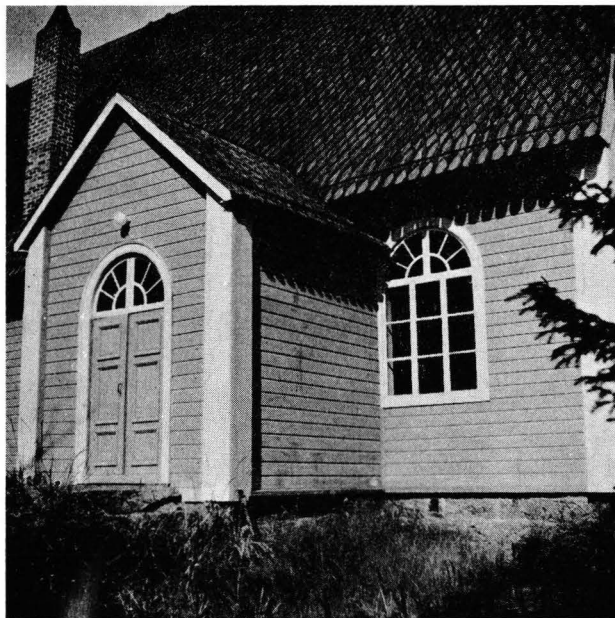
✓ 181. Sisätila länteen. Lehterin pääosa pylväineen oli tehty v. 1872—73 mutta kaareva uloke v. 1907 silloin tilattuja urkuja varten. V:n 1901 korjausta edustavat tässä kuvassa välikaton ja vuorauksen ohella kamiinat. Valok. I. Kronqvist 7. 7. 1932. KM.

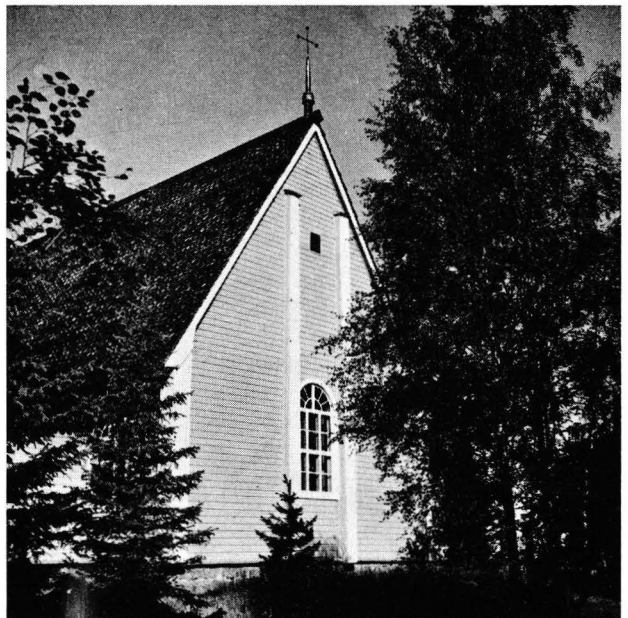
V 182. V. 1901 jätettiin saarnatuoli ja penkkisustus ennalleen. Valok. KM, 1901 tai 1902.

✓ 183

✓ 184

✓ 185

✓ 183. *Tapuli ja kirkon eteläseinusta kaakosta. Valok. LP 13. 8. 1954.*

✓ 184. *Papinoven eteinen ja kuorin eteläsiivu kaakosta. Savupiippu oli muurattu v. 1936 lämmityslaitteiden uusimisen yhteydessä. Valok. LP 14. 7. 1956.*

✓ 185. *Itäpäätty kaakosta. Valok. LP 14. 7. 1956.*

✓ 186

✓ 187

✓ 188

✓ 186. Kirkko koillisesta. Sakariston itäseinään oli avattu ulko-ovi jo v. 1899. Valok. LP 14. 7. 1956.

✓ 187. Kirkon pohjoisseinusta luoteesta. Valok. LP 14. 7. 1956

✓ 188. Kirkko ja tapuli luoteesta. Valok. LP 14. 7. 1956.